

T.C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

AMSTERDAM YAHUDİ CEMAATİ VE BARUCH SPİNOZA’NIN HEREMİ: DİNİ
VE SİYASİ DİNAMİKLER

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Sevdenur YILDIZ

Danışman:

Prof. Dr. Salime Leyla GÜRKAN

İSTANBUL

2025

T. C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

AMSTERDAM YAHUDİ CEMAATİ VE BARUCH
SPİNOZA'NIN HEREMİ: DİNÎ VE SİYASİ
DİNAMİKLER

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Sevdenur YILDIZ

Danışman:
Prof. Dr. Salime Leyla GÜRKAN

İSTANBUL

2025

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı'nda 201022YL11 numaralı Sevdnur YILDIZ'ın hazırladığı “*Amsterdam Yahudi Cemaati ve Baruch Spinoza'nın Heremi: Dinî ve Siyasi Dinamikler*” konulu yüksek lisans tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 27/06/2025 günü (14.00 – 16.00) saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oy birliği ile karar verilmiştir.

Prof. Dr. Salime Leyla GÜRKAN
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Doç. Dr. Tolga Savaş ALTINEL
Yalova Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Kübra ŞENEL
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Sevdenur YILDIZ

27.06.2025

ÖZ

Bu tez çalışması, 17. yüzyılda Hollanda'da varlık gösteren Amsterdam Yahudi Cemaati'nin toplumsal yapısı ile Baruch Spinoza'nın cemaatten dışlanma süreci arasındaki ilişkiyi ele almaktadır. Tezin temel amacı, Spinoza'nın *herem* cezasına çarptırılmasının yalnızca bireysel düşüncelerine değil, aynı zamanda bu düşüncelerin dönemin cemaat yapısı ve cemaatin Amsterdam otoritesiyle olan ilişkisine dayandığını ortaya koymaktır. Bu bağlamda, çalışmada Sefarad Yahudilerin İber yarımadasından ayrılma süreci ve bu tarihsel arka planın Amsterdam Yahudi Cemaati'nin oluşumuna etkisi incelenmiş ve cemaatin kurumsal yapısı, özellikle *Mahamad* adlı yönetim kurulunun otoritesi ve *herem* uygulamasının cemaat içindeki yeri değerlendirilmiştir. Ayrıca, Spinoza'nın cemaatle yaşadığı gerilim, *herem* belgesinin içeriği ve söz konusu cezanın gerekçeleri, Spinoza'nın düşüncelerinden ve dönemin dinî, toplumsal ve siyasi durumundan hareketle tartışılmıştır. Araştırmada birincil kaynak olarak Spinoza'nın eserleri, dönemin cemaat belgeleri ve *herem* metni; ikincil kaynak olarak ise tarihsel ve sosyolojik analiz içeren ilgili İngilizce literatür kullanılmıştır. Yapılan çalışma sonunda Spinoza'nın *hereminin* yalnızca dinî-felsefi görüşlerinden değil, bu görüşlerin şartlı bir tolerans ortamındaki siyasi gelişmelerden etkilenen ve yönetimi altında yaşadığı otoriteyle uyumu korumaya çalışan bir cemaat yapısında yarattığı tehdit algısından da beslendiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler:

Amsterdam Yahudi Cemaati, Spinoza, Sefarad Kimliği, Herem, Mahamad.

ABSTRACT

This thesis examines the relationship between the social structure of the Amsterdam Jewish Community in 17th-century Holland and the process through which Baruch Spinoza was excommunicated from that community. The primary aim of the study is to demonstrate that Spinoza's *herem* (ban) was not solely a response to his individual ideas, but also stemmed from the tension those ideas created within the communal structure and its relationship with the authorities in Amsterdam. In this context, the study explores the departure of Sephardic Jews from the Iberian Peninsula and how this historical background influenced the formation of the Amsterdam Jewish Community. It also analyzes the institutional structure of the community, especially the authority of the governing body known as the *Mahamad*, and the role of *herem* as a disciplinary tool within the community. Additionally, Spinoza's conflict with the community, the content of the *herem* document, and the rationale behind this penalty are discussed considering his philosophical ideas and the religious, social, and political context of the time. Primary sources used in the research include Spinoza's own works, relevant communal documents of the period and the *herem* decree, while secondary sources consist of historical and sociological analyses. The study concludes that Spinoza's excommunication was not solely due to his religious-philosophical positions, but also to the perception of threat his ideas posed within a community that operated under a conditional tolerance and sought to maintain harmony with the governing authorities.

Keywords:

Amsterdam Jewish Community, Spinoza, Sephardic Identity, Herem, Mahamad.

ÖNSÖZ

Bu tez çalışmasının fikri, yüksek lisans eğitimim süresince Yahudi tarihi ve özellikle Sefarad kimliği üzerine okuma ve araştırmalarım sırasında şekillenmeye başladı. Amsterdam Yahudi Cemaati'nin, İber yarımadasından gelen Conversoların Yahudiliğe geri dönerek geleneksel Yahudiliği inşa etme çabalarının önemli bir örneğini sunması ve bu cemaatten dışlanan Baruch Spinoza gibi bir figürle tarihsel bağ kurması, beni bu konuyu daha yakından incelemeye yöneltti. Ayrıca, 1953'te İsrail'in ilk başbakanı Ben-Gurion'un Spinoza'nın heremini kaldırma çağrısı ve 2006'da ABD'de, 2015'te ise Hollanda'da Spinoza'nın heremine yönelik düzenlenen tartışmalar, Amsterdam Yahudi Cemaati'nin Spinoza'yı cemaatten dışlama kararının günümüzde dahi sorgulandığını fark etmemi sağladı.

Spinoza üzerine çok sayıda felsefi inceleme yapılmış olmakla birlikte, ben bu çalışmada onun düşünsel sisteminden çok, ait olduğu cemaatle olan ilişkisini ve bu ilişkide kırılma yaratan herem sürecini anlamaya odaklandım. Özellikle Amsterdam Yahudi Cemaati'nin dinî ve toplumsal yapısı, cemaat içi otorite mekanizmaları ve herem uygulamasının anlamı, bu bağlamda merkeze alınan başlıca unsurlar oldu. Bu yönüyle tezde Spinoza'nın felsefi kimliğinin değil, Amsterdam'daki Yahudi cemaatinin eski bir üyesi olarak yaşadığı toplumsal kopuşun üzerinde durdum. Bu çalışmayı yürütürken hem akademik titizlikle hem de kişisel merak duygusuyla hareket ettim.

Tez konusunun belirlenmesinden çalışmanın yönlendirilmesine kadar her aşamada gösterdiği titiz yaklaşımıyla bana desteğini esirgemeyen kıymetli tez danışmanım Prof. Dr. Salime Leyla GÜRKAN'a ve destekleyici yaklaşımıyla tez sürecime değerli katkılarda bulunan Prof. Dr. Mahmut AYDIN'a teşekkürü borç bilirim. Tez sürecinde manevi desteklerini her daim hissettiren, sabırları ve sevgileriyle yanımda olan kıymetli aileme ve yoğunluklar arasında moral kaynağım olan dostlarıma da gönülden teşekkür ederim. Ayrıca, BİDEB 2210-A programı kapsamında yüksek lisans eğitimimi maddi olarak destekleyen Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu'na (TÜBİTAK) teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
BEYAN.....	iii
ÖZ	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR.....	ix
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM	5
AMSTERDAM YAHUDİ CEMAATİ’NİN GERİSİNDEKİ TARİHİ SÜREÇ VE SEFARAD KİMLİĞİ	5
1.1. Sefarad Kimliği.....	5
1.2. İber Yarımadasında Yahudi Varlığı.....	7
1.3. Vizigot Yönetiminde Yahudiler.....	10
1.4. Müslüman Yönetiminde Yahudiler ve Yahudi Altın Çağı	12
1.5. Reconquista ve Hıristiyan Yönetiminde Yahudiler	18
1.6. 1391 Pogromları ve Zorla Din Değiştirme Olayları	24
1.7. İspanyol Engizisyonu ve Sürgün	31
1.8. Portekiz’de Yahudiler ve Engizisyon	39
1.9. Portekiz Engizisyonu’ndan Kaçış ve Göçler	46
İKİNCİ BÖLÜM.....	50
AMSTERDAM YAHUDİ CEMAATİ’NİN OLUŞUMU VE 17. YÜZYILDAKİ TOPLUMSAL YAPISI.....	50
2.1. “Portekiz Milleti” Olma Süreci.....	50
2.2. Amsterdam Yahudi Cemaati’nin Kuruluşuna Dair Rivayetler ve Tarihsel Gerçeklik.....	56
2.3. Amsterdam Yahudi Cemaati’nin Kurumsallaşması ve Sosyal Organizasyonları.....	60
2.4. Mahamad’ın Otoritesi	65
2.5. Geçmişin Yeniden Sahiplenilmesi ve İkili Aidiyet	69

2.6.	Amsterdam Yahudi Cemaati'nin İberya ve Hollanda Kùltürleri ile Etkileşimi	75
2.7.	Amsterdam'da Tolerans Politikası ve Yahudilerin Statüsü	78
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM		86
BARUCH SPİNOZA VE AMSTERDAM YAHUDİ CEMAATİ'NDEN		
KOVULMA SÜRECİ		86
3.1.	Spinoza Ailesi ve Amsterdam Yahudi Cemaati'nin Durumu	86
3.2.	Baruch Spinoza'nın Eğitimi ve Etkilendiğı Ortam	91
3.3.	Baruch Spinoza'nın Eserleri ve Düşünceleri	96
3.3.1.	Felsefesi	97
3.3.2.	Din Eleştirisi	99
3.4.	Cemaat Disiplininin Aracı Olarak Herem	101
3.5.	Spinoza'nın Heremi ve Sebeplerine Dair Farklı Yaklaşımlar	107
3.5.1.	Dinî Sapma	110
3.5.2.	Cemaatin Ekonomik İmajına Yönelik Tehdit	116
3.5.3.	Siyasi Baskı ve Uyumunu Koruma İhtiyacı	122
SONUÇ		128
KAYNAKLAR		134
ÖZGEÇMİŞ		141

KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
bk.	bakınız
çev.	çeviren
çoğ.	çoğul
dn.	dipnot numarası
MÖ.	milattan önce
MS.	milattan sonra
<i>TIE</i>	<i>Tractacus de Intellectus Emendatione</i>
<i>TTP</i>	<i>Tractacus Theologico-Politicus</i>
vb.	ve benzeri

GİRİŞ

İber yarımadasında zorla Hristiyanlaştırılma, Engizisyon ve sürgün gibi tecrübeleri yaşamış ve Amsterdam'a gelerek Yahudiliğe geri dönmüş Portekizli Conversoların oluşturduğu Amsterdam Yahudi Cemaati özellikle 17. yüzyılda uluslararası ticarete etkin olması ve dinî bir merkez haline gelmesi sebebiyle öne çıkmaktadır. Amsterdam şehir yönetimindeki kayıtlar ve cemaat üyelerinin bıraktığı belgeler sebebiyle Amsterdam Yahudi Cemaati'yle ilgili veriler oldukça fazladır. Amsterdam Yahudi Cemaati İber mirası ile Yahudiliği sentezleyerek yeni bir kimlik inşa ederken cemaat içi disiplini sağlamaya da özen göstermiştir. Cemaatin yönetim kurulu olan Mahamad dinî, sosyal ve hukuki düzenlemelerden sorumlu olmuş ve cemaat üyelerinin davranışlarının denetlenmesinde otoriteye sahip olmuştur. Cemaatin kurallarına uymayan kişilerin herem cezası verilerek cemaatten kovulması oldukça yaygın bir uygulama haline gelmiştir.

Kökeni Tanah'a dayanan ve bir şeyin Tanrı sevmediği için yasaklanması veya Tanrı'ya adanarak kutsal sayılması durumunu ifade eden herem zamanla anlam değişimine uğrayarak bir kimsenin Yahudi cemaatinden dışlanması anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Herem özellikle Orta Çağ'da Yahudi cemaatlerinde iç disiplini sağlama aracı olarak kullanılmıştır. Bu ceza kişinin cemaatten kovularak dinî ritüellerden menedilmesi ve sosyal ilişkilerinin sınırlandırılmasını içermektedir. Herem yalnızca dinî otoriteyle değil aynı zamanda cemaatin sosyal ve ekonomik düzeniyle de bağlantılı hale gelmiştir. 17. yüzyılda Amsterdam Yahudi Cemaati de cemaat içi disiplini sağlamak için hereme birçok kez başvurmuştur. Bu uygulamanın en çarpıcı örneklerinden biri 1656 yılında Baruch Spinoza'ya verilen herem cezasıdır.

Modern felsefenin kurucu figürlerinden biri kabul edilen Spinoza Amsterdam Yahudi Cemaati'ne mensup önemli bir tüccarın oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Küçük yaşta iyi bir dinî eğitim alan Spinoza henüz yirmi üç yaşındayken herem cezasına çarptırılarak Amsterdam Yahudi Cemaati'nden kovulmuştur. Spinoza'nın cemaatten kovulmadan önce yayımladığı ve günümüze ulaşan herhangi bir eseri bulunmamaktadır. Spinoza'nın herem metni de muğlak ifadeler barındırmakta ve heremin sebebini belirlemeyi zorlaştırmaktadır. Spinoza'nın heremine dair birincil kaynaklardan elde

edilecek verinin olmaması araştırmacılar tarafından bu heremin sebebine dair birçok teori üretilmesine sebep olmuştur.

Bu tez çalışmasının temel amacı, Amsterdam Yahudi Cemaati'nin tarihsel, toplumsal ve düşünsel yönlerini merkeze alarak, cemaat ile Spinoza arasındaki ilişkiyi incelemektir. Çalışmada Spinoza'nın cemaatten kovulma süreci yalnızca bireysel ya da teolojik bir kırılma olarak değil, aynı zamanda Amsterdam Yahudi Cemaati'nin toplumsal ve siyasal sınırlarını belirginleştirme ve koruma çabası bağlamında ele alınmaktadır. Bu bağlamda, öncelikle cemaatin oluşum süreci, dinî kimlik arayışı, Sefarad geçmişiyle kurduğu ilişki ve 17. yüzyılda Amsterdam'daki sosyopolitik koşullar dikkate alınmıştır. Bu çalışmayı benzerlerinden ayıran temel fark, Amsterdam Yahudi Cemaati'nin iç yapısını tek başına dinî kurallar veya dışsal baskılar üzerinden değil; aynı zamanda kimlik inşası ve uyum kaygısı üzerinden okumaya çalışmasıdır. Spinoza'nın hereminin nedenlerine dair literatürde yer alan farklı yaklaşımlar (dinî, ekonomik, siyasal vb.) bu çerçevede bütüncül bir analizle ele alınmıştır.

Araştırmada tarihsel-analitik yöntem esas alınmış, hem birincil kaynaklar (döneme ait belgeler, cemaat metinleri, Spinoza'nın eserleri) hem de ikincil literatür incelenerek bütüncül bir çerçeve oluşturulmaya çalışılmıştır. Çalışma, Spinoza'ya dair birçok araştırma yapılmış olmasına rağmen, onun Amsterdam Yahudi Cemaati'yle ilişkisini din-toplum-siyaset üçgeninde ele alması bakımından Türkçe literatüre özgün bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

Bu tez çalışmasında Amsterdam Yahudi Cemaati ifadesiyle özellikle 17. yüzyılda etkin olan Portekiz kökenli Sefarad Yahudiler kastedilmektedir. Literatürde bu topluluğa Amsterdam Portekizli Yahudi Cemaati adını verenler de bulunmaktadır ancak Spinoza'nın yaşadığı dönemde Aşkenaz Yahudiler Amsterdam'da henüz azınlıkta olduğu için bu çalışmada Aşkenaz-Sefarad ayrımına gidilmemiş, ancak Amsterdam Yahudi Cemaati terimiyle Portekizli cemaat kastedilmiştir.

Çalışmanın Amsterdam Yahudi Cemaati'nin kökenlerine ve özellikle Sefarad kimliğine odaklanan bölümünde, temel olarak Jane S. Gerber'in *The Jews of Spain: A History of the Sephardic Experience* adlı kitabı ile Yitzhak Baer'in *A History of the Jews in Christian Spain: from the Age of Reconquest to the Fourteenth Century* adlı çalışmasından yararlanılmıştır. Bu iki kitap, Sefarad Yahudilerin tarihsel gelişimini anlamada zengin içerik sunmaları açısından önemli ikincil kaynaklar olarak

değerlendirilmiştir. Çalışmanın Amsterdam Yahudi Cemaati'nin 17. yüzyıldaki toplumsal yapısını ve oluşum sürecinin incelendiği bölümünde, 17. yüzyılda Amsterdam Yahudi Cemaati'nin sosyal, dinî ve kültürel yaşamını ayrıntılı şekilde ele alan, özgün ve kapsamlı bir akademik çalışma olan Daniel M. Swetschinski'nin *Reluctant Cosmopolitans: The Portuguese Jews of Seventeenth-Century Amsterdam* adlı kitabı ile Miriam Bodian'ın Amsterdam Yahudi Cemaati üyelerinin kimlik inşası, dinî dönüşümü ve cemaatleşme süreçlerine odaklanan *Hebrews of the Portuguese Nation: Conversos and Community in Early Modern Amsterdam* adlı çalışması temel başvuru kaynakları arasında yer almaktadır. Bu iki kitap, Portekizli Yahudilerin cemaat yapısı, toplumsal örgütlenmeleri ve dönüşüm süreçleri üzerine kapsamlı analizler sunması açısından önemli kaynaklardır. Tezin Spinoza'nın heremine odaklanan bölümünde kullanılan birincil kaynaklar arasında, Spinoza'nın kaleme aldığı eserler önemli yer tutmaktadır. Özellikle *Ethica* (Etika) ve *Tractatus Theologico-Politicus* (Teolojik-Politik İnceleme) adlı eserleri, Spinoza'nın hereme sebep olabilecek düşüncelerinin ana hatlarını anlamak açısından temel kaynaklar olarak değerlendirilmiştir. Spinoza'nın hereminin siyasi, sosyal ve dinî yönlerine odaklanan Asa Kasher ve Schlomo Biderman'ın "Why was Baruch de Spinoza Excommunicated?" adlı kitap bölümü, heremin ekonomik sebeplerine odaklanan Odette Vlessing'in "The Excommunication of Baruch Spinoza: The Birth of a Philosopher" başlıklı kitap bölümü ile Steven Nadler'in *Spinoza: A Life* adlı Spinoza'nın yaşamını belgelere dayalı bir şekilde inceleyen kapsamlı biyografik eserinden de büyük ölçüde yararlanılmıştır.

Tez üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Amsterdam Yahudi Cemaati'nin arka planını oluşturan tarihsel süreç ile Sefarad kimliğinin şekillenışı ele alınmıştır. Bu bölümde Yahudilerin İber yarımadasındaki ilk varlıklarından, Portekiz sürgününden sonraki göçe kadar olan dönem incelenerek sürgün ve Engizisyon gibi tecrübelerin Sefarad kimliği üzerindeki etkisi ortaya konmuştur. İkinci bölümde, Yahudi cemaatin Amsterdam'daki kurumsal yapısı ve toplumsal düzeninin oluşumu incelenmiştir. Bu bölümde Amsterdam Yahudi Cemaati'nin dinî, toplumsal ve ekonomik yapısı ele alınmış ve Hollanda'daki statüsü üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde ise cemaat tarafından Spinoza'ya verilen herem cezası ve cemaatten dışlanma süreci incelenmiştir. Bu bölümde heremin tarihsel arka planı ve Amsterdam Yahudi Cemaati içindeki uygulama biçimi açıklanmış, ardından Spinoza'nın herem cezasına uğramasına

neden olan fikirleri ve bu fikirlerin hangi sosyal, siyasi ve dinî sınırları ihlal ettiği ele alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

AMSTERDAM YAHUDİ CEMAATİ’NİN GERİSİNDEKİ TARİHİ SÜREÇ VE SEFARAD KİMLİĞİ

Amsterdam Yahudi Cemaati’nin oluşumu, sadece coğrafi bir yer değişimini değil, aynı zamanda uzun bir tarihsel sürecin, kültürel dönüşümün ve kimlik inşasının sonucunu temsil etmektedir. Cemaatin tarihsel oluşumunu anlayabilmek için, Yahudilerin İber yarımadasındaki ilk yerleşimlerinden başlayarak 15. ve 16. yüzyıllarda maruz kaldıkları dinî baskı, zorla Hıristiyanlaştırılma ve sürgün tecrübelerine uzanan geniş bir tarihsel arka planı dikkate almak gerekir. Orta Çağ boyunca özellikle Endülüs’te büyük bir entelektüel ve kültürel canlılık sergileyen Yahudi toplumu, 1492’de İspanya’dan, 1497’de ise Portekiz’den sürgün edilmeleriyle birlikte geniş çaplı bir diaspora sürecine girmiştir. Bu sürgün dalgasının önemli bir uzantısı olarak ortaya çıkan Amsterdam Yahudi Cemaati tarihsel bir devamlılık ve kimlik dönüşümünün ürünüdür. Cemaatin yapısını ve bakış açısını anlayabilmek için Sefarad Yahudileri ve onların İber yarımadasında yaşadıkları tecrübeyi anlamak gerekmektedir.

1.1. Sefarad Kimliği

“Sefarad” (סְפָרַד) kelimesi, İbranicede “İspanya” anlamında kullanılmaktadır. Bu kelimeye Tanah’ın Neviim bölümünde yer alan ve genellikle Yahudi halkının düşmanı olan Edom’a karşı yazılmış bir kehanet olarak görülen Ovadya kitabında rastlanmaktadır. Edom’un Yahudi halkına karşı yaptığı zulüm ve ihanetlere dikkat çeken kitapta, “*Ve sürgün edilen İsrailoğulları, Fenikelilere ait olan Sarefat’a kadar uzanan toprakları, Sefarad’daki Yeruşalimli sürgünler de Negev’deki kentleri mülk edinecekler*”¹ pasajında geçen Sefarad terimi, Yahudilerin sürgün edildiği yere işaret olarak yorumlanmıştır. Sefarad kelimesi Orta Çağ Yahudi müfessirleri tarafından İspanya, “Sarefat” kelimesi ise Fransa ile özdeşleştirilmiştir.² Fakat Sardis kazılarında bulunan Grekçe-Aramice bir

¹ Sefaria (Erişim 14 Eylül 2024), Ovadya 1:20.

² “Sephardim”, *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, ed. R. J. Zwi Werblowsky - Geoffrey Wigoder (Oxford University Press, 1997), 620.

yazıtın yayımlanmasından sonra, Yahudi geleneği tarafından İspanya olarak yorumlanan Sefarad kelimesinin aslında Lidya Krallığı'nın başkenti olan Sardis şehri için kullanıldığı,³ yani bugünkü Türkiye sınırları içinde bulunan Manisa şehrindeki Sardis bölgesine karşılık geldiği anlaşılmıştır. Yine de İspanya ve Sefarad eşleşmesi yaygın olarak kullanılmaya devam etmektedir.

İspanya'daki Yahudi varlığı antik döneme dayandırılrsa da Yahudilerin tarihî olarak en erken Roma döneminde İspanya'da bulundukları ve Vizigot döneminde dinî ve sosyal baskıya maruz kaldıkları bilinmektedir.⁴ İspanya'nın 8. yüzyılda Müslümanlar tarafından fethinden sonra başlayan ve özellikle 10. ile 11. yüzyıllarda Endülüs'te yaşayan Yahudilerin entelektüel, kültürel ve dinî bakımdan büyük bir gelişim gösterdiği dönem “Yahudi Altın Çağı” olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemde Müslüman yönetim altındaki Yahudiler, hoşgörülü bir ortamda, felsefe, şiir, dil bilimi ve tıp gibi alanlarda önemli eserler üretmiş, ticarete de etkin rol oynamışlardır. İleride daha ayrıntılı olarak değinileceği üzere, bu ortam içerisinde Yahudiler arasında çok sayıda önemli âlim ve devlet adamı yetişmiştir. Müslüman yönetimi altında yaşadıkları dönemde kendilerini “Yeruşalimli sürgünler” olarak tanımlayan İspanya'daki Yahudiler, Hristiyanların İspanya'yı Müslümanlardan geri alma amacıyla gerçekleştirdikleri *Reconquista* faaliyetinin en güçlü olduğu dönemlerde kendilerini Ovadya kitabına atıfta bulunarak Sefarad olarak isimlendirmeye başlamışlardır.⁵ Bu terim zamanla İber Yahudilerinin Hristiyan yönetim tarafından 1492'de İspanya'dan sürülmeleriyle ortaya çıkan geniş Sefarad diasporasını ve onların kültürel mirasını ifade edecek şekilde genişlemiştir. Sürgünün ardından Portekiz, İtalya, Kuzey Afrika ve Osmanlı İmparatorluğu gibi bölgelere göç eden Sefarad Yahudiler gittikleri bölgelerde kültürel miraslarını korumuşlardır. Daha sonra 1497'de Portekiz'den sürgün edilenlerin de aralarına katıldığı bu diasporalara Amsterdam, Londra ve Hamburg gibi cemaatler eklenmiştir.⁶ Sefarad

³ “Sephared”, *Encyclopaedia Judaica*, ed. Haim Beinart - Fred Skolnik (New York: Macmillan Reference USA, 2006), 18/292.

⁴ Leonard V. Rutgers - Scott Bradbury, “The Diaspora, c. 235–638”, *The Cambridge History of Judaism Volume 4: Late Roman-Rabbinic Period*, ed. Steven T. Katz (New York: Cambridge University Press, 2006), 4/512.

⁵ Benjamin R. Gampel, “A Letter to a Wayward Teacher: The Transformations of Sephardic Culture in Christian Iberia”, *Cultures of the Jews: A New History*, ed. David Biale (New York: Schocken Books, 2002), 874.

⁶ Dan Cohn-Sherbok, *The Blackwell Dictionary of Judaica* (Wiley-Blackwell, 1993), 489.

Yahudiler, Yahudi diasporasının diğer topluluklarından kullandıkları dil ve daha da önemlisi bağlı oldukları kültür ve gelenek bakımından farklılaşmaktadır. Müslüman yönetimi altında Endülüs'te Yahudi-Arapçası (*Judeo-Arabic*) yani İbrani harflerle Arapça dilinde eserler veren Sefarad Yahudiler, İspanya'dan sürgün edildikten sonra Yahudi-İspanyolcası (*Judeo-Spanish*) denen ve İspanyolca ve İbranice'nin yanı sıra Sefarad Yahudilerin diasporalarda etkileşimde bulundukları diğer dillerden unsurlar içeren Ladino dilini kullanmışlardır.⁷ Ladinin gelişimi, Sefarad teriminin yalnızca bir coğrafyanın değil, dünyanın farklı bölgelerinde var olan kültürel bir kimliğin sembolü olarak dönüştüğünün göstergesidir. Sürgünden sonra Kuzey Afrika'ya göçen Sefarad Yahudiler ise Yahudi-İspanyolcasının farklı bir versiyonu olan *Haketia* dilini kullanmışlardır.

1.2. İber Yarımadasında Yahudi Varlığı

İber yarımadasındaki Yahudi varlığının başlangıcıyla ilgili çeşitli mitler üretilmiştir. Yunus peygamberin Tarşış şehrine gitme hikâyesi, Yahudi geleneği tarafından İspanya'daki Yahudi varlığı için bir başlangıç noktası kabul edilmiştir. Tanah'ta adı geçen ve Yunus peygamberin Tanrı'nın buyruğundan kaçmak için gittiği Tarşış şehrinin İspanya'da yer alan Tartessus uygarlığı olduğu ve Fenikeliler zamanında ticaret amacıyla Yahudilerin buraya seyahat ettiği düşünülmektedir.⁸ Ayrıca, Kral Süleyman'ın komutanı Adoniram'a ait olduğu kabul edilen mezar taşının Murviedro'da (bugünkü Sagunto) bulunduğu rivayet edilmiştir.⁹ Yaygın kabul görmüş başka bir anlatıya göre ise İspanya'daki Yahudi topluluğu ilk olarak MÖ 586'da Babil İmparatoru Nebukatnestar tarafından ve daha sonra MS 70'te Kudüs'e giren Romalı komutan Titus tarafından sürgün edilen Kudüs'ün soylu ailelerinden oluşmaktadır. Bu anlatıların, Hristiyanların İspanya'yı Müslümanlardan geri almaya çalıştıkları *Reconquista* sürecinin etkisiyle Yahudilere karşı artan düşmanlığa tepki olarak geliştiği ve bu bağlamda Sefarad

⁷ Yitzhak Kerem, "Sephardim", *Encyclopaedia Judaica*, thk. Haim Beinart - Fred Skolnik (New York: Macmillan Reference USA, 2006), 18/294.

⁸ Rutgers - Bradbury, "The Diaspora, c. 235–638", 4/508.

⁹ James Finn, *Sephardim; Or, the History of the Jews in Spain and Portugal* (London: J. G. F.& J. Rivington, 1841), 2.

Yahudilerin, İsa'nın çarmıha gerildiği sırada Filistin'de olmadıklarını vurgulayarak kendilerine yöneltilen "İsa'nın katilleri" suçlamasına karşı bir savunma oluşturduğu düşünülmektedir.¹⁰ Bu mitin gelişimindeki bir diğer etken ise Sefarad Yahudilerin kendi kökenlerini Birinci Mabet'in (Süleyman Mabedi) yıkılmasının ardından İspanya'ya sürgün edilen Yehuda kabilesine dayandırmaları ve bu soydan gelmelerini onların kültürel gelişmişliklerini açıklayan bir unsur olarak görmeleridir.¹¹

Yahudi geleneği tarafından üretilen bu mitler dışında tarihî bulgulara bakıldığında, Roma İmparatorluğu döneminde Yahudilerin ticaret sayesinde Akdeniz'e geniş ölçekte yayıldıkları bilinmektedir. Romalılar, Yahudilere tolerans göstermiş ancak sahip oldukları tek tanrı inancı ve dolayısıyla Roma kültürüyle uyumsuz olmaları nedeniyle onları tam vatandaşlık statüsünden yoksun görmüştür.¹² Yahudi diaspora toplulukları, Filistin'le bağlarını sürdürüp bağımsız cemaatler kurmuş ve hızla artan nüfuslarıyla imparatorluk genelinde önemli bir ekonomik ve kültürel güç olmuşlardır. Yahudilerin Akdeniz'e kitleler halinde yayılmasının Roma tarafından MS 70'te İkinci Mabet'in yıkılması ve MS 135'te Yahudi isyanının bastırılmasının ardından gerçekleştiği düşünülmektedir. Arkeolojik verilere göre İspanya'da Yahudilere dair kalıntılar en erken MS 2. yüzyıla dayanmaktadır.¹³ Sinagog kalıntıları, katakomb adı verilen yeraltı mezarları ve İbranice, Latince ve Yunanca yazılı mezar taşlarından hareketle İspanya'daki Yahudi varlığını MS 4. yüzyıla dayandıran araştırmacılar da vardır.¹⁴ İspanya'da bulunan Latince yazılmış mezar taşları bölgedeki Yahudilerin çevrelerine uyum sağladığına işaret ederken, mezar taşlarındaki Yahudi semboller onların dinî ve geleneksel kimliklerini koruduklarını göstermektedir. Yahudilerin, İkinci Mabet döneminde Batı Akdeniz'e, özellikle İber yarımadasına ulaştıkları anlaşılmaktadır.

Roma İmparatorluğu döneminde 1-3. yüzyıllar arasında Akdeniz dünyasında yaşayan Yahudiler, tek tanrı inançlarıyla, bulundukları bölgelerdeki diğer toplulukları

¹⁰ Jane S. Gerber, *The Jews of Spain: A History of the Sephardic Experience* (New York: The Free Press, 1994), 2.

¹¹ Yitzhak Baer, *A History of the Jews in Christian Spain: from the Age of Reconquest to the Fourteenth Century*, çev. Louis Schoffman (Skokie: Varda Books, 2001), 1/16.

¹² Gerber, *The Jews of Spain*, 2.

¹³ Dolores Sloan, *The Sephardic Jews of Spain and Portugal: Survival of an Imperiled Culture in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Toledo: McFarland & Co, 2009), 52.

¹⁴ Michael Toch, *The Economic History of European Jews: Late Antiquity and Early Middle Ages* (Leiden: Brill, 2012), 104.

etkilemiş ve resmen Yahudi olmasalar da bazı Yahudi dinî uygulamalarına ve ahlaki öğretilerine ilgi duyan “Tanrı’dan korkanlar” (*sebomenoi*) diye isimlendirilen kişilerin ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır.¹⁵ Hristiyanlığın gelişiminde inançlarını yaymak isteyen Hristiyanların ilk olarak Yahudi öğretilerine aşina olan bu “Tanrı’dan korkanlara” yöneldikleri bilinmektedir.¹⁶ Bu örnekte olduğu gibi Yahudilerin inançlarıyla toplumu etkilemesi, erken dönem Hristiyanları tarafından tehlikeli görülmüştür. 4. yüzyılda Roma İmparatorluğu’nun Hristiyanlığı resmi din olarak benimsemesiyle Yahudilerin İspanya’daki yaşamı zorlaşmıştır. Kendini bir nevi halefi olduğu Yahudilikten ayırmak isteyen Hristiyanlık, onu rakip olarak görerek karşı tedbirler almaya başlamıştır. Erken dönem İspanyol kilise yasalarında tarlalarının rabbiler tarafından kutsanmasını isteyen Hristiyanlara yasak getirilmesi Hristiyanlar ile Yahudiler arasındaki sosyal etkileşimin engellenmeye çalışıldığının göstergesidir.¹⁷ Erken dönem Hristiyanları, Eski Ahit’i kutsal metin olarak kabul etmiş ve başından itibaren içindeki birçok pasajı İsa’ya işaret olarak yorumlamışlardır. Yahudilikten ayrışma ise zaman içinde gerçekleşmiştir. Ayrıca, Eski Ahit’in doğru yorumuna sahip oldukları iddiasıyla Hristiyanlığın üstünlüğünü Eski Ahit üzerinden ortaya koymaya çalışmışlardır. Erken dönem Hristiyanları için esas sorun, İsa öncesi Yahudilikten ziyade, İsa’nın Mesih olarak kabul edilmesine rağmen varlığını sürdüren Yahudilik olmuştur. Bu bağlamda, İsa sonrası Yahudiliği doğru ve gerçek inancın bir sapması olarak tanımlamak, erken dönem Hristiyanlarının Yahudiliğe karşı yaygın yaklaşımlarından biri haline gelmiştir.¹⁸ Bu dönemde Hristiyanlar tarafından “önceki dinin yerini alma” (*supersessionism*) doktrini üretilerek reddedilen topluluk olan Yahudilerin asgari düzeyde hoşgörüyle yaşamalarına izin verilmiş ve onların Hristiyanlığa geçişi için çaba sarf edilmiştir. Hristiyanların Yahudilere karşı hem aşağılamayı hem de korumayı aynı anda savunan ve gelgitli bir tutum sergileyen bu yaklaşımını bazı araştırmacılar “hor görme tavrı” olarak adlandırmıştır.¹⁹

¹⁵ Louis H. Feldman - Meyer Reinhold (ed.), “‘Sympathizers’ (‘God-Fearers’)”, *Jewish Life and Thought among Greeks and Romans: Primary Readings* (Edinburgh: T&T Clark, 1996), 137.

¹⁶ David C. Sim - James S. Maclaren (ed.), “Gentiles, God-fearers and proselytes”, *Attitudes to Gentiles in Ancient Judaism and Early Christianity* (New York: Bloomsbury Publishing, 2013), 15.

¹⁷ Rutgers - Bradbury, “The Diaspora, c. 235–638”, 4/509.

¹⁸ Gerber, *The Jews of Spain*, 7.

¹⁹ Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Jules Isaac, *The Teaching of Contempt: Christian Roots of Anti-Semitism* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1966).

1.3. Vizigot Yönetiminde Yahudiler

5. yüzyılın başlarında İspanya farklı Cermen kabileleri tarafından yönetilmiştir. Bunlardan sonuncusu olan Vizigotlar, Latince konuşan ve Katolik olan yerli halk tarafından etnik ve dinî açıdan farklı bir grup olarak görülmüştür. Almanca konuşan ve dönemin ana akım Hristiyan inancına muhalif Aryusçuluk görüşünü benimseyen Vizigotlar başlangıçta bölgedeki dinî inançlarla ilgilenmemişlerdir.²⁰ Vizigotlar ile yerel halk arasında, Roma döneminde sahip oldukları özerkliği sürdüren ve topluma iyi bir şekilde entegre olmuş grup olan Yahudiler, toplumda çeşitli alanlarda hizmet vermişlerdir.²¹ Bazı araştırmacılara göre bu dönemde Yahudilere hoşgörülü davranılmamış; Yahudiler dinî alanda değilse bile sosyal alanda baskıya maruz kalmışlardır.²² Hakimiyetleri boyunca ülkede siyasi istikrar ortamı oluşturamayan Vizigotların, 6. yüzyılın son çeyreğinde Katolikliği benimsemesiyle birlikte İspanya’da tek dinî azınlık olarak kalan Yahudilere yönelik tutum sertleşmiştir. Roma’daki Yahudi topluluğuyla bağlantılarını devam ettiren İspanya Yahudileri, 6. yüzyılda Vizigotlar Katolikliği benimsediğinde bölgede köklü ve yerleşik bir geçmişe sahip durumdaydılar.²³ Ülkede siyasi açıdan düzen sağlanamaması nedeniyle Vizigot Hanedanı Kilise’nin desteğini kazanma arzusu taşımıştır. Bu durum Toledo Konsili’nin toplanarak Hristiyanlar ile Yahudiler arasındaki ilişkileri düzenleyen yasaların oluşturulmasına yol açmıştır.²⁴ Bu süreç, Yahudilere yönelik baskı politikasına sebep olmuştur. 6. yüzyılın sonlarında Yahudilerin köle sahibi olması, Hristiyanlarla evlenmesi ve kamu görevi yapması yasaklanmıştır.²⁵ 613 yılında Üçüncü Toledo Konsili’nde alınan zorla Hristiyanlaştırma kararıyla Yahudi topluluğuna yönelik baskı en üst seviyeye ulaşmıştır.²⁶

²⁰ Rutgers - Bradbury, “The Diaspora, c. 235–638”, 4/512.

²¹ Gerber, *The Jews of Spain*, 9.

²² Raul Gonzalez-Saliner, “Catholic Anti-Judaism in Visigothic Spain”, *The Visigoths: Studies in Culture and Society*, ed. Alberto Ferreiro (Leiden: Brill, 1999), 123.

²³ Gerber, *The Jews of Spain*, XI.

²⁴ Gonzalez-Saliner, “Catholic Anti-Judaism in Visigothic Spain”, 126.

²⁵ Rutgers - Bradbury, “The Diaspora, c. 235–638”, 4/512.

²⁶ Gerber, *The Jews of Spain*, 12.

Zorla Hristiyanlaştırma politikası, çoğu Yahudi'nin görünüşte Hristiyanlığa geçse de dinini gizlice yaşamaya devam etmesine neden olmuş, bu da İspanya'da "kripto-Yahudiler" yani "gizli Yahudiler" sorununu ortaya çıkarmıştır. Toplumda "Converso" olarak isimlendirilen zorla Hristiyanlaşmış bu Yahudilere karşı güvensizlik ortamı oluşmuş ve Hristiyanlar, gizlice sürdürülen Yahudi ritüellerini araştırarak bunları ihbar etmeye yönelmişlerdir.²⁷ Bu dönemde toplumda "Yeni Hristiyanlar" ve "Eski Hristiyanlar" gibi yeni sosyal kategoriler oluşmuş ve 7. yüzyılda yaşanan bu gelişmeler daha sonra 15. yüzyıldaki Engizisyon uygulamasını besleyen sebeplerden biri olmuştur. Artarak devam eden baskılar sonucunda 694 yılında Yahudiler isyan etmiştir. İsyanın bastırılmasının ardından, tüm Yahudiler köle ilan edilmiş ve 7 yaşından küçük Yahudi çocukları, Katolik olarak yetiştirilmek amacıyla Hristiyan köle sahiplerine verilmiştir. Conversolar diğer Yahudilerle iletişim kurmamaya, kilise hizmetlerine katılıp domuz eti ve Yahudi yasalarına aykırı olan diğer yiyecekleri tüketmeye yemin etmeye zorlanmışlardır. Ayrıca, Conversoların kendi cemaat papazlarının izni olmadan seyahat etmelerine izin verilmemiş ve tüm vaazlara katılmaları zorunlu hale getirilmiştir.²⁸

Bu dönemde Hristiyanlar tarafından uygulanan dinî aşırılık ve baskının İspanya dışındaki olaylarla da ilişkili olduğu görülmektedir. 7. yüzyılın başlarında, Hristiyan Doğu Roma İmparatorluğu ile Persler arasındaki savaş, Perslerin yönetimindeki doğuda Hristiyanlığa karşı alınan önlemlerin artmasına yol açmıştır. Yahudilerin Filistin'de Perslerle birlik olarak Kudüs'ü ele geçirdiklerine yönelik söylentiler, İspanya'daki Yahudilerin Hristiyanlarla olan ilişkilerinin daha da kötüleşmesine neden olmuştur. İspanya'daki Yahudiler diğer bölgelerdeki Yahudilerle iş birliği yaparak Katolikleri katletme ve tahtı ele geçirme planları yapmakla suçlanmıştır.²⁹ Bu dönemde yaşanan çekirge istilası, kıtlık ve kötü hasat sebebiyle İspanya'daki halkın zor günler geçirmesinden Yahudiler sorumlu tutulmuştur.³⁰ Diğer yandan, 7. yüzyılın başlarında Müslüman orduların Kuzey Afrika'ya doğru ilerlemeye başlaması ve Vizigot

²⁷ Gerber, *The Jews of Spain*, 13.

²⁸ Gerber, *The Jews of Spain*, 14-15.

²⁹ Yitzhak Baer, *A History of the Jews in Christian Spain* (Philadelphia: Jewish Publication Society, 1992), 2/22.

³⁰ Gerber, *The Jews of Spain*, 16.

yönetiminin, İspanya'daki Yahudilerin Müslümanlarla iş birliği yaptıklarını düşünmesi Yahudilere karşı düşmanca bir tutum sergilemesine sebep olmuştur.³¹

1.4. Müslüman Yönetiminde Yahudiler ve Yahudi Altın Çağı

8. yüzyılın başında Yahudi halkın Vizigot yönetiminin baskıcı politikaları altında yaşadığı İspanya'ya öncü grup gönderen Araplar, yönetime karşı hoşnutsuzluk besleyen halkla karşılaşmışlardır. Yapılan bu gözlemler sonucunda Müslümanlar tarafından İspanya'nın fethi hazır olduğu düşünülmüş ve 711 yılında Tarık bin Ziyad komutanlığındaki Berberi kuvvetleri İspanya'ya girerek Vizigot Krallığı'na son verilmiştir. Müslümanlar İspanya'yı fethederken Yahudiler haricindeki halkın bulundukları şehirleri terk etmesi sebebiyle hızlıca ilerlemişlerdir.³² İlerlemeyi kolaylaştırmak için Hristiyanlar tarafından terk edilen şehirler Yahudi devriyelerinin yönetimine bırakılmıştır.³³ Bu durum Orta Çağ'da yaygın hale gelen, Yahudilerin Hristiyan yönetimine ihanet ederek Müslümanların İspanya'yı fethini destekledikleri fikrinin dayanaklarından biri olmuştur. Yahudiler Vizigot yönetiminin baskıcı politikaları altında ezilmeleri sebebiyle kaçan Hristiyanlara katılmayarak Müslüman yönetimde kalmayı tercih etmişlerdir; fakat Yahudilerin Müslümanların fethine doğrudan yardımcı olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır.³⁴ Vizigot yönetiminin baskısından kaçarak Fas'a sığınan Yahudilerden, Müslümanların Endülüs'ü fethetmesinin ardından Endülüs'e dönenler olmuştur.³⁵ İspanya'nın kuzeyindeki Hristiyan krallıkların sürekli tehdit oluşturması, Müslüman yöneticilerin Yahudilerin idari ve ekonomik tecrübelerine daha fazla güvenmesini sağlamıştır.³⁶

Müslümanlar birkaç yıl içinde kuzeybatı bölgeleri hariç İspanya'nın tamamını fethetmiştir. Berberiler ve farklı Arap kabilelerinden oluşan Müslümanlar fethedilen yerlerde farklı bölgelere yerleşmişlerdir. Araplar verimli düzlüklere yerleşip hâkim üst

³¹ Gerber, *The Jews of Spain*, 16.

³² Hugh Kennedy, *Muslim Spain and Portugal: A Political History of al-Andalus* (New York: Routledge, 1996), 11.

³³ Finn, *Sephardim; Or, the History of the Jews in Spain and Portugal*, 138.

³⁴ Kennedy, *Muslim Spain and Portugal: A Political History of al-Andalus*, 14.

³⁵ Eliyahu Ashtor, "Spain", *Encyclopaedia Judaica*, ed. Haim Beinart - Fred Skolnik (New York: Macmillan Reference USA, 2006), 19/69.

³⁶ Gerber, *The Jews of Spain*, 25.

sınıfı oluşturarak devlet bürokrasisini kontrol etmiştir. Fethedilen topraklardan hakkettiklerini alamadıklarını düşünen Berberiler 8. yüzyılda isyan etmiştir.³⁷ İsyanın Şam'dan gönderilen ordu tarafından bastırılıp barış ortamının sağlanmasıyla Müslüman topraklarda yaşayan birçok Yahudi ve Müslüman İspanya'ya göç etmiş ve 10. yüzyılda Endülüs entelektüel bir merkez haline gelmiştir. Özellikle 10. ve 11. yüzyıllar Yahudiler için Altın Çağ kabul edilmektedir. Endülüs'ün başkenti Kurtuba bu dönemde ileri düzeyde kültürel seviyeye sahip olması sebebiyle birçok ziyaretçiyi ve gezgini etkilemiştir. Akdeniz dünyasının Müslümanlar tarafından yönetildiği bu dönemde Yahudiler de mevcut refahtan faydalanmışlardır. Müslümanlar tarafından ilim için yapılan seyahatlerin yaygınlığı Sefarad Yahudileri de Bağdat ve Filistin gibi kendi ilim merkezlerine yolculuk yapma konusunda etkilemiştir.³⁸ Ticaret için yapılan seyahatler de oldukça yaygın olmuştur. Ticaret sayesinde Filistin, Mısır, Kuzey Afrika ve İspanya gibi bölgeler arasında sürekli seyahat eden Yahudi tüccarlar entelektüel bilginin taşınmasında önemli rol oynamışlardır.³⁹ Bu Müslüman coğrafyada Arapçanın ortak dil olması, konuşma dili olarak Arapçayı benimseyen Sefarad Yahudilerin seyahatlerini kolaylaştırmıştır. Sefarad Yahudiler karmaşık tarihleri sebebiyle birden fazla dil bildikleri için hem uluslararası ticarete başarılı olmuşlar hem de eğitilmiş Yahudilerin İbraniceyi bilmesi onların dünyanın diğer bölgelerindeki Yahudilerle dinî ve entelektüel tartışmalar yapmasını kolaylaştırmıştır. Aynı zamanda *Responsa* adı verilen ve Bağdat ve Filistin'deki Yahudi alimlerin İspanya'daki Yahudilerin dinî sorularına verdiği cevapları içeren mektuplar, İspanya'ya dönen Yahudi tüccarlar tarafından bölgeye getirilmiştir.⁴⁰

Müslümanların yönetimindeki İspanya'da Yahudi topluluklar hem ekonomik hem kültürel hem de sosyal açıdan etkili olmuşlardır. Bu topluluklar farklı şehirlerde güçlü bir etki alanı oluşturmuşlardır. Alusina (Lucena), Kurtuba (Kordoba), İşbiliyye (Sevilla), Gırnata (Granada), Mâride (Mérida) ve Sarakusta (Zaragoza) gibi şehirler Endülüs'teki Yahudilerin önemli merkezleri haline gelmiştir. Şehirler büyüdükçe Yahudi nüfusu da artmıştır. Yahudiler güvenliklerini sağlamak amacıyla duvarlarla çevrili ve kapıları

³⁷ Brian A. Catlos, *Kingdoms of Faith: A New History of Islamic Spain* (New York: Basic Books, 2018), 84.

³⁸ Gerber, *The Jews of Spain*, 32.

³⁹ Mark R. Cohen, *Under Crescent and Cross: The Jews in the Middle Ages* (New Jersey: Princeton University Press, 2008), 91.

⁴⁰ Gerber, *The Jews of Spain*, 36.

kilitlenebilen mahallelerde yaşamışlardır.⁴¹ Alusina, Endülüs'te kurulan ilk Yahudi din akademisine (*yeşiva*) sahip şehir olarak Yahudi entelektüel dünyasına katkı sağlamıştır. Burada aynı zamanda Yahudi şairler ve edebiyatçılar da yetişmiştir. Alusina'daki akademi 10. yüzyılda Kurtuba'ya taşınmıştır.⁴² Kurtuba, 8. yüzyıldan itibaren Endülüs'ün başkenti olması sebebiyle en önemli entelektüel ve kültürel merkez haline gelmiştir. Bu sebeple Yahudi nüfusunun en yoğun olduğu şehir olmuştur. 11. yüzyılda Kurtuba'nın önüne geçen İşbiliyye'deki Yahudi topluluğu hem ticaret konusunda hem de entelektüel anlamda oldukça gelişmiş bir topluluk haline gelmiştir. Mâride şehri Yahudi ailelerin kökenlerini dayandırdıkları soyluluk ve aristokrasinin nispet edildiği şehirdir. Yahudi geleneğine göre Kudüs'ten sürülen Yahudiler tarafından İspanya'da kurulan ilk şehir de bu şehirdir.⁴³ Bunların dışında başka şehirlerde de Yahudiler bağımsız bir kimlik geliştirmişlerdir. 1013'te Berberilerin isyanı sonucu Kurtuba'nın yağmalanması sonrası buradaki eserlerin Sarakusta şehrine taşınmasıyla özellikle 11. yüzyılda Sarakusta, Arapça ve İbranice dilbilimi, gramer ve şiir için önemli bir entelektüel merkez haline gelmiştir.⁴⁴ Sarakusta, İbn Cebir (ö. 1058), Yehuda Halevi (ö. 1141) ve Abraham İbn Ezra (ö. 1167) gibi önemli Sefarad âlimlere ev sahipliği yapmıştır.

Yahudilerin Müslüman yönetimi altında yaşadığı dönemde, Müslüman kültürle yakın temasa geçmelerinin etkisiyle yeni Yahudi kültür biçimleri ortaya çıkmıştır. Bu dönemde kültürel, edebî, entelektüel ve siyasi faktörler birlikte etkili olmuştur. Felsefe, şiir, tıp ve dil bilimi gibi Müslümanların önemli gördüğü ve aktif olduğu birçok alanda dönemin Yahudi âlimleri de aktif olmuş ve çağdaşları olan Aşkenaz Yahudilerinin ilgilenmediği bu alanlarda ciddi üretim yapmışlardır.⁴⁵ Farklı dillere çeviriler yapan ve sarayda hekim olarak görev yapan bu âlimlerin Yahudi toplumunda saygınlık elde edebilmeleri için Yahudi dinî geleneği konusunda sıkı bir eğitim almaları gerekliydi. Tanah, Midraş, Talmud ve İbranice eğitimi ile bir tarafta dinî bilgi, diğer tarafta ise felsefe ve bilim olmak üzere iki farklı ilmî geleneği harmanlayan bu âlimler hem Yahudi cemaati

⁴¹ Thomas F. Glick, *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages* (Leiden: Brill, 2005), 119.

⁴² Jane S. Gerber, "The Jews of Muslim Spain", *The Cambridge History of Judaism: Jews in The Medieval Islamic World*, ed. Phillip I. Lieberman (Padstow, Cornwall: Cambridge University Press, 2021), 180.

⁴³ Gerber, *The Jews of Spain*, 39.

⁴⁴ Catlos, *Kingdoms of Faith*, 420.

⁴⁵ Cohen, *Under Crescent and Cross*, 283.

hem de Müslüman yönetim için önemli hâle gelmişlerdir.⁴⁶ Bu dönemde Yahudiler, kendi dinî ve kültürel değerlerini korurken aynı zamanda Arap kültürünü benimseyerek bir sentez ortaya koymuşlardır. Arapçanın Müslümanlar tarafından kutsal dil kabul edilmesi Arapça bilen Yahudilerin toplumda özel bir konum elde etmesine katkıda bulunmuştur. Ayrıca, Arapçanın sosyal ve siyasi alanda çok önemli olması Sefarad Yahudilerin de Arapçaya önem vermesini ve birçok Yahudi âlimin felsefi ve bilimsel eserlerini Yahudi-Arapçasıyla yazmasını sağlamıştır. Müslümanların Kur'an dili olan Arapçaya bu denli önem vermesi ve Kur'an'ı vahiy dilinin en mükemmel biçimi olarak yüceltmesi, Yahudileri de İbranice'nin ve Tanah'ın özelliklerini keşfetmeye ve bu dili yüceltmeye yöneltmiştir.⁴⁷ Sefarad Yahudileri Tanah metinleri üzerinde derinlemesine çalışmaya sevk eden bir diğer unsur, Talmud'u ve Rabbani geleneği reddederek yalnızca Tora'ya dayalı bir inanç sistemini savunan ve bunu yaparken de İbraniceye ve Tora'ya önem veren Karailik mezhebine cevap vermektir.⁴⁸ Sefarad Yahudiler kendi dillerinin ve Tanah'ın güzelliğini göstermek istedikleri için genelde şiirlerini Yahudi-Arapçası yerine İbranice yazmayı tercih etmişlerdir. Şiir Endülüs'te hem dünyevi hem de dinî temaları içererek yalnızca saray mensuplarına özel olmakla kalmayıp, halkta da karşılık bulan günlük yaşamın bir parçası haline gelmiştir. Sefarad Yahudiler bu dönemde İbranice şiirlere Arap edebî formlarını ve ölçülerini uygulayarak ilk kez kendilerine ait olmayan bir edebî geleneği dönüştürmüşlerdir.⁴⁹ Şiirlerinde Tanah'a göndermeler yapan şairler, bazen bir şiirde birden fazla dil kullanmışlardır.⁵⁰

Öte yandan Müslümanların Yunan klasiklerini sistemli bir şekilde Arapçaya çevirmesi Yahudi âlimlerin bu literatürle tanışmasını sağlamıştır. Emevi ve Abbasi dönemlerinde başlayan çeviri hareketi İspanya'daki Yahudilere kadar ulaşarak Yahudi düşünce geleneğinde önemli bir kırılma noktası oluşturmuştur. İber yarımadasındaki farklı dinî topluluklar arasında yapılan teolojik ve felsefi tartışmaların üst seviyeye ulaşması Yahudi âlimlerin bu alana olan ilgisini artırmış ve onların Müslümanlar gibi

⁴⁶ Gerber, *The Jews of Spain*, 44.

⁴⁷ Angel S. Badillos - S. J. Pearce, "Languages and Translation", *The Cambridge History of Judaism Volume 5: Jews in The Medieval Islamic World*, ed. Phillip I. Lieberman (Padstow, Cornwall: The Cambridge University Press, 2021), 5/639.

⁴⁸ Gerber, *The Jews of Spain*, 66.

⁴⁹ Catlos, *Kingdoms of Faith*, 298.

⁵⁰ Glick, *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages*, 360.

kendi inanç sistemlerini felsefi yöntemler kullanarak savunmasını gerekli kılmıştır. Müslüman âlimlerin kullandığı literatürü kullanan Sefarad Yahudiler, Yunan felsefesi ışığında kutsal kitaplarını yeniden okurken akıl ve vahiy konusu ve Tanrı'ya dair antropomorfik tanımlamalar gibi konuların üzerinde durmuşlardır.⁵¹ Tanrı'nın varlığı ve Tanrı'nın sıfatları gibi birçok konuda Müslüman âlimlerden etkilenen Yahudiler felsefeyle de meşgul olmuşlardır. Bu dönemde Endülüs'te Yahudi, Hristiyan ve Müslüman âlimlerin zaman zaman bir araya geldikleri bir çevre oluşmuştur.⁵² Endülüs, Yahudi topluluğunun entelektüel özerklik kazanmasında da etkili olmuştur. Sefarad Yahudiler daha öncesinde dinî ve hukuki sorularını *gaon* adı verilen, Bağdat'taki Rabbani akademilerin başkanlarına danışırken, bu dönemde Hasday ibn Şaprut'un (ö. 970) çabalarıyla Kurtuba'da yeni bir akademinin kurulmasıyla dinî rehberlik konusunda Bağdat'a olan bağımlılık zamanla sona ermiştir.⁵³ Kurtuba'da oluşan bu entelektüel ortam farklı bölgelerdeki âlimleri cezbetmiş ve özellikle Mısır ve Kuzey Afrika'dan Yahudi âlimler Kurtuba'ya gelmeye başlamıştır.⁵⁴

Endülüs'te devlet kademelerinde görev alan Sefarad Yahudiler, Yahudi toplumuna karşı duydukları sorumluluk sebebiyle kendilerini Yahudi toplumunun kurtarıcısı olarak görmüş, hem İspanya içindeki hem de dışındaki Yahudi topluluklarının durumlarını takip ederek onlara destek olmaya çalışmışlardır.⁵⁵ Endülüs'te önemli siyasi ve kültürel roller üstlenen Hasday ibn Şaprut ve İsmail ibn Nagrile (Şimuel ha-Nagid ö. 1056) gibi isimler Müslüman yöneticiler için çalışırken Yahudi toplumuna liderlik yapmış ve aynı zamanda Yahudilerin entelektüel gelişimini desteklemişlerdir. İbn Nagrile'nin vezir olmasıyla Müslüman yönetimde bir Yahudi'nin bu denli yüksek bir mevkiye yükselmesi ve kibirli davranmaya başlaması bazı Müslümanların bundan rahatsızlık duymasına yol açmıştır.⁵⁶ İbn Nagrile otuz yıl Müslüman yönetiminde vezirlik yaptıktan sonra yerine oğlu Yusuf ibn Nagrile (Yosef ha-Nagid ö. 1066) geçmiştir. Yusuf

⁵¹ Alfred L. Ivry, "Jewish Philosophy", *The Cambridge History of Judaism Volume 5: Jews in The Medieval Islamic World*, ed. Phillip I. Lieberman (Padstow, Cornwall: The Cambridge University Press, 2021), 5/807.

⁵² Glick, *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages*, 370.

⁵³ Ashtor, "Spain", 19/69.

⁵⁴ Gerber, *The Jews of Spain*, 52.

⁵⁵ Catlos, *Kingdoms of Faith*, 272.

⁵⁶ Cohen, *Under Crescent and Cross*, 67.

ibn Nagrile'nin gösteriş ve kibri birçok düşman edinmesine sebep olmuştur. Müslüman toplumda Yahudilerin yönetici pozisyonuna gelerek zimmi statüsüne uygun davranmadıkları ve Müslümanların karşısında alçakgönüllü davranmalarını gerekli kılan anlaşmayı bozduklarına dair düşünceler ortaya atılmıştır.⁵⁷ Yusuf ibn Nagrile kralın oğlunu öldürmek, Gırnata Emirliği'nin düşmanı olan Almeria Emirliği'yle şehri onlara teslim etmek için işbirliği yapmak ve İslam'a küfürde bulunmak gibi suçlamalar sebebiyle Müslümanlar tarafından yakalanarak öldürülmüştür.⁵⁸ 1066'da gerçekleşen bu olayla Gırnata'daki Yahudi cemaatine karşı bir ayaklanma başlamıştır. 1.500'den fazla Yahudi'nin öldürüldüğü bu olaylar "Gırnata katliamı" olarak anılmıştır.⁵⁹

Gırnata katliamı bölgedeki Yahudi cemaatinin düşüşünün başlangıcı olarak yorumlanmış ve bazı araştırmacılar tarafından Endülüs Altın Çağı'nın bitiş tarihi olarak kabul edilmiştir. Özellikle 20. yüzyılda yaşanan Arap-Yahudi geriliminden etkilenerek Yahudilerin Müslüman yönetimi altında Hristiyan yönetimi altındakinden daha fazla zulüm gördüğünü savunan bazı araştırmacılar tarafından bu olaya özellikle dikkat çekilmektedir.⁶⁰ Tarihî gerçekliğe bakıldığında ise Gırnata katliamının Müslüman yönetimi altında yaşayan Yahudilerin içinde bulunduğu hoşgörü ortamında yalnızca bir istisna olduğu anlaşılmaktadır.⁶¹ Diğer yandan, bu olayın pogrom olarak isimlendirilmesini doğru bulmayan araştırmacılar da vardır. Çünkü Yusuf bin Nagrile'nin gayrimüslim olması saldırganları öfkelenirmiş olsa da o ve onu destekleyenler dinî sebeplerle değil, ihanet sebebiyle öldürülmüşlerdir. Bu, o dönemde ve coğrafyada din farkı gözetmeksizin her ihanet edene verilen bir cezadır. Ayrıca, bu olaydan Yahudilerin çoğunluğu etkilenmemiş ve olaydan kısa süre sonra İspanya Yahudi toplumu gelişmeye devam etmiştir.⁶² Çünkü 1055'te Gırnata'da doğan Yahudi Şair Moşe İbn Ezra (ö. 1139) ve ailesinin 1066'daki Gırnata katliamından sağ kurtulduğu ve İbn Ezra'nın gençliğinde Gırnata'da bir grup Yahudi âlimle çalıştığı bilinmektedir. Ayrıca, ölen Yahudilerin

⁵⁷ Bernard Lewis, *The Jews of Islam* (New Jersey: Princeton University Press, 1984), 44-45.

⁵⁸ Bk. Catlos, *Kingdoms of Faith*, 380.

⁵⁹ Haim Beinart, "Granada", *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik (New York: Macmillan Reference USA, 2006), 8/32.

⁶⁰ Bk. Dario Fernández-Morera, *The Myth of the Andalusian Paradise: Muslims, Christians, and Jews under Islamic Rule in Medieval Spain* (Wilmington: ISI Books, 2016).

⁶¹ Cohen, *Under Crescent and Cross*, 74.

⁶² Catlos, *Kingdoms of Faith*, 381.

sayısına bakıldığında, Gırnata'daki *Mozarab* adı verilen Müslüman yönetimi altında yaşayan Hristiyanların 11. yüzyılda Batı Avrupa'daki Yahudi düşmanlığından etkilenip bu katliamı tetiklemiş olabilecekleri düşünülmektedir.⁶³

1.5. Reconquista ve Hristiyan Yönetiminde Yahudiler

Sefarad Yahudiler özellikle Emevi Halifeliği yönetimi altında “bir arada yaşama” anlamında *convivencia* adı verilen bir dönem yaşamışlardır. Bu dönem Yahudilerin Müslüman kültürü kendi kültürleriyle sentezleyerek zengin bir kültür oluşturmasıyla öne çıkmıştır. Müslüman geleneğinden esinlenerek dünyevi ve dinî bilgiyi sentezleyen ve edebiyat, felsefe, tıp ve dilbilimi gibi alanlarda Yahudiliğe yeni bir açılım kazandırarak entelektüel sıçrama yaşayan Sefarad Yahudilerin durumu Müslüman yönetimde yaşanan politik gelişmelerden de etkilenmiştir. 11. yüzyılda İspanya'da Emevi Halifeliğinin parçalanıp *tâife* adı verilen çeşitli bağımsız emirliklerin kurulması, Müslüman yönetimden toprakların geri alınmasını amaçlayan *Reconquista* yani “yeniden fetih” adı altında bir dizi seferin gerçekleştirilmesi konusunda kuzeydeki Hristiyan krallıkları cesaretlendirmiştir. “Yeniden fetih” anlamına gelen *Reconquista* terimi, Hristiyanların Müslüman yönetimindeki Endülüs'ü tekrar ele geçirme sürecini tanımlamak için kullanılmaktadır. 8. yüzyılda başlayan bu sürecin 1492'de Gırnata Emirliği'nin yıkılışıyla tamamlandığı kabul edilmektedir. Bu kavram, 700 yıl süren ve kalıcı etkiler bırakan Müslümanların Endülüs tecrübesini bir işgal dönemi olarak gören bir anlayışa dayanmaktadır ve İspanyol ulus-devletinin oluşum sürecinde yeniden yorumlanmıştır. Müslümanların fethinden önce Romalılar ve Vizigotlar gibi farklı yönetimlerin hakimiyetine giren ve o dönemde İspanya ve Portekiz'in ulus olarak var olmadığı bir bölgede, Hristiyanlığın doğal bir hakka sahip olduğu varsayımına dayanan bu terimin tarihî açıdan nesnelliği tartışmalıdır. *Reconquista* söyleminin “Milliyetçi Katoliklik” ve İspanyol milliyetçiliği bağlamında kullanılması eleştirilmektedir. Günümüzde bazı tarihçiler *Reconquista* kavramının belirli siyasi söylemlere hizmet etmek için geriye dönük olarak sonradan üretildiğini savunmaktadırlar.⁶⁴

⁶³ Erika Spivakovsky, “The Jewish presence in Granada”, *Journal of Medieval History* 2/3 (1976), 225.

⁶⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Lütfi Şeyban, *Reconquista: Endülüs'te Müslüman-Hristiyan İlişkileri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010).

1085'te Tuleytula'nın Hristiyanlar tarafından ele geçirilmesi, Hristiyan krallıklar için Müslüman yönetime karşı birleşik bir Hristiyan cephesinin potansiyelini gösteren önemli bir simge olmuştur.⁶⁵ Dinî motivasyonu ve stratejik ittifakları kullanan Kastilya, Aragon ve Leon gibi Hristiyan krallıklar bu süreçte önemli rol üstlenmiştir.⁶⁶ Bu krallıklar Batı Avrupa Hristiyanlarıyla ilişkilerini güçlendirerek politik olarak gelişim göstermiştir.⁶⁷ Hristiyanlar Müslüman emirliklerindeki bölünmelerden faydalananarak rakip Müslüman gruplarla da ittifak kurmuşlardır. *Tâifeleri* haraca bağlayan Hristiyan krallıklar bunun karşılığında onlara askerî koruma sağlamışlardır. *Parias* adı verilen bu vergilerle ordularını güçlendiren Hristiyan krallıkların Müslüman yönetiminde olan bölgeleri ele geçirmeleri hızlanmıştır.⁶⁸

Reconquista faaliyeti ilerledikçe Müslüman yönetiminde yaşayan Yahudilerin durumu belirsizleşmeye başlamıştır. Müslüman yönetimin İspanya'daki son dönemi, özellikle 13. yüzyılın ikinci yarısından 1492'de Gırnata'nın düşüşüne kadar olan süreç, Yahudiler için çalkantılı bir dönem olmuştur. *Reconquista*'nın hız kazandığı dönemde Hristiyan ve Müslüman gruplar daha savaşçı bir tutum benimsemişlerdir. 11. yüzyılda Murabıtların ve 12. yüzyılda Muvahhidlerin Kuzey Afrika'dan İber yarımadasına gelişi ve aynı dönemde Hristiyanların hızla Müslümanların elindeki bölgeleri ele geçirmesi, Müslümanların Yahudilere ve Hristiyanlara karşı tutumunu sertleştirmiştir. Müslüman yöneticiler arasındaki iç çatışmalar Yahudilerin yönetimdeki tecrübelerine duyulan güveni artırarak onların sarayda önemli roller üstlenmeye devam etmesini sağlarken, Hristiyanların hızla ilerlemesi Müslümanlar arasında dinî tutuculuğun artmasına yol açmış ve bu durum Yahudi toplumunun yaşamına olumsuz şekilde yansımıştır. Muvahhid Hanedanı'nın Murabıt Hanedanı'nı devirerek yönetimi ele geçirmesi, İspanya'da yaşanan *convivencia* döneminin sekteye uğramasına sebep olmuştur. Önce Kuzey Afrika'da hakimiyet kuran Muvahhidler, daha sonra Endülüs'ü ele geçirmiş ve Hristiyan krallıklarıyla mücadeleye girmişlerdir.⁶⁹ Ancak, Muvahhidler döneminde İslam'ın daha katı bir yorumunun benimsenmesi Yahudi ve Hristiyan toplulukların önceki Müslüman

⁶⁵ Gerber, *The Jews of Spain*, 53.

⁶⁶ Bernard F. Reilly, *The Medieval Spains (Cambridge Medieval Textbooks)* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 96.

⁶⁷ Reilly, *The Medieval Spains*, 90.

⁶⁸ Reilly, *The Medieval Spains*, 96.

⁶⁹ Gerber, *The Jews of Spain*, 80.

yönetimlerindeki refah ortamından mahrum kalmasına yol açmıştır. Bu topluluklar ağır vergiler ve artan dinî baskılarla karşı karşıya kalmışlardır. Muvahhidlerin Yahudi ve Hristiyan topluluklarını din değiştirmeye zorlaması, Sefarad Yahudilerin bir kısmının Hristiyan topraklarına ya da Müslüman yönetimi altındaki daha hoşgörülü bölgelere sığınmasına sebep olmuştur.⁷⁰ Din değiştirenler ise hem Yahudiler tarafından hem de Müslüman yönetim tarafından şüpheyle karşılanmıştır. Sefarad Yahudilerin maruz kaldığı bu baskı kültürel açıdan da dönüm noktası olmuştur. Önceki Müslüman yönetiminde ortaya çıkan entelektüel gelişim, dinî uyuma öncelik veren Muvahhidler tarafından sekteye uğramıştır. Daha hoşgörülü bir ortamda din değiştirmeden yaşamak isteyen Yahudiler başka bölgelere göç etmek zorunda kalmışlardır. Endülüs'ün zengin kültürel ortamında yetişen ve o dönemde henüz çocuk yaşta olan Musa bin Meymun (ö. 1204) da ailesiyle birlikte göç etmiştir. Muvahhid Hanedanı'nın dinî baskısı yalnızca gayrimüslimlere değil, Müslümanlara da yönelmiştir. İbn Rüşd (ö. 1198) gibi birçok Müslüman âlim Muvahhid yönetimi tarafından baskı görerek sürgün edilmiş ve eserleri yaktırılmıştır.⁷¹ Muvahhidlerin iktidarının zayıflamasıyla Yahudi toplumu kısmen yeniden canlanma fırsatı bulmuştur.⁷² Ancak bu dönemde, Yahudi toplumunun büyük çoğunluğu kuzeydeki Hristiyan yönetimindeki bölgelere yerleşmiştir.⁷³

Reconquista sürecinde Hristiyan krallar Müslümanlardan aldıkları bölgelerde güçlerini sağlamlaştırmak için bölgedeki Yahudilerin tecrübelerinden faydalanmışlardır. Ele geçirilen bazı bölgelerde, kaçan Müslüman nüfusun yerine geçmeleri için Yahudilere toprak hibe edilmiş ve vergi muafiyeti gibi ayrıcalıklar tanınmıştır. Bu sayede Yahudiler mahallelerini genişletmiş ve yeni mahalleler kurmuşlardır.⁷⁴ Kralların Sefarad Yahudilerin tecrübelerinden yararlanmak amacıyla onları önemli konumlara getirmesi diğer bölgelerden Yahudilerin de Hristiyan yönetime göç etmesini sağlamıştır. Yahudiler Arapça bilmeleri sayesinde Müslüman yöneticilerle Hristiyan yöneticiler arasındaki

⁷⁰ Scarlet Freund - Teofilo Ruiz, "Jews, Conversos, and the Inquisition in Spain, 1391-1492: The Ambiguities of History", *Jewish-Christian Encounters over the Centuries: Symbiosis, Prejudice, Holocaust, Dialogue*, ed. Martin Perry - Frederick M. Schweitzer, 9 (New York: Peter Lang, 1994), 136/170.

⁷¹ Reilly, *The Medieval Spains*, 124.

⁷² Reilly, *The Medieval Spains*, 198.

⁷³ Reilly, *The Medieval Spains*, 199.

⁷⁴ Renee Levine Melammed, *A Question of Identity: Iberian Conversos in Historical Perspective* (New York: Oxford University Press, 2004), 5.

müzakerelerde görev almışlardır.⁷⁵ Hristiyan krallar ile Yahudi toplumu arasındaki karşılıklı menfaate dayanan bu ilişki, Yahudilerin farklı rollerle toplumda yer almasını sağlamıştır. 13. yüzyılda bölgenin önemli bir kısmı yeniden Hristiyanların yönetimine geçtiğinde krallığın gözünde Yahudiler, krallığa sadık olmaları ve sunabilecekleri ekonomik hizmetler sebebiyle öne çıkmışlardır.⁷⁶ *Aljama* olarak adlandırılan Yahudi toplumu mali konulardaki yetenekleriyle, Hristiyan krallar tarafından vergi toplama gibi görevlerde kullanılmıştır. *Aljama* terimi Arapça *el-cemâ*’a kelimesinden türemiş olup “topluluk” anlamına gelmektedir.⁷⁷ Bu terim belirli bölgelerde bulunan ve belirli bir özerklik hakkına sahip olarak toplumsal yaşamı organize eden kurum için kullanılmıştır.⁷⁸ Sonrasında Hristiyan yönetim de bu terimi benimsemiş ve Yahudi ve Müslüman toplumlar için kullanmıştır. *Aljama*, Yahudilerin dinî ve kültürel kimliklerinin korunmasını sağlarken onların sürekli değişen siyasi ortamdaki rollerini belirlemelerinde etkili olmuştur.⁷⁹

Yahudilerin bazı bölgelerde yönetimde yer alması ve toplumda bu denli etkili olması Kilise otoritelerini rahatsız etmiş ve Yahudilerin Hristiyanlar üzerinde otorite sahibi olmaması konusunda krallara uyarıda bulunmuşlardır.⁸⁰ Yahudilerin soylulara kıyasla siyasi açıdan güçsüz olmaları ve bu nedenle isyan etme ihtimallerinin düşük olması, Kilise’nin itirazlarına rağmen kralların Yahudilere önemli görevler vermesini sağlamıştır. Kilise’nin Yahudilerin kısıtlayıcı uygulamalara maruz kalması konusundaki isteği, Kraliyet’e gelir sağlayan Yahudilerin güneydeki rakip Müslüman yönetimine kaçması çekincesiyle Kraliyet tarafından reddedilmiştir.⁸¹ Yahudiler kralla ittifak kurdukları için yerel yöneticilerle iş birliği yapmayı önemsememişlerdir. Bunun sebebinin, Yahudilerin doğrudan kraldan kendileri için özerklik elde edebileceklerine inanmaları olduğu düşünülmektedir.⁸² 12. yüzyılda yerel yasalarla Yahudilerin Kraliyet

⁷⁵ Gerber, *The Jews of Spain*, 98.

⁷⁶ Norman Roth, *Conversos, Inquisition, and the Expulsion of the Jews from Spain* (Londra: University of Wisconsin Press, 2002), 19.

⁷⁷ “Aljama”, *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik (New York: Macmillan Reference USA, 2006), 1/661.

⁷⁸ Reilly, *The Medieval Spains*, 196.

⁷⁹ Gerber, *The Jews of Spain*, 94.

⁸⁰ Reilly, *The Medieval Spains*, 200.

⁸¹ Gerber, *The Jews of Spain*, 95.

⁸² Melammed, *A Question of Identity*, 5.

hazinesine ait olduğunun belirtilmesi, Yahudilere zarar verilmesi durumunda zarar verenin doğrudan krala ceza ödeyeceği anlamına gelmekteydi.⁸³ Yahudilerin durumu krallar ve zamanla güçlenen yerel yöneticiler arasında da sorun oluşturmuştur. Yahudilerin toplumdaki statüsü meselesi Kraliyet, Kilise ve giderek güçlenen yerel yönetimler arasındaki güç savaşından kaynaklanmaktadır. Krallığın artan savaş masrafları sebebiyle halka yüklü vergiler uygulaması ve vergi toplayıcısı olarak Yahudileri görevlendirmesi Yahudilerin yerel halkın gözünde olumsuz bir konuma yerleşmesine sebep olmuştur.⁸⁴ Kraliyet koruması altında ayrıcalıklardan yararlanan Yahudiler halk tarafından tepki görmüştür.

Uzun süren *Reconquista* sürecinde Hristiyan krallar tarafından bir süre Endülüs geleneğinin devam ettirilmesinin sonucu olarak Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler arasında çeşitli kültürel etkileşimler devam etmiştir. Müslümanların elinden alınan ve bir zamanlar Yahudilerin de entelektüel merkezi olan Kurtuba ve Gırnata gibi şehirler Hristiyanlar tarafından yok edilirken, Yahudilerin kültürel hayatı Toledo ve Barsinona'da (Barselona) gelişmeye başlamıştır. Müslüman yönetiminin son günlerinde Endülüs'ten kaçan Sefarad Yahudilerden Kuzey Avrupa'ya gidenler Araplar tarafından tercüme edilen Yunan klasiklerini Arapçadan Latinceye ve diğer dillere çevirerek bunları Hristiyanların erişimine açmıştır. 12. yüzyılda Hristiyan Toledo tıp, geometri, astronomi ve felsefe gibi, Müslümanların ürettiği bilimlerin Avrupa'ya açılım noktası haline gelmiştir. Burada tercüme edilen İbn Rüşd, Farabi (ö. 950), Gazzali (ö. 1111), İbn Meymun ve İbn Cebriol gibi önemli âlimlerin teolojik ve felsefi eserleri Avrupa'ya ulaşarak Albertus Magnus (ö. 1280) ve Thomas Aquinas (ö. 1274) gibi önemli Orta Çağ Hristiyan âlimlerini etkilemiştir.⁸⁵ Hristiyanların yönetiminde olan bölgelere yerleşen çoğu Sefarad Yahudisi Endülüs geleneğini yaşatmaya çalışmıştır. Çok dil bilmeleri sebebiyle Hristiyan krallara diplomat olarak hizmet eden Yahudilerin yanı sıra, bazı köklü Endülüslü Yahudi aileler önemli görevlerde yer alarak sarayla bağlantılı olmuştur. Müslüman yönetiminde saray mensubu Yahudi âlimlerle Yahudi toplumu ortak değerleri

⁸³ Gerber, *The Jews of Spain*, 95.

⁸⁴ Gerber, *The Jews of Spain*, 96.

⁸⁵ Reilly, *The Medieval Spains*, 127-128.

paylaşırken, Hristiyan yönetiminde saray mensubu Yahudilerle Yahudi toplumu arasındaki entelektüel mesafe açılmaya başlamıştır.⁸⁶

13. yüzyılda Avrupa’da sapkınlık ve inanç konuları çok önemli hale gelmiştir. Bu dönemde İspanya’ya gelen Almanlar, Fransızlar ve İtalyanlar ile İspanya’ya hac için gelen dindar Hristiyanlar, Yahudi karşıtı düşünceleri de İspanya’ya taşımışlardır. *Reconquista* sürecinin tamamlanmaya başlamasıyla Müslümanları İber yarımadasından atmak isteyen Hristiyan güçler yoğun dinî duygularla hareket etmişlerdir. Bu dönemde Fransiskanlar ve Dominikenler gibi Katolik tarikatlar güçlenerek Kilise hiyerarşisiyle bağlarını kuvvetlendirmişlerdir.⁸⁷ Katolikler arasında artan dinî coşku, Yahudilerin İspanya’daki yaşamını olumsuz etkilemiştir. Katolik Kilisesi’nin önde gelenleri tarafından Yahudilere yönelik düşmanca tavır yürütülmesine rağmen Yahudilerin ödedikleri yüksek vergiler ve İspanya ekonomisine sağladıkları katkılar onların tamamen yok edilmelerini engellemiştir.⁸⁸ Hristiyan din adamları tartışma yoluyla Hristiyanlığın doğruluğunu göstererek Müslümanları ve Yahudileri Hristiyanlaştırmaya çalışmışlardır. Kraliyet ve Kilise tarafından Yahudilerin Hristiyanlığa geçmesini sağlamak amacıyla Hristiyan ve Yahudi dinî figürler arasında dinî tartışmalar düzenlenmiştir. Eskiden Müslüman veya Yahudi olup sonra Hristiyanlığa geçenler eski inançlarına hâkim olduklarından, yeni inançlarının doğruluğunu kanıtlamak amacıyla bu tartışmalarda öne çıkmışlardır.

Misyonerlik hareketinin öncüsü olan Dominiken ve Fransiskan tarikatları tarafından tartışmalara katılmaları için yetiştirilen papazlara Arapça ve İbranice dil bilgisi ve felsefe eğitimleri verilmiştir.⁸⁹ Tartışmaların yanı sıra, sinagoglarda Hristiyanlar tarafından yerel dillerde yapılan zorunlu vaazlar Yahudilerin din değiştirmesi için bir başka yol haline gelmiştir. Misyonerlik faaliyetlerini desteklemek amacıyla krallar tarafından Hristiyanlıktan Yahudiliğe geçenlerin ölümle cezalandırılması kararlaştırılmıştır. Sapkınlığa karşı tahammülün olmadığı bu ortamda, Hristiyanların Yahudilerin varlığını devam ettirmesine izin vermesinin sebebi Yahudilerin Hristiyan yönetimindeki esaretinin, onların İsa’yı çarmıha gerenlerin soyundan olduklarını

⁸⁶ Gerber, *The Jews of Spain*, 98.

⁸⁷ Gerber, *The Jews of Spain*, 92.

⁸⁸ Baer, *A History of the Jews*, 2/2.

⁸⁹ Gerber, *The Jews of Spain*, 104.

hatırlatmasıdır. Orta Çağ boyunca devam eden bir uygulama olarak Hristiyanların, başka dine mensup olanları misyonerlik faaliyetleriyle Hristiyanlaştırma çabaları sonucunda İspanya'daki Yahudi topluluğu üzerinde dinî ve sosyal baskı artmıştır. Bunun sonucunda yerel halk arasında Yahudilere yönelik düşmanca duygular güçlenmiş ve bu durum 14. yüzyılın son çeyreğinde Yahudi topluluğunun ciddi olaylarla karşı karşıya kalmasına sebep olmuştur. 13. yüzyılda Avrupa'da hakim olan akıl karşıtı tutum İspanya'daki Yahudileri de etkilemiş; akıl ve iman konulu tartışmalar sonucunda İbn Meymun'un *Delaletü'l-hairin* adlı eseri sapkın bulunarak yaktırılmıştır.⁹⁰ Bu dönemde içe dönük hâle gelen Yahudi toplumu Endülüs kültürünün felsefi mirasını reddederek Yahudi mistisizmi olan Kabala'yı üretmiş ve hızla benimsemiştir.

1.6. 1391 Pogromları ve Zorla Din Değiştirme Olayları

14. yüzyılda İspanya'daki Yahudi topluluğunun durumunun kötüleşmesi birçok farklı sebebe dayanmaktadır. Bu dönemde Dominiken ve Fransisken tarikatlarına mensup olan keşişler tarafından hem yazılı polemik şeklinde Yahudiliği eleştirmek hem de vaazlarla halkı Yahudilere karşı kışkırtmak oldukça yaygındı. Sevilla'da bulunan Dominiken tarikatına mensup Ferrant Martinez Yahudi ve Müslüman karşıtı söylemde başrolü oynamıştır.⁹¹ Martinez vaazlarında sinagogların yıkılmasını, Yahudilerin Hristiyan yerleşimlerinden ayrı tutulmasını ve Yahudilerin önemli pozisyonlardan uzaklaştırılmasını savunmuştur.⁹² Martinez ve onun gibi dinî figürlerin halk arasında Yahudi karşıtı söylemi sürdürmesi İspanyol toplumuna yansımıştır. Dinî coşkunun yanı sıra Yahudilerin zenginliği ve Kraliyet tarafından tefeci olarak kullanılması yerel halk arasında tepkiye sebep olmuştur. Diğer yandan, Yahudileri koruması sebebiyle Yahudiler tarafından desteklenen Portekizli Kral I. Petro'nun rakibi ve kardeşi olan Kastilya Kralı II. Henry tarafından öldürülmesi Yahudileri korumasız hale getirmiştir.⁹³ Yahudiler kralın koruması altındayken ittifak kurmayı önemsemedikleri yerel yöneticilerle karşı karşıya kalmışlardır. Dinî, siyasi, sosyal ve ekonomik sebeplerin bir araya gelmesiyle 1391'de gerçekleşen pogromlarda İber yarımadasında yaşayan birçok Yahudi öldürülmüş ve evleri yağmalanmıştır.⁹⁴

⁹⁰ Gerber, *The Jews of Spain*, 106.

⁹¹ Reilly, *The Medieval Spains*, 186.

⁹² Baer, *A History of the Jews*, 2/95.

⁹³ Freund - Ruiz, "Jews, Conversos, and the Inquisition in Spain", 136/175-176.

⁹⁴ Sloan, *The Sephardic Jews of Spain and Portugal*, 372.

1391 pogromlarından sonra İspanyol toplumunda sonuçları hesaba katılmayan büyük bir değişim meydana gelmiştir. Toplumda artık Eski Hristiyanlar, Yeni Hristiyanlar, Yahudiler ve Müslümanlar vardır. Ne din değiştirenler ne de buna sebep olanlar ortaya çıkan bu yeni duruma nasıl yaklaşacaklarını tam olarak bilememiştir. Bu olaylar sebebiyle ölüm tehlikesi yaşayan birçok Yahudi, Hristiyanlığa geçmiştir. İspanya'daki toplu olarak din değiştirmenin ilki bu şekilde gerçekleşmiştir. Bazı araştırmacılara göre 100.000 kadar Yahudi dinini değiştirmeden, 100.000 Yahudi Hristiyanlığa geçmiş ve bir 100.000 kadar Yahudi ise İspanya'dan kaçmıştır.⁹⁵ 1391 pogromu sonucunda Yahudi nüfusunun büyük bir kısmının kaybedildiği bilinse de net sayıyı tahmin etmek zordur. Daha olası bir tahmin, 15. yüzyılda İspanya'daki genel nüfus artış hızına dayanarak yapılan hesaplamalarla Yahudi toplumunun toplam nüfusunun %40'ını kaybettiği şeklindedir.⁹⁶ Haçlı Seferleri sırasında Aşkenaz Yahudilerin yaptığı gibi, din değiştirmek yerine “Tanrı’nın adını kutsayarak şehit olma” geleneği olan *Kidduş ha-Şem*’i yerine getirip dinleri uğruna kendilerini, eşlerini ve çocuklarını öldüren Sefarad Yahudiler de olmuştur. Ancak, bunların sayısı Converso diye adlandırılan, din değiştiren Yahudilerin sayısının yanında oldukça azdır.⁹⁷ Sefarad Yahudilerin büyük bir kısmının din değiştirmeyi seçmesi Sefarad geleneğinde büyük bir kırılmanın gerçekleştiğinin işareti olmuştur. Din değiştiren Yahudilerin hem Yahudi toplumu hem de Hristiyan toplumu arasında güvensizlik kaynağı haline gelmesi, Sefarad Yahudilerin 1492'deki sürgününe giden yolu hazırlamıştır. Din değiştirmeyen Yahudilerden bazıları gönüllü, bazıları ise para karşılığında korunma elde etmiş ve sonrasında Fas, Cezayir, Tunus ve Portekiz gibi bölgelere kaçmışlardır.⁹⁸ Kuzey Afrika'ya giden Sefaradların kendilerini yerel Yahudi topluluktan üstün görmesi ve kendi geleneklerini onlara dayatması toplumda gerginliğe neden olmuştur. Pogromlardan kaçan ya da Mesih döneminin yaklaştığını düşünenler Filistin'e yönelmişler ve buradaki Sefarad nüfus çoğalmıştır.⁹⁹ 13. yüzyılın sonunda gerçekleşen bu göçlerin yönü 1492 sürgünü sırasında gerçekleşecek göçler için bir altyapı oluşturmuştur.

⁹⁵ Bk. Gerber, *The Jews of Spain*, 113.

⁹⁶ Reilly, *The Medieval Spains*, 201.

⁹⁷ Baer, *A History of the Jews*, 2/131.

⁹⁸ Melammed, *A Question of Identity*, 10.

⁹⁹ Gerber, *The Jews of Spain*, 119.

Yahudilikten Hristiyanlığa geçenlerin eski inançlarını kötölemesi ve Yahudilere karşı yürürlüğe konan yasal kısıtlamalar Yahudi toplumunda çözülmeye sebep olmuştur. Pogromlar sonrasında din değiştirenlerin sayısının fazlalığı Yahudi âlimlerin bu durumu manevi bir kriz olarak görmelerine yol açmıştır. Yahudi toplumundaki çöküş, toplumun manevi değerlerden uzaklaşmasıyla açıklanmıştır. Yunan felsefesine olan ilginin Tevrat'a olan bağlılığı zayıflattığı düşünülmüş ve Yahudi toplumunun bu sebeple dinden uzaklaştığı öne sürülmüştür.¹⁰⁰ Bu dönemde İspanya'da görülen rasyonalizmden uzaklaşma durumu Yahudi toplumuna da yansımıştır. Yahudiler arasında vahiy-akıl tartışması yaşanmıştır. İspanya'daki Yahudiler arasında entelektüel ve dinî dönüşüm sırasında İslam yönetiminde benimsenen felsefe, bilim ve dinî bilginin sentezinin yerini dönemin Aşkenazlarında olduğu gibi, yalnızca Talmud eğitimi almıştır. Yahudi mistisizmi olan Kabala 1391 pogromlarından çok daha önce ortaya çıkmış olsa da yaşanan bu olaylar ve Sefarad Yahudilerin Hristiyan yönetimi altındaki sonraki deneyimleri, Kabala'nın bu dönemde hızla benimsenmesine yol açmıştır.¹⁰¹ Rasyonalizm karşıtlığı mistisizmle birleşerek yirmi beş yaşından küçük Yahudilerin felsefe gibi bazı bilimleri öğrenmesi yasaklanmış, Yahudi toplumu dinî ve kültürel anlamda içe dönük hâle gelmiştir. Fakat bütün bu sebepler, Yunan felsefesini hiç okumamış ve sarayın gösterişli hayatında bulunmamış sıradan Yahudilerin din değiştirmesini açıklamada yetersiz kalmıştır.¹⁰² Ayrıca, din değiştirmeler yalnızca pogromlar sırasında gerçekleşmemiş, pogromlardan sonra da devam etmiştir. Bir diğer sebep ise Yahudi liderler arasındaki kıskançlıklar ve toplumun üst kesiminin Hristiyanlara özenerek gösterişe kapılması olarak görülmüştür.

14. yüzyıldaki pogromların sonucunda Yahudi toplumu, din değiştirmeyerek Yahudiliği uygulamaya devam edenler, zorla din değiştirip Hristiyan olanlar ve zorla din değiştirmesine rağmen gizlice Yahudi ritüellerini uygulayanlar olarak üç gruba ayrılmıştır. Din değiştirmeyen Yahudiler, olaylar sona erdiğinde toplumun önde gelenlerinin hatta bazı rabbilerin bile din değiştirdiğine şahit olmuşlardır. İşlerini ve evlerini kaybeden ve sinagogları yıkılan Yahudi toplumu büyük bir yıkım yaşamıştır. Aynı aileye mensup olan ancak aynı dine inanmayan bireyler ortaya çıkmıştır. Din

¹⁰⁰ Gerber, *The Jews of Spain*, 116-117.

¹⁰¹ Reilly, *The Medieval Spains*, 202.

¹⁰² Gerber, *The Jews of Spain*, 109-110.

değiştirmeyen ve aynı yerde yaşamaya devam eden Yahudiler dikkat çekmeden yaşamaya özen göstermiş ve topluluklarında meydana gelen hasarı düzeltmek için çabalamışlardır.

Bir diğer grup olan, zorla din değiştiren ve Hristiyan olarak yaşamaya devam eden Conversolar kendi aralarında iki gruba ayrılmıştır. Dikkat çekmeden Hristiyan toplumla kaynaşmaya çalışanlar çoğunluğu oluşturmuştur. Din değiştirdikten sonra Kilise hiyerarşisinde görev alan ve fanatik bir şekilde Yahudi düşmanlığı yapanlar ise Yahudiler tarafından “helak olmuş” anlamında *Meşumed* diye adlandırılmıştır.¹⁰³ “Heretik” anlamındaki *Min* terimi ise gönüllü olarak Hristiyanlığa geçen Yahudilere verilen isimdir.¹⁰⁴ Bunların arasında, pogromlardan önce dinî şüphecilik ve çeşitli sebeplerle Yahudi inancına çoktan yabancılaşmış olanlar da vardır. Din değiştirenlerden bazıları Hristiyanlığın, yaşadıkları bölgelerdeki hızlı yayılışını ilahi bir işaret olarak görerek Hristiyanlığa sempati beslemeye başlamalarından dolayı zamanla din değiştirmeye hazır hale gelmişlerdir.¹⁰⁵ Conversolar için Hristiyanlığa geçiş, Yahudilere uygulanan ekonomik kısıtlamalardan kurtulma ve maddi açıdan daha iyi bir yaşam elde etme fırsatını sunduğundan bu süreç onlar için daha cazip hale gelmiştir. Hristiyan olduklarında elde ettikleri, Kilise tarafından onaylanan eğitim kurumlarına gidebilme ve din adamı olabilmeye gibi haklar onlar için durumu daha kolay hale getirmiştir. Diğer yandan, din değiştirenlerin çoğu bu durumun daha önce Vizigot Krallığı döneminde ve Aşkenaz Yahudilerin başlarına gelen zorla din değiştirmeler gibi geçici olduğunu varsaymıştır. Durumun geçici olmadığının farkına varanlardan bazıları Portekiz ve İtalya gibi ülkelere kaçmış, bazıları ise tanınmadıkları farklı İspanyol topluluklarına girip gizlenerek yaşamışlardır.¹⁰⁶

Bir diğer grup ise zorla Hristiyan olan ancak gizlice Yahudi ritüellerini sürdüren *Marranolardır*. İspanyolcada “domuz” anlamına gelen *Marrano* kelimesinin kökeni hakkında netlik olmamakla birlikte bu kelimenin İspanyolcaya Arapça “yasaklanmış şey” anlamına gelen *muharrem* kelimesinden geçtiği düşünülmektedir ve bu kelime Yahudiler için aşağılama amacıyla kullanılmıştır.¹⁰⁷ *Marrano* terimi özellikle zorla din

¹⁰³ Roth, *Conversos, Inquisition, and the Expulsion of the Jews from Spain*, 302.

¹⁰⁴ Roth, *Conversos, Inquisition, and the Expulsion of the Jews from Spain*, 4.

¹⁰⁵ Melammed, *A Question of Identity*, 11.

¹⁰⁶ Melammed, *A Question of Identity*, 12.

¹⁰⁷ Martin A. Cohen, “Marrano”, *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik (New York: Macmillan Reference USA, 2006), 13/559.

değiştirdikten sonra gizlice Yahudi ritüellerini sürdürenleri ifade etmektedir. Din değiştiren Yahudiler için kullanılan bir diğer terim *Alboraycos*'tur. Bu terim, Hz. Muhammed'in miraca çıkarken bindiği "Burak" adlı bineğin adından türetilmiştir. Bu bineğin ne tam olarak dişi ne de erkek, ne at ne de katır oluşu din değiştirenlerin ne tam olarak Yahudi ne de tam olarak Hristiyan olduklarını simgelemektedir.¹⁰⁸ Converso terimi gizlice Yahudi ritüellerini sürdürenler için özel olarak kullanılmamış, özellikle 1391 pogromlarından sonra zorla din değiştiren tüm Yahudiler için kullanılmıştır. Din değiştirenlerle Yahudi toplumu arasındaki ilişki tamamen kopmamış ve zorla din değiştirenler Rabbani otoriteler tarafından *Anusim* olarak adlandırılmışlardır.¹⁰⁹ *Anusim* kelimesinin anlamı "zorlanmışlar" demektir ve bu onların zorla Yahudilikten Hristiyanlığa geçmiş olduklarına ve bu yüzden de Yahudi kimliklerinin devam ettiğine işaret etmektedir.¹¹⁰ Bu anlayıştan dolayı, Tanah'da geçtiği üzere, gizlice Yahudi ritüellerini sürdüren kraliçe Ester'in Pers İmparatorluğu sarayında Yahudileri yok olmaktan kurtarması ve bu kurtuluşun kutlandığı Purim bayramı *Marranolar* için sembolik hale gelmiştir.¹¹¹

Yahudi toplumu Conversoları günahkar Yahudiler olarak kabul etmiştir. Çünkü özgür iradeyle yapılmayan hiçbir şey Yahudi hukukuna göre geçerli değildir.¹¹² Yahudi yasalarını alenen çiğnemedikçe ve bazı Yahudi ritüellerini sürdürmeye devam ettikçe Conversolar Yahudi sayılmıştır. Conversolar önceki mahallelerinde yaşamaya devam etmişler ve birçok önemli görevde bulunmuşlardır. Ancak nesiller geçtikçe Conversoların çocukları hem Yahudilikten hem de Hristiyanlıktan izler taşıyan senkretik bir yaşam tarzına uyum sağlamışlardır.¹¹³ Kilise, Conversoları Hristiyan olarak kabul etmiştir ancak halk onların samimiyetsiz olduklarına inanarak ekonomik yükselişlerinden rahatsız olmuştur.¹¹⁴ Conversoların dine dair tutumlarını ve inançlarını anlamak zor olsa da onların Yahudilik ile Hristiyanlık arasında ara bir kimlikle yaşadıkları anlaşılmaktadır.

¹⁰⁸ Cecil Roth, *A History of The Marranos* (Varda Books, 2001), 27.

¹⁰⁹ Jonathan Ray, *After the Expulsion: 1492 and the Making of Sephardic Jewry* (New York: New York University Press, 2013), 19.

¹¹⁰ Roth, *Conversos, Inquisition, and the Expulsion of the Jews from Spain*, 7.

¹¹¹ Miriam Bodian, *Hebrews of the Portuguese Nation: Conversos and Community in Early Modern Amsterdam* (Bloomington: Indiana University Press, 1997), 10.

¹¹² Gerber, *The Jews of Spain*, 122.

¹¹³ Freund - Ruiz, "Jews, Conversos, and the Inquisition in Spain", 136/178.

¹¹⁴ Freund - Ruiz, "Jews, Conversos, and the Inquisition in Spain", 136/177.

Din değiştirmenin aileler üzerinde de etkileri olmuştur. Eşlerden birinin Yahudi olarak kalıp diğerinin din değiştirerek Hıristiyanlığa geçmesi sorunlara yol ağmıştır.¹¹⁵ Conversoların Yahudi toplumuyla olan derin kültürel bağları sebebiyle onlardan tamamen ayrışmamış olmaları Katolik Hıristiyanların tepkisini çekmiş ve onları Conversoların inanęlarının geręek olup olmadığıyla ilgili şüpheye düşürmüştür.¹¹⁶ Toplumda varlığını sürdüren Yahudiler Conversoların Yahudi inancını devam ettirmelerine yardımcı olmakla suçlanmışlardır.¹¹⁷

Conversolar eski kimlikleri ile yeni kimlikleri arasındaki gerilim nedeniyle bir kimlik bunalımı yaşamışlardır. Bazıları pragmatist bir bakış ağısıyla Hıristiyan olmanın onlara sağladığı olumlu tarafları göz önünde bulundururken bazıları ise eski inanęlarına ihanet etmenin suçluluğunu hissetmiştir. Bu iki durum çoğunlukla aynı kişide bir arada bulunmuştur. Bu durum kripto-Yahudi olmakla Hıristiyan olmak arasında gidip gelen bireyler ortaya çıkarmıştır. Öte yandan, önceden toplumda Yahudileri ayrıştırmak normal karşılanan bir durumken Kilise tarafından tamamen Hıristiyan kabul edilen Conversoların toplumda nasıl konumlandırılacağı kafa karışıklığına yol ağmıştır. Krallar Sefarad Yahudilerle çıkar ilişkilerini sürdürmek istemelerine rağmen toplumdaki Converso ve Yahudi karşıtlığını kontrol edememişlerdir. Dne kadar İsa'nın katilleri olarak görülen Conversoların bir günde din kardeşi statüsünde görülmesi Yahudi karşıtlığının revağta olduğu bir toplum için geręekleřmesi zor bir durum oluşturmuştur. Conversoların din değiştirdikten sonra ekonomik olarak elde ettikleri başarı ve onların Hıristiyan topluma kolayca entegre olup toplumda önemli pozisyonlar kazanması Hıristiyan halkı rahatsız etmiştir.¹¹⁸

Conversoların geręekten Hıristiyan inancını benimsediklerini düşünmek için de çok fazla sebep yoktur. 1391'deki olayların öncesinde bireysel olarak Yahudilikten Hıristiyanlığa geçenler olmakla beraber, bunların sayısı oldukça azdır. O dönemde din değiştirmeyen Sefarad Yahudiler, dönemin önde gelen Yahudilerinin din değiştirmesini birkaç faktörle açıklamışlardır. Bu faktörler şnlardır: zenginlik ve şöhret arzusu, İbn Sina'nın felsefesinden etkilenme, Yahudilerin o dönemde yaşadığı büyük sıkıntıların

¹¹⁵ Baer, *A History of the Jews*, 2/132.

¹¹⁶ Reilly, *The Medieval Spains*, 201.

¹¹⁷ Ray, *After the Expulsion*, 19.

¹¹⁸ Freund - Ruiz, "Jews, Conversos, and the Inquisition in Spain", 136/179.

Tanrı'nın onları terk ettiği düşüncesine sebep olması ve Tevrat'ın doğru yorumunun Hristiyanlıkta olduğu inancı.¹¹⁹ Bu dönemde bir Yahudi'nin Hristiyanlığa geçmesinde sosyoekonomik zorluklar, Hristiyanlık inancının doğruluğuna samimi olarak ikna olmak, dinî şüphecilik, rabbilerin Hristiyanlığın putperestlik olmadığına dair ifadeleri ve zorla din değiştirmeler hakkındaki yorumları ve İspanyol kültürüne aidiyet duygusunu ifade eden Hispanizm gibi faktörlerin etkisi olduğu düşünülmektedir.¹²⁰ Conversolardan bazıları manastır hayatında yer almış, bazıları eğitim alarak avukat olmuş, bazıları ise sarayda ve yönetimde görev almışlardır.

1391 olayları nedeniyle din değiştirmelerin gerçekleşmesinden kısa süre sonra 1413'te Kraliyet ve Papalık tarafından Yahudi topluluğunun önde gelen din adamları Hristiyan din adamlarıyla tartışma yapmak için Tortosa'ya çağırılmıştır. Tartışma iki yıl sürmüş ve bu sürede din değiştirip Hristiyanlığı kabul eden Yahudi din adamları olmuştur. Yahudi cemaatler arasında rabbilerin din değiştirdiğine dair söylenti yayılmıştır. Tartışmayı dinleyenlerden bireysel olarak ya da grup halinde din değiştirmek isteyen Yahudiler de olmuştur.¹²¹ Bu sırada Hristiyan misyonerler, liderlerinin yokluğunda Yahudi cemaatinden birçok kişiyi Hristiyan olmaya ikna etmişlerdir. Kendi seçimleriyle din değiştiren bu Conversolar toplum tarafından 1391'de zorla din değiştiren Conversolardan ayırt edilmemiş ve her iki grup da güvenilir olarak görülmüştür. Yahudiler, cemaatlerini korumak adına 1432 yılında Valladolid toplantısı düzenlemişlerdir. Bu toplantıda Yahudilerin dindaşlarını mahkemeye şikâyet etmesinin yasaklanması, Yahudilerin vergi muafiyeti arayışının son bulması ve Yahudilerin gösterişten uzak durmasına yönelik kararlar alınmıştır.¹²² 1449'da Toledo'da daha önce Kraliyet adına mevcut savaşların fonlanması için gönderilen Converso vergi toplayıcılarının tepki görmesi nedeniyle Converso karşıtı ayaklanmalar başlamıştır.¹²³ Bu olaylardan sonra "kanın arılığı" anlamına gelen *limpieza de sangre* kavramı ortaya atılmış ve ataları arasında Yahudi ya da Müslüman olanların bulunduğu "Yeni Hristiyanların", ataları saf Hristiyan olanların sahip olduğu haklara sahip olamayacağına karar

¹¹⁹ Baer, *A History of the Jews*, 2/143-144.

¹²⁰ Melammed, *A Question of Identity*, 16.

¹²¹ Baer, *A History of the Jews*, 2/230.

¹²² Gerber, *The Jews of Spain*, 126.

¹²³ Ray, *After the Expulsion*, 20.

verilmiştir.¹²⁴ Bu karara dönemin Papası tepki gösterse de 16. yüzyıla gelindiğinde *limpieza de sangre* kanunları yaygınlaşmıştır. Soy kütükleri tutularak Yahudi soyundan gelenler itibarsızlaştırılmıştır. Bu sebeple Conversoların torunlarından kendilerine parayla soy belgeleri satın alanlar olmuştur.¹²⁵

Conversolar, İspanyol toplumuna kabul edilmemiş ve Eski Hristiyanlar ile Yahudiler arasında, her iki gruba da mensup olmayan bir konumda kalmışlardır. Eski Hristiyanlar tarafından kabul edilmemeleri Converso kimliğinin güçlenmesine ve onların Yahudi köklerine daha çok ilgi göstermelerine sebep olmuştur. Conversolarla ilgili olarak ne tür bir tavır alınacağı konusu 15. yüzyılın ortasında İspanyol toplumunda hala cevaplanamamış ve bu konuyla ilgili çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Rahip Alonso de Oropesa *Lumen ad revelationem gentium* adlı eserinde Yahudi atalara sahip olduğu için kripto-Yahudi olmakla suçlanan Conversoları savunmuş ve onların Yahudilerden etkilenmemelerini sağlamak için tüm Yahudilerin barışçıl bir şekilde Hristiyan olmasını önermiştir.¹²⁶ Diğer yandan, Engizisyonun önünü açan bir Fransisken keşişi olan Alonso de Espina beş cilt olarak yazdığı “İnancın Kalesi” anlamına gelen *Fortalitium fidei* isimli kitabında Converso sorununu ele almış ve onların Eski Hristiyanlardan farklı bölgelerde yaşamaları gerektiğini, Yahudilerin sürgün edilmesi gerektiğini ve engizisyonun kurulması gerektiğini savunmuştur.¹²⁷ Alonso de Espina bir Converso tarafından suikasta uğradıktan sonra eserleri birçok kez basılmış ve onun görüşleri halka da yansyarak Yahudilere karşı uygulanacak olan politikalarda etkili olmuştur.

1.7. İspanyol Engizisyonu ve Sürgün

1494’te dönemin Papası tarafından Katolik Kilise’ye olan hizmetleri sebebiyle “Katolik Hükümdarlar” (*Los Reyes Catolicos*) ismini alan Kastilya Kraliçesi I. İsaabel ve Aragon Prensi II. Ferdinand 1469’da evlenmiştir. 1479 yılında Ferdinand Aragon’un kralı olduğunda İspanya birleşmiştir. Bu süreçte nüfus artışı, ekonomik iyileşme ve iç

¹²⁴ Roth, *A History of The Marranos*, 75.

¹²⁵ Gerber, *The Jews of Spain*, 128.

¹²⁶ Joseph Pérez, *History of a Tragedy: The Expulsion of the Jews from Spain*, çev. Lysa Hochroth (Chicago: University of Illinois Press, 2007), 73.

¹²⁷ Melammed, *A Question of Identity*, 20.

karışıklıkların bastırılmasıyla İspanya yükselişe geçmiştir.¹²⁸ Kastilya ve Aragon Krallıklarının birleşip İspanya’da merkezî otoritenin sağlanması başlangıçta Yahudiler için umutlandırıcı olmuştur. Kral II. Ferdinand’ın Yahudi kökenli olduğuna dair inanç Yahudilerin bu evliliğe sevinmelerini sağlamıştır. Yahudi toplumunun önde gelenlerinin ve bazı Conversoların bu evliliği destekledikleri bilinmektedir.¹²⁹ İsaabel ve Ferdinand çifti başlangıçta yönetimde Yahudilere önemli görevler vermiş ve İspanya’nın farklı bölgelerindeki Yahudi karşıtı ayaklanmaları bastırırken Yahudilerin Kraliyet’in koruması altında olduklarını belirtmişlerdir. Katolik hükümdarlar Yahudileri koruma altına almaları sebebiyle halk tarafından eleştirilmişlerdir. İspanya Sürgünü’nden önceki dönemde İspanya’daki Yahudi nüfusu 1391 pogromu ve sonrasında yaşanan din değiştirmeler sebebiyle oldukça azalmıştır. Bazı araştırmacılara göre bu dönemde Kastilya’da 150 bin, Aragon’da 50 bin olmak üzere toplam 200 bin Yahudi vardı ve Yahudiler toplam nüfusun %2’sini oluşturmaktaydı. Ancak, yalnızca Yahudiler tarafından ödenen vergilerden hareketle yapılan hesaplamalara göre Yahudi nüfusunun belirtilen sayıların çok daha altında olduğu düşünülmektedir.¹³⁰ 14. yüzyılda önceleri Yahudi nüfusunun ağırlıklı olarak bulunduğu Sevilla ve Toledo gibi şehirlerdeki Yahudi nüfusu azalmış ve 15. yüzyılda Yahudi nüfusu pogromların şiddetli olmadığı daha küçük şehirlerde yoğunlaşmıştır.¹³¹ 15. yüzyılın ilk yarısında Yahudilerin ülke genelinde etkisi oldukça azalmış olsa da Kastilya’da Abraham Seneor ve Yosef Abrabanel gibi Yahudi toplumunun önde gelenleri vergi toplayıcılığı gibi önemli görevler elde etmişlerdir.¹³² Sürgün öncesinde İspanya’daki Yahudi toplumu toplumsal ve ekonomik açıdan tek tip özelliğe sahip değildi. Dönemin Yahudi toplumu genellikle zengin olarak tasvir edilmesine rağmen Hristiyan toplumunda olduğu gibi farklı sınıftan insanlardan oluşmaktaydı ve toplumda zenginler azınlığı oluşturmuştur.¹³³

Bu dönemde 250-300 bin civarında olan Converso nüfusunun çoğu 1391 pogromu ve sonrasında yaşanan olayların şiddetinin daha yüksek olduğu büyük şehirlerde artış göstermiş, Yahudi nüfusu ise bu bölgelerde azalmıştır. Conversolar ekonomik olarak

¹²⁸ Pérez, *History of a Tragedy*, 58.

¹²⁹ Gerber, *The Jews of Spain*, 128.

¹³⁰ Pérez, *History of a Tragedy*, 61.

¹³¹ Pérez, *History of a Tragedy*, 61.

¹³² Baer, *A History of the Jews*, 2/433.

¹³³ Pérez, *History of a Tragedy*, 64-65.

tarımla uğraşmayıp daha çok ticaret ve mali yönetim gibi alanlarda etkili olmuşlardır. Conversoların toprağa ellerini sürmeden yerel halkın emeği üzerinden para kazanmasının halkta uyandırdığı rahatsızlık Yahudi toplumuna da yansımış, Yahudiler arasında tarım yapanlar olsa bile halk arasında Conversolar ve Yahudiler ayırt edilmeden oluşan bu sınıf nefreti Yahudilere de yönelmiştir.¹³⁴ Kıtık gibi kriz zamanlarında yerel halk Conversoların Hristiyanları sömürmek için Hristiyan kılığına girmiş olan Yahudiler olduğunu düşünmüşlerdir. Zengin-fakir ayrışmasının Conversolara ve Yahudilere karşı nefreti artırarak Engizisyon'un kurulmasında etkili olduğunu söylemek mümkün olsa da gizlice Yahudi ritüellerini devam ettirenlerin varlığı da bir gerçektir. Zorla Hristiyanlaştırıldıktan sonra bundan vazgeçmenin cezasının ölüm olduğu bir toplumda din değiştirdikleri için pişman olan Conversolar bir yandan kilise ayinlerine katılırken diğer yandan gizlice sünnet, Şabat ve oruç gibi bazı Yahudi ritüellerini uygulamaya devam etmişlerdir. Eski Hristiyanların bu durumun farkında olması Converso düşmanlığını artırmıştır. Bununla birlikte tüm Conversoların kripto-Yahudi olduğunu söylemek doğru değildir. Samimi bir şekilde Hristiyanlığı benimsemiş olan Conversolar çoğunluğu oluşturmuştur. Engizisyon kurulduktan sonra 250.000-350.000 Converso İspanya'dan kaçmıştır. Bir bu kadar da kaçmayan Conversolar yer almıştır. Conversoları kripto-Yahudi olmakla suçlayanlar bazen de onların Yahudilere özgü olan kültürel uygulamaları devam ettirmelerini yanlış yorumlamışlardır. Örneğin, Conversoların Yahudi mutfağına özgü yemekleri yemeleri gibi aslında dinî olmayan, günlük yaşama dair uygulamaları inanca yorularak onların Yahudi olmakla suçlanmasına sebep olmuştur.¹³⁵

Daha önce de gündeme gelen, Yahudilerin Hristiyanlardan ayrı mahallelerde yaşamasına dair yasa 1480'de dikkatli bir şekilde yürürlüğe konmuş ve Yahudilerin Hristiyanların yaşadığı mahallelerle tüm iletişimleri kesilerek duvarlarla çevrili tek bir mahallede yaşamalarına yönelik karar alınmıştır.¹³⁶ Bu gibi yasalar Yahudilerin Conversoları "sapkınlığa" çekmesini engellemek için çıkarılmıştır.¹³⁷ O dönemde, vaftiz olmuş bir Hristiyan'ın gizlice Yahudi ritüellerini sürdürmesi Kilise'ye ve toplumsal

¹³⁴ Pérez, *History of a Tragedy*, 67.

¹³⁵ Pérez, *History of a Tragedy*, 71.

¹³⁶ Roth, *Conversos, Inquisition, and the Expulsion of the Jews from Spain*, 274.

¹³⁷ Baer, *A History of the Jews*, 2/325.

düzene ihanet etmek demektir. Bu gibi sapkınlıkları kontrol etmek amacıyla 12. Yüzyıldan itibaren Avrupa'nın farklı bölgelerinde mahkemeler kurulmuştur.¹³⁸ İspanya'da kripto-Yahudilerin cezalandırılmasını en çok talep edenlerin Conversolar oldukları anlaşılmaktadır. Çünkü Conversolar kripto-Yahudileri kendilerinin Hristiyan nüfusa entegre olmasının önündeki en büyük engel olarak görmüşlerdir. Ayrıca, topluma uyum göstermeyenleri cezalandırmak Yahudi geleneğinde de yaygın bir uygulamadır. Özellikle Sevilla gibi Endülüs şehirlerindeki kripto-Yahudilerin açık açık Yahudi ritüellerini uygulaması halkın ve din adamlarının dikkatini çekmiş ve daha önce bahsedildiği üzere din adamları bu konuda eserler yazarak Engizisyon'a giden yolu hazırlamışlardır. Hristiyan din adamlarının Conversoların gizlice Yahudi ritüellerini devam ettirdiğine yönelik uyarılarını dikkate alan "Katolik Hükümdarlar" bu tehlikeyi ortadan kaldırmak için 1478'de Roma'dan alınan izinle Engizisyon'u İspanya'da kurmuşlardır.¹³⁹

Engizisyon kurulduktan sonra derhal uygulamaya konmamıştır. Conversoların yeterince dinî bilgi sahibi olmadığı için Yahudi ritüellerine devam ettiği ve yeterli dinî eğitim verildiğinde bu davranışlarından vaz geçeceklerini düşünenler sayesinde Engizisyon üç yıl boyunca aktif olmamıştır. Ancak, bazı Conversolar sadece Yahudi ritüellerini uygulamaya devam etmekle kalmamış, Hristiyanlığın ve Yahudiliğin bir arada uygulanmasını entelektüel kişilerin sahip olduğu üst düzey bir yaklaşım olarak sunup İspanyol toplumundaki Eski Hristiyanları aşağılayarak ciddi tepki toplamışlardır.¹⁴⁰ Engizisyon'un uygulanmasına yol açan bu gibi dinamiklerden sonra Engizisyon tarafından uygulanan cezalar olan ve "inanç eylemi" anlamına gelen *Auto-da-fé*'nin ilki 1481 yılında Sevilla'da gerçekleşmiştir. Burada önde gelen bazı Conversolar kazığa bağlanarak yakılmıştır. Engizisyon'da suçlu bulunan Conversolar *Auto-da-fé*'de "kutsal çuval" anlamında *sambenito* denilen üzerinde şeytan ve alev tasvirleri bulunan özel bir giysi giydirilerek topluluk içinde yürütölmüşlerdir.¹⁴¹ Engizisyon'un uygulandığı ilk sekiz yılda Sevilla'da 750 kişinin yakıldığı, 5.000 kişinin

¹³⁸ Pérez, *History of a Tragedy*, 76.

¹³⁹ Gerber, *The Jews of Spain*, 130.

¹⁴⁰ Pérez, *History of a Tragedy*, 70.

¹⁴¹ Gerber, *The Jews of Spain*, 130.

ise belirli cezalar aldıktan sonra Hristiyanlığa geri döndüğü bilinmektedir.¹⁴² 1483'te Endülüs bölgesindeki Yahudiler sürülmüş ve bu sürgün 1492 sürgününün öncülüğünü yapmıştır.¹⁴³ Engizisyonun ilk on iki yılında 13.000 kadar Converso kript-Yahudilikten suçlu bulunmuştur.¹⁴⁴

İspanyol Engizisyonu kurumsal açıdan İspanya'ya bağlı olması ve İspanyol Hristiyanlığını korumak amacına hizmet etmesi açısından diğer engizisyonlardan farklıdır. Engizisyon bir Kilise kurumu olmasına rağmen İspanyol Engizisyonu Papalık yerine büyük ölçüde İspanyol monarşisi tarafından kontrol edilmiş ve genellikle bir Dominiken veya Fransisken tarikatına mensup olan baş engizisyoncu tarafından yönetilmiştir.¹⁴⁵ İspanyol Engizisyonu, engizisyoncuları Papa'nın değil de Kraliyet'in seçmesi ve kript-Yahudileri cezalandırma kisvesi altında Conversolar arasında samimi olarak Hristiyanlığı kabul edenleri de karalayarak "tüm inananların birliği" gibi bir Katolik ilkesine ve Papalığa aykırı şekilde hareket edilmesi açısından dikkat çekmektedir.¹⁴⁶ Engizisyon kişilere mahkemenin duruşmaya hazırlanma sürecinde günahlarını itiraf etme hakkı tanımıştır. Bu süre boyunca suçunu itiraf etmeyen, Yahudi ritüellerini sürdüren ve diğer Conversolar hakkında sessiz kalanlar suçlu sayılmışlardır. Engizisyonda Conversolar çoğunlukta olsa da, baskı sebebiyle Hristiyanlığa geçen Müslümanlar (*Moriskolar*) ve Protestanlar da yargılanmıştır. İlk elli yıllık dönemde neredeyse 1.500 kişi kazığa bağlanarak yakılmıştır ve bunların %95'i Conversodur.¹⁴⁷ İşkence yoluyla Conversolara itirafta ve ihbarda bulundurulması, ihbar eden kişinin suçlu bulunan Conversionun el konulan mallarının bir kısmına sahip olması gibi unsurlar Engizisyon'un şiddetini arttırmıştır. İhbar eden kişinin gizliliğinin korunması şantaj ve iftiralara yol açmıştır.¹⁴⁸

Daha önce işaret edildiği üzere, Engizisyon yalnızca Yahudi ritüellerini sürdüren Conversoların değil, samimi bir şekilde Hristiyan olan Conversoların da hayatlarını etkilemiştir. Conversolar Engizisyon tehdidi sebebiyle yoğun korku, endişe ve iç çatışması yaşamıştır. Yargılanma korkusuyla yaşayan bu Yeni Hristiyanlardan bazıları

¹⁴² Baer, *A History of the Jews*, 2/327.

¹⁴³ Pérez, *History of a Tragedy*, 80.

¹⁴⁴ Baer, *A History of the Jews*, 2/424.

¹⁴⁵ Melammed, *A Question of Identity*, 21.

¹⁴⁶ Pérez, *History of a Tragedy*, 81.

¹⁴⁷ Melammed, *A Question of Identity*, 23.

¹⁴⁸ Gerber, *The Jews of Spain*, 131.

geçmiş dinleriyle bağlarını tamamen koparıp asimile olmak isterken bazıları Yahudilikle duygusal bağını devam ettirmiştir. İspanyol toplumuna tamamen entegre olmak için geçmiş bağlarından kurtulmak isteyenlere aynı toplum tarafından sürekli geçmiş bağları hatırlatılarak asimile olmalarına izin verilmemiştir. Ne Yahudi ne de tam olarak Hristiyan kabul edilen Conversolar, kimlik krizi yaşayarak bu ikisi arasında içsel bir çatışma halinde olmuşlardır. Engizisyon mahkemeleri kurulmaya başladığında bir grup Converso kaçmayı seçmiş ve çoğu gıyaben yargılanıp kripto-Yahudilikten suçlu bulunmuştur. İtirafta bulunup Kilise'yle uzlaşan ve sonrasında yine de kaçmayı tercih edenler Portekiz, Kuzey Afrika, Fransa ve İtalya'ya kaçmışlar ve gittikleri bu yerlerde diaspora toplulukları oluşturmuşlardır.¹⁴⁹

Toplumda Yahudilere ve Conversolara karşı nefret ileri düzeydeyken bir Conversionun ihbarı üzerine La Guardia kasabasındaki bir Yahudi'nin İsa'nın çarmıha gerilmesinin anıldığı Kutsal Cuma günü Hristiyan bir çocuğu çarmıha gerdiğine ve kalbini söküp bununla tüm Hristiyanları katletmek amacıyla büyü yaptığına dair kan iftirası ortaya atılmıştır.¹⁵⁰ Bu olayla ilgili Engizisyon tarafından soruşturma başlatılmış ve üçü Yahudi altısı Converso olmak üzere dokuz kişi bu sebeple infaz edilmiştir. *El Niño de la Guardia* (La Guardia'daki Çocuk) olarak isimlendirilen ve 1490-91 yılında gerçekleşen bu olayın Yahudilerin İspanya'dan sürgün edilmesi kararında etkili olduğu düşünülmektedir.¹⁵¹ 1492 yılında Granada Emirliği'nin düşmesiyle *Reconquista* hareketi tamamlanmıştır. Sonrasında Isabel ve Ferdinand çifti Converso ve Yahudi sorununa yönelmiştir. 31 Mart'ta Granada'da Katolik Hükümdarlar tarafından imzalanan sürgün fermanı olan Elhamra Kararnamesi'nde Kraliyet'in Yahudilere ayrı mahalleler kurma, Engizisyon kurma ve Yahudileri Endülüs'ten sürgün etme gibi önlemlerine rağmen Yahudilerin Hristiyanlar üzerindeki olumsuz etkilerini devam ettirmeleri ve Hristiyanlığa hakaret etmeleri nedeniyle sürgün edilecekleri ve sürgünün nasıl uygulanacağı belirtilmiştir.¹⁵² Yahudilere İspanya'yı terk etmeleri için dört ay verilmiş ve dört ayın sonunda İspanya'da bulunan tüm Yahudilerin ölümle cezalandırılacağı

¹⁴⁹ Baer, *A History of the Jews*, 2/326.

¹⁵⁰ Baer, *A History of the Jews*, 2/398-399.

¹⁵¹ Gerber, *The Jews of Spain*, 133.

¹⁵² Baer, *A History of the Jews*, 2/433.

belirtilmiştir. Yahudilerin giderken yanlarında altın gümüş gibi eşyalar götürmesi yasaklanmıştır.

Kararnamenin imzalanmasından kamuoyuna duyurulmasına kadar geçen sürede İzak Abrabanel (ö. 1508) gibi Yahudi toplumunun önde gelenleri kralı bu kararından vazgeçirmeye çalışmışlar ancak başarılı olamamışlardır.¹⁵³ Sürgün kararını duyan Yahudiler yas tutmuşlardır. Kastilya baş hahamı Abraham Seneor gibi Yahudi toplumunun önde gelenlerinin bu dönemde din değiştirerek Hristiyanlığa geçmesi Hristiyanlar tarafından Yahudilerin Hristiyanlığa dönmeleri için propaganda malzemesi olarak kullanılmış ve birçok Yahudi'nin bu dönemde din değiştirmesini sağlamıştır.¹⁵⁴ Seneor'un din değiştirmesinin sebebi olarak, din değiştirmedeği takdirde kraliçenin tüm Yahudileri öldürmekle tehdit ettiği yönünde bir anlatı ortaya çıkmıştır.¹⁵⁵ İspanya'yı terk etmeden önce Yahudiler mallarını kısa sürede çok düşük bedellere satmışlardır. Yahudi halkı İspanya'dan giderken rabbiler halka moral vermeye ve onları cesaretlendirmeye çalışmışlardır.

Yahudilerin İspanya'dan sürgününde aktif rol oynayan kişiler ve sürgünün sebepleri konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bazıları kraliçenin itiraıçısı ve Engizisyon'un başındaki kişi olan Tomas de Torquemada'nın (ö. 1498) Isabel ve Ferdinand'ı ikna ettiğini düşünmekte,¹⁵⁶ bazıları ise Ferdinand'ın daha önce Yahudileri koruyup onlardan Granada'nın ele geçirilmesi için borç para alırken Yahudi sürgününü planladığını ve Yahudilere borcunu ödemedten onları sürgün etmesinin bu planın bir parçası olduğunu düşünmektedir.¹⁵⁷ Yahudilerin klasik açıklaması ise dinî hassasiyetleri yüksek olan Isabel'in Yahudilerden en başından itibaren nefret ettiğı ve eşi Ferdinand'ı sürgün kararını vermeye ikna ettiğı, dolayısıyla Yahudilerin İspanya'dan sürgünündeki baş karakter olduğudur. Kararnamenin hazırlanmasında Yahudiliğe karşı aktif şekilde faaliyet gösteren bazı Conversoların etkili olduğu da düşünülmektedir. Katolik hükümdarların yönetimlerinin ilk yıllarında Yahudileri, Conversoları ve sürgün kararından sonra din değiştirenleri yönetimde önemli pozisyonlara getirmeleri onların

¹⁵³ Pérez, *History of a Tragedy*, 86.

¹⁵⁴ Pérez, *History of a Tragedy*, 86.

¹⁵⁵ Baer, *A History of the Jews*, 2/436.

¹⁵⁶ Baer, *A History of the Jews*, 2/331.

¹⁵⁷ Gerber, *The Jews of Spain*, 135.

Yahudilere baştan itibaren düşman olduğu yönündeki düşüncenin yanlış olduğunu göstermektedir.

Sürgünün sebebinin Orta Çağ İspanya'sında büyüyen burjuva sınıfı ile soylu sınıfı arasındaki çatışmanın sonucu olduğunu düşünen araştırmacılar olsa da sürgünü yalnızca sosyal ve ekonomik nedenlere bağlamak doğru görünmemektedir. Sürgün kararı aslında *Reconquista*'nın sona ermesinden önce başlatılmış olan Hristiyan birliği politikasının bir sonucudur. Kararname metninde de belirtildiği üzere Yahudiler Yeni Hristiyanları kendi inançlarına çekmeye çalışarak onlara zarar verdikleri ve Hristiyanlıkla alay ettikleri için sürgün edilmişlerdir. Katolik Hükümdarlar sürgün kararıyla Conversoların asimile olarak topluma entegre olmasını amaçlamışlardır. Sürgün öncesi İspanya'da *aljamas* kendi okulları, mezarlıkları, yargıçları ve kültürel normlarıyla özerk topluluklar olarak varlık göstermişlerdir. Bu dönemde toplumsal uyum, 19. yüzyıldaki milliyetçilik anlayışının aksine, dinî birlik aracılığıyla sağlanmaktaydı. Yahudilerin bu özerk varlığı ise söz konusu dinî birliği zedeleyerek, modern devletin inşasında bir engel olarak görülmüştür.¹⁵⁸ Sürgüne gittikten sonra din değiştirerek İspanya'ya geri dönenlere eski mallarının iade edilmesi gibi uygulamalar sürgünün amacının Yahudileri ortadan kaldırmak değil onların Hristiyan olmalarını sağlayarak ülkede dinî birliği tesis etmek olduğunu göstermektedir.¹⁵⁹

Sefarad Yahudilerin çoğunluğu Portekiz, Kuzey Afrika, İtalya ve Osmanlı İmparatorluğu gibi devletlerden sığınma talep etmiştir. Sürgün edilenlerin bazıları gittikleri yerde tutunamayınca din değiştiren sürgünlerin İspanya'ya dönmesine izin verilmesiyle birlikte Hristiyan olarak İspanya'ya geri dönmüşlerdir.¹⁶⁰ İspanya'dan sürgün edilenlerin daha önce Yahudilerin yerleştikleri bölgelere gitmeyip plansız bir göç rotası takip etmeleri birkaç sebebe bağlanmıştır. Bunlardan ilki onların planlı bir göç için yeterli zamana ve imkâna sahip olmamasıdır. İkinci sebep ise Batı Avrupa'daki Yahudilerin zaten hoşgörülü bir ortamda yaşamamalarıdır. 1492'deki İspanya sürgününden çok önce Almanya, Fransa ve İngiltere gibi ülkelerde yaşayan Yahudiler sürgün edilmişlerdir.¹⁶¹ Bu yüzden 1492 sürgünü sırasında Sefarad Yahudiler Kuzey

¹⁵⁸ Pérez, *History of a Tragedy*, 93.

¹⁵⁹ Melammed, *A Question of Identity*, 45.

¹⁶⁰ Daniel M. Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans: The Portuguese Jews of Seventeenth-Century Amsterdam* (Oxford: The Littman Library of Jewish Civilization, 2004), 55.

¹⁶¹ Baer, *A History of the Jews*, 2/437.

Avrupa'yı tercih etmemiş ve bu bölgeye giden Yahudi sayısı oldukça sınırlı kalmıştır. İspanya ve Fransa arasında bulunan Navarre Krallığı 1492'de sürgün edilenlerin tercih ettiği bir varış noktası olmuştur. Ancak, 1498'de İspanya'nın etkisiyle buradaki Sefarad Yahudiler de zorla din değiştirme ile sürgün arasında seçim yapmak zorunda bırakılmışlardır.

Sürgün edilen Yahudiler genellikle İspanya'ya yakın olan Akdeniz çevresindeki bölgelere göç etmeyi tercih etmişlerdir. Sürgün Sefarad Yahudileri o an için en uygun olan bölgelere göç etmeye sevk etmiştir. 1492'deki bu sürgün, birbiriyle bağlantısı çok az olan ve birçok alt diasporalara bölünmüş ve dağılmış bir diasporanın oluşmasına sebep olmuştur.¹⁶² Sürgün edilen Yahudilerin yaklaşık 120.000 kadarı Portekiz'e gitmiştir. 20.000 kadarı Kuzey Afrika'ya gitmek için yola çıkmış ve korsanlar ve veba sebebiyle zor ve tehlikeli bir yolculuk geçirmişlerdir. Kuzey Afrika'da başta sürgünle gelen Yahudiler çoğunlukta iken zamanla Sefarad Yahudiler oradaki toplulukların içinde asimile olmuşlardır 30.000 kadar Yahudi daha sonra farklı bölgelere gitmek üzere İtalya'ya göç etmiştir.¹⁶³ İtalya'ya göç eden sürgünlerin büyük bir kısmı oradaki Levantenlere katılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden Sefarad Yahudiler ise İstanbul, İzmir, Selanik, Sofya, Rodos ve Saraybosna gibi şehirlere yerleşmişlerdir.¹⁶⁴ Osmanlı İmparatorluğu Yahudileri hoşgörüyle karşılamış ve onların topraklarına gelişini ekonomik bir kazanç olarak görmüştür. 16. yüzyıldan itibaren Engizisyon'dan kaçan kripto-Yahudiler bu topluluklara göç ederek buradaki Sefarad nüfusunu arttırmışlardır. 1492 sürgünü İspanya Yahudiliğinin sonu olmuştur.

1.8. Portekiz'de Yahudiler ve Engizisyon

Portekiz Leon-Kastilya Krallığı'na bağlı bir kontluk iken 12. yüzyıldan itibaren özellikle I. Alfonso liderliğinde bağımsız bir ulusal kimlik kazanmıştır. 13. yüzyıla kadar güneydeki bölgeleri Müslümanlardan alarak sınırlarını genişleten Portekiz, 13. yüzyılın sonunda sınırlarını resmen belirlemiştir. Sınırlarını Kastilya Krallığı'ndan iki buçuk asır

¹⁶² Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 55.

¹⁶³ Baer, *A History of the Jews*, 2/438.

¹⁶⁴ Pérez, *History of a Tragedy*, 90.

önce son haliyle şekillendiren Portekiz Krallığı Yahudi ve Müslüman topluluklarını yönetimi altına almıştır.¹⁶⁵ İber yarımadasındaki Yahudi yerleşimi Portekiz ve İspanya'nın bir ulus olarak ortaya çıkışından çok önceye dayanmaktadır. Daha önce üzerinde durulduğu üzere, Yahudi geleneği Yahudilerin İber Yarımadası'ndaki varlığını 11. yüzyılda şekillenen Sefarad Yahudiliğinin kökeninden çok daha eskiye, MÖ 6. yüzyılda Birinci Mabet'in yıkılmasına ya da MS 70'te İkinci Mabet'in yıkılmasına kadar götüren efsaneler barındırmaktadır. Bu efsaneler hem Sefarad Yahudilerin kökenini tüm Yahudilerin ortak tarihine bağlamasında hem de onlardan ayrışmasında işlevsel olan kurucu bir mit işlevi görmüştür. Arkeolojik verilere göre ise Yahudilerin İber yarımadasındaki varlığı MS 3. yüzyıldan öncesine gitmemekte, Portekiz topraklarındaki varlıkları ise bölgede Vizigotların hüküm sürdüğü dönem olan 6. yüzyıla dayanmaktadır.¹⁶⁶

Resmi kayıtlarda Portekiz'de bulunan Yahudilere dair ilk belgelere 10. yüzyılın ortasında rastlanmaktadır. Portekiz'de *judiaria* adı verilen kendi mahallelerini kuran Yahudi topluluğu kraliyet tarafından tanınan yasal bir varlık olarak organize edilmiştir. İber yarımadasının geri kalanında Yahudi toplumunu ifade etmek için *aljama* terimi kullanılırken Portekiz'de *comuna* terimi kullanılmıştır.¹⁶⁷ Yahudi topluluğuna Kraliyet tarafından *arrabi mor* denilen lider atanmıştır.¹⁶⁸ Yedi bölgesel merkeze ayrılan Yahudi toplumunun her merkezinde *arrabi mor* tarafından atanan *dayyanim* denilen kişiler bulunmuş ve bu üyeler tarafından bir mahkeme oluşturulmuştur.¹⁶⁹ Hristiyan yönetimi altında dinlerini yaşayan ve özel ilişkilerini kendi geleneklerine göre düzenleyen bir topluluk olarak var olan Portekiz Yahudilerinin vergi tahsildarlığı yapması ve Kraliyetle olan bağlantıları İspanya'da olduğu gibi, halkın ve Kilise'nin tepkisini çekmiştir. Öte yandan krallara bağlı olarak Yahudilerin Portekiz'deki durumu değişiklik göstermiştir. Özellikle 14. yüzyılda Yahudilerin Hristiyanlarla sosyal ilişkilerinin kısıtlanmasına dair

¹⁶⁵ Portekiz'in tarihi hakkında daha fazla bilgi için bk. A. R. Disney, *A History of Portugal and the Portuguese Empire: From Beginnings to 1807* (New York: Cambridge University Press, 2009).

¹⁶⁶ François Soyer, *The Persecution of the Jews and Muslims of Portugal: King Manuel I and the End of Religious Tolerance (1496–7)* (Leiden: Brill, 2007), 27.

¹⁶⁷ Soyer, *The Persecution of the Jews and Muslims*, 31.

¹⁶⁸ Alexandre Herculano, *History of the Origin and Establishment of the Inquisition in Portugal*, çev. John C. Branner (California: Stanford University Press, 1926), 237.

¹⁶⁹ Aaron Lichtenstein, "Portugal", *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik (New York: Macmillan Reference USA, 2006), 16/409.

bir dizi uygulama yürürlüğe konmuştur. Ekonomik ve sosyal baskı altına alarak Yahudilerin Hristiyanlığa geçişlerini teşvik etmek amacıyla Hristiyanlarla olan sosyal ve hukuki ilişkilerine bazı kısıtlamalar getirilmiştir. Zaman zaman ağır vergilere maruz bırakılmak, toplum içerisinde ayrışmaları için kıyafetlerine belirli bir işaret dikmek ve *judiari*lardan çıkışlarının kısıtlanması gibi uygulamalar bunlardan bazılarıdır.¹⁷⁰ Yahudiler bu şekilde kısıtlamalara maruz kalırken Hristiyanlığa geçenlere ise çeşitli sosyal ve ekonomik ayrıcalıklar tanınmıştır.¹⁷¹

15. yüzyılın sonlarında Portekiz'deki Yahudi nüfusunun yaklaşık 75.000 olduğuna dair hesaplamalar olsa da gerçekte nüfusun 30.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir ve bu, Portekiz'deki toplam nüfusun %3'ünü oluşturmaktadır.¹⁷² Özellikle bu yüzyılda Portekiz'deki Yahudilerin durumu olumsuz yönde değişmeye başlamıştır. Lizbon'da Yahudilere karşı hakaretlerin ve aşağılayıcı muamelelerin artması sebebiyle mahkemeye başvuran Yahudilerin talebi üzerine mahkeme tarafından sorumluların cezalandırılması yönünde karar verilmiştir. Bu karar sebebiyle isyan eden halk 1449'da Lizbon'da Yahudilere saldırılarda bulunmuştur.¹⁷³ Tüm bunlara rağmen, İspanya'daki Yahudilere kıyasla Portekiz'deki Yahudiler daha korunaklı bir ortamda yaşamışlardır. İspanya ve Portekiz Yahudileri arasında aile bağları bulunduğundan İspanya'daki Yahudiler zaman zaman Portekiz'deki akrabalarını ziyaret etmiş ve zor durumlarda buraya sığınmışlardır. İspanya'da Engizisyon'un kurulmasıyla buradan kaçan çok sayıda Converso Portekiz'e sığınmıştır. Dinî kimliklerine yönelik güvensizliğin yanı sıra İspanya ile Portekiz arasında geçmişte yaşanan düşmanlık sebebiyle İspanyalı olmalarından dolayı dikkat çeken Conversolar Hristiyan halk tarafından istenmemiştir.¹⁷⁴ Özellikle 1480'lerde yaşanan veba salgını ve kıtlık gibi krizler sırasında zengin Conversolar yerel halk tarafından günah keçisi olarak görülmüşlerdir. Gelen zengin Conversolar sahte Hristiyanlar olarak kabul edilmiş ve yaşanan ekonomik sıkıntılardan sorumlu tutulmuşlardır. Bütün bunların sonucunda 1484'te Kastilyalı

¹⁷⁰ Herculano, *History of the Origin and Establishment of the Inquisition in Portugal*, 238-239.

¹⁷¹ Soyer, *The Persecution of the Jews and Muslims*, 63.

¹⁷² Melammed, *A Question of Identity*, 51.

¹⁷³ Herculano, *History of the Origin and Establishment of the Inquisition in Portugal*, 240.

¹⁷⁴ Soyer, *The Persecution of the Jews and Muslims*, 93-94.

Conversolar Lizbon'dan sınır dışı edilmiştir.¹⁷⁵ 1487'de Portekiz'de Engizisyon kurulmuştur.¹⁷⁶ Conversolara yönelik tepkiler Portekizli Yahudilere de yansımıştır.

1492'de İspanya'daki Yahudilerin sürgün edilmesi sırasında Portekiz sürgün edilenlerin neredeyse %80'inin tercih ettiği yer olmuştur. 1492'de Portekiz'e gelen Yahudilerin sayısı ile ilgili olarak farklı tarihçiler tarafından çeşitli tahminler yapılmıştır. Kastilya ve Aragon'daki Yahudi nüfusu hakkında da benzer tartışmalar mevcuttur. Örneğin, Kastilyalı kronikçi Bernáldez, Kastilya'da 30.000 kadar evli Yahudi, Aragon'da ise 7.000 kadar Yahudi bulunduğunu belirtmiştir.¹⁷⁷ Modern tarihçiler ise bu sayıyı genellikle daha düşük tahmin etmektedir. 19. yüzyılda Graetz, Kastilya ve Aragon'daki Yahudi nüfusunun 300.000 civarında olduğunu öne sürerken, daha yakın tarihli çalışmalar bu sayıyı 60.000 ile 70.000 arasında belirlemiştir. Portekiz'e gelen Yahudi sayısı da farklı tahminlere dayanmaktadır. Yahudi kronikçiler, Portekiz'e gelenlerin sayısını 120.000 ile 300.000 arasında değişen rakamlarla ifade etmiştir. Sürgün edilen Yahudilerin çoğu Portekiz'in kuzey ve batı bölgelerinden ülkeye giriş yapmışlardır. Birçoğu İspanya sınırına yakın bölgelere yerleşmiş ve ticaret yapmaya devam etmiştir. Sürgün Yahudileri, Sefarad kökenlerinin yok olmasından korktukları için, kültürlerinden kopma tehlikesinin daha az olduğu, sosyal ve ekonomik olarak güçlü bağlarının bulunduğu Portekiz'e yönelmişlerdir. Ayrıca Portekiz'deki Yahudilerin deniz ticaretinde etkin olmaları İspanya'daki Yahudileri Portekiz'e çeken etkenler arasındadır.¹⁷⁸ Portekiz'e göç, Yahudilerin hem Sefarad kimliklerini devam ettirmeleri hem de İber yarımadasıyla olan kültürel bağlarını korumada hassas olduklarını göstermektedir.¹⁷⁹

1482-1495 yılları arasında Portekiz'de hükümdarlık yapan II. João danışmanlarının itirazlarına rağmen Fas'a yapmayı planladığı sefer için finansal yardım almak amacıyla İspanya'dan sürgün edilen Yahudilerin belirli bir ücret karşılığında Portekiz'e gelmesine izin vermiştir.¹⁸⁰ Sekiz ayın sonunda ise yalnızca 600 varlıklı ailenin Portekiz'de kalmasına müsaade etmiştir.¹⁸¹ Diğer Yahudilerin çoğu Portekiz'den Kuzey

¹⁷⁵ Soyer, *The Persecution of the Jews and Muslims*, 96.

¹⁷⁶ Melammed, *A Question of Identity*, 52.

¹⁷⁷ Soyer, *The Persecution of the Jews and Muslims*, 103.

¹⁷⁸ Herculano, *History of the Origin and Establishment of the Inquisition in Portugal*, 245.

¹⁷⁹ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 57.

¹⁸⁰ Soyer, *The Persecution of the Jews and Muslims*, 102.

¹⁸¹ Melammed, *A Question of Identity*, 52.

Afrika ve İtalya'ya göç etmiştir. Bir kısmı Hristiyanlığı kabul ederek İspanya'ya dönmüştür. Bazıları ise kötü koşullar ve salgın sebebiyle hayatlarını kaybetmiştir. Portekiz'de vergilerini ödeyemeyen Yahudiler ise din değiştirmeye zorlanmışlardır. Din değiştirmeyi reddedenlerin çocukları ellerinden alınıp genellikle mahkumların gönderildiği ve vahşi hayvanların yaşadığı yeni keşfedilen São Tomé adasına gönderilmiştir.¹⁸²

Portekiz her ne kadar yönetim açısından İspanya'ya göre Yahudiler için daha güvenli bir yer gibi görünse de kralın İspanyol monarşisiyle olan yakın bağları sebebiyle Yahudiler için tehlike oluşturmıştır. Portekiz Kralı I. Manuel Hindistan'a keşif yolculuğunu finanse etmek ve Kuzey Afrika'ya Haçlı Seferi düzenlemek için İspanya'yla barış yapmaya ihtiyaç duymuştur.¹⁸³ Kral Portekiz'de tahta çıktığı ilk yılda Isabel ve Ferdinand çiftinin kızları olan prenses İsabella ile evlenmiştir. Bu evliliğin şartı olarak İspanyol Kraliyeti Yahudilerin ülkeden sürgün edilmesini istemiştir.¹⁸⁴ Bunun sonucunda 1496'da Portekiz'deki Yahudilere Hristiyan olmak ve Portekiz'i terk etmek üzere iki seçenek sunulmuştur. İspanya'nın aksine Portekiz yönetimi Yahudilerin ülkeyi terk etmesini göze alamamıştır. Gitmeyi seçen Yahudilerin sayısının beklenenden fazla olması ve Portekiz'in ekonomisine olan katkıları sebebiyle Yahudilerin ülkeyi terk etmesini önlemek amacıyla Lizbon hariç diğer limanlar Yahudilerin gidişine kapatılmıştır. 1497'de Yahudi ebeveynlerin kaçma girişiminde bulunmasını engellemek adına, çocuklarının Hristiyan eğitimi verilmek üzere ellerinden alınıp vaftiz edilmesi kararı verilmiştir.¹⁸⁵ Tüm bu caydırıcı uygulamalara rağmen Portekiz'den ayrılmayı seçen 20.000 Yahudi Lizbon'da toplandıklarında tahliye edilmek yerine törenle vaftiz edilmişlerdir.¹⁸⁶ Lizbon'da zorla din değiştirenlerin sayısının 10.000 civarında olduğunu düşünen araştırmacılar da bulunmaktadır.¹⁸⁷ Din değiştirmeyi kabul etmeyen çok az Yahudi ise Lizbon'da intihar etmiştir.¹⁸⁸ Bunun yanı sıra, bazı Yahudiler kaçmayı başarmıştır.

¹⁸² Herculano, *History of the Origin and Establishment of the Inquisition in Portugal*, 248.

¹⁸³ Soyer, *The Persecution of the Jews and Muslims*, 169.

¹⁸⁴ Lichtenstein, "Portugal", 16/410.

¹⁸⁵ Herculano, *History of the Origin and Establishment of the Inquisition in Portugal*, 253.

¹⁸⁶ Herculano, *History of the Origin and Establishment of the Inquisition in Portugal*, 255.

¹⁸⁷ Soyer, *The Persecution of the Jews and Muslims*, 220.

¹⁸⁸ Soyer, *The Persecution of the Jews and Muslims*, 226.

Portekiz’de yaşanan din değiştirmeler İşpanya’dakinden farklılık taşıtmaktadır. İşpanya’daki Conversolar her ne kadar zorlayıcı şartlara maruz kalsalar da din değiştirmeyi kendileri seçmişlerdir. Portekiz’deki Conversolar ise İşpanya’da din değiştirmeyi tercih etmeyen sıkı Yahudiler ve onların Portekiz’deki akrabalarıdır ve din değiştirmeye mecbur bırakılmışlardır. Kral, Conversoları topluma entegre etmek amacıyla onların birbiriyle evlenmelerini yasaklayan kararlar alıp Eski Hıristiyanlarla karışmalarını sağlamaya çalışmış, ayrıca Conversoların ÷lkeden göç etmesini engellemek amacıyla bir süre için Conversoların dinî inançlarını sorguya tutmayacağına dair söz vermiştir.¹⁸⁹ Conversolardan bazıları kralın sözüne güvenmedikleri için ÷lkeyi terk ederek daha önce oluşturulan Sefarad diasporalarına katılmışlardır. Kral bunu önlemek için 1499’dan 1507’ye kadar sınırları ve limanları Conversoların çıkışına kapatmıştır.¹⁹⁰ İşpanya’da yaşananların benzeri Portekiz’de de yaşanmış; veba ve ekonomik sorunların kaynağı olarak gör÷len Yahudilere karşı duyulan nefret onların yokluğunda Conversolara y÷neltirmiştir. Lizbon’da büyük bir can kaybına sebep olan veba salgınını durdurmak amacıyla halk dua alayları düzenlemiş ve bu dua alaylarından birinde bazıları kutsal bir ışık gördüklerini söyleyerek bir mucize olduğunu iddia etmişlerdir. Bu mucizeye inanmadığını söyleyen bir Converso, din adamlarının ve halkın öfkesinin hedefi olmuş ve öldür÷lerek cesedi ateşe verilmiştir.¹⁹¹ Zaten gergin olan toplumda bu olayla birlikte Conversolara karşı geniş çaplı bir saldırı başlamıştır. 1506’da Lizbon’da Hıristiyan din adamları tarafından kör÷klenen bu ayaklanmada 2.000 civarında Converso öldür÷lmüştür.¹⁹² Olaylar sonrasında sorumluları cezalandıran kral, 1507’de Conversoların Portekiz’den ayrılma talebini kabul etmiş ve birçok Converso karşıtı yasayı hafifletmiştir. Bu izinden sonra Portekiz’i terk eden Conversolar olsa da İberyaya mirasına bağlılıkları, ekonomik çıkarları ve kralın bu yeni politikasına güvenmeleri sebebiyle çoğu Converso olarak kalmayı tercih etmiştir. Bu Conversoların arasında gizlice Yahudi rit÷ellerini sürdürenler olsa da ne kadarının samimi Hıristiyan ne kadarının ise kripto-Yahudi ya da *Marrano* olduğunu söylemek zordur.

¹⁸⁹ Melammed, *A Question of Identity*, 54.

¹⁹⁰ Melammed, *A Question of Identity*, 58.

¹⁹¹ E. H. Lindo, *The History of the Jews of Spain and Portugal* (New York: Burt Franklin, 1970), 352.

¹⁹² Herculano, *History of the Origin and Establishment of the Inquisition in Portugal*, 265.

Engizisyon'un kurulmasından önce gizlice Yahudi ritüellerini sürdürdüğü tespit edilen Conversolar piskoposlar tarafından cezalandırılmıştır. Yahudiliğe geri döndüğü anlaşılanların mal varlıklarına el konmuş ve Portekiz'in sömürgesi olan Brezilya'ya gönderilmişlerdir. Brezilya'ya sürgün edilenler, sahip oldukları ticari ve ailevi bağlar sayesinde burada da ticaret yapmaya devam etmişlerdir.¹⁹³ Conversolara 1492'de verilen ve 1509'da yenilenen tolerans 1512'de kralın Conversoların on altı yıl boyunca dinî bir sorgulamaya tabi tutulmayacaklarını garanti etmesiyle uzatılmıştır. Ancak, kral 1515'te Engizisyon'un kurulması için çalışmalara başlamıştır.¹⁹⁴ Kanarya Adaları'ndan Enrique Nuñez isimli fanatik bir Yahudi düşmanı olan bir Conversodan Portekizli Conversoların arasına girerek Marrano yaşamını ifşa eden rapor sunmasını isteyen Kral III. João'nun raporu Papa'ya sunulmuştur.¹⁹⁵ Conversoların 1531'de gerçekleşen yıkıcı depremin sorumlusu olarak görülmesi toplum içinde Converso karışıklığının artmasına sebep olmuş ve böylece Engizisyon için halk desteği sağlanmıştır.¹⁹⁶ Portekizli Conversolar Roma'ya elçi göndererek ve rüşvet vererek Engizisyon'un kurulmasını geciktirseler de engelleyememişlerdir. Papa kralın itirafoısı Diego da Silva'yı baş engizisyoncu olarak seçmiştir. 1536'da yürürlüğe giren Portekiz Engizisyonu'nun ilk *auto-da-fé*'si bir yıl sonra Lizbon'da gerçekleşmiştir. Engizisyon'un birkaç yıl askıya alınmasından sonra 1547'de Engizisyon için geri dönüşü olmayan Papalık izni verilmiştir. Lizbon, Evora ve Portekiz'in Uzak Doğu'da sömürgesi altında bulunan Goa gibi şehirlerde Portekiz Engizisyonu kurulmuştur. 40.000'den fazla kişinin yargılandığı Portekiz Engizisyonu boyunca 30.000 kişi *auto-da-fé* törenlerinde cezalandırılmıştır. Gerçekleştirilen 750 *auto-da-fé* töreninde 29.000 kişi Kiliseyle uzlaşmış, 600 kişi gıyaben 1.200 kişi ise diri diri yakılmıştır.¹⁹⁷ Portekiz Engizisyonu 1821 yılında sona ermiştir. Yahudilerin yaşanan kıtlık sırasında Portekiz'e yardım etmesine karşılık olarak onların Lizbon'a yerleşmelerine izin verilmiştir.¹⁹⁸

¹⁹³ Lindo, *The History of the Jews*, 375.

¹⁹⁴ Herculano, *History of the Origin and Establishment of the Inquisition in Portugal*, 271.

¹⁹⁵ Lichtenstein, "Portugal", 16/411.

¹⁹⁶ Soyer, *The Persecution of the Jews and Muslims*, 291.

¹⁹⁷ Lichtenstein, "Portugal", 16/411.

¹⁹⁸ Lindo, *The History of the Jews*, 377.

1.9. Portekiz Engizisyonu'ndan Kaçış ve Göçler

1579'da engizisyonculara suçlu bulunanların mal varlıklarına el koyma hakkının verilmesiyle birlikte genellikle ticaretle uğraşan ve zengin olan Portekizli Conversolar tehlikede hissetmişlerdir. 1580'de Portekiz ve İspanya'nın birleşmesinin ardından Engizisyon daha şiddetli bir hal almıştır. Portekiz Engizisyonu'ndan kaçmak isteyen Portekizli Conversolar İspanya'ya göç etmiştir. Ancak, kripto-Yahudi olmalarından şüphelenilen Portekizli Conversolara İspanyol Engizisyonu daha şiddetli biçimde uygulanmıştır. Ekonomik olarak çok güçlü olmayan Conversolar ise Portekiz İmparatorluğu'nun sömürgeci politikası sayesinde ticaretle Asya ve Afrika'ya açılmışlardır. Conversoların Portekiz'in sömürgeci ekonomisine ayak uydurması önceden var olan Yahudi cemaatlerine göçün yanında yeni olarak planlı bir şekilde ekonomik avantajlar sunan bölgelere göçü de eklemiş ve bu göçler 18. yüzyıla kadar devam etmiştir.

Engizisyonun kurulmasını engelleyememiş olsalar da Portekizli Conversoların bunun için toplu şekilde hareket etmeleri onların kolektif bir toplumsal yapı oluşturduklarını göstermektedir.¹⁹⁹ Bu dönemde Portekizli Conversoların Yahudiliğe bağlılık durumları tartışmalıdır. Bazılarının asimile olduğu bazılarının ise gizlice Yahudi ritüellerini sürdürdüğünü düşünenlerin yanı sıra, onların Portekiz'in sağladığı ekonomik fırsatlar sebebiyle tamamen asimile olduğunu düşünenler de vardır. Yukarıda da bahsedildiği üzere İspanya'daki Conversolardan farklı olarak Portekizli Conversolar aynı anda zorla din değiştirmeye maruz kaldıklarından dolayı bu olay onlar için ortak bir kader bilinci oluşturmuştur. Yahudiliğe ve genel olarak dine dair tutumları farklılaşsa da 1497'deki zorla din değiştirme ve 1536'da Portekiz Engizisyonu'nun kurulmasıyla oluşan ortak bir tarih ve kader bilinci Portekizli Conversoların bir gruba aidiyet duygusunu güçlendirmiştir. Portekizli Converso iş adamları için kullanılan ve "milletin adamları" anlamına gelen *homens da nação* isimlendirmesi onların bir grubun üyesi olduğuna işaret ederek etnik bir aidiyetin göstergesi olmuştur.²⁰⁰ İber yarımadasının dışına gerçekleşen göçlerde daha da belirginleşen bu etnik grup aidiyeti ailevi bağlar,

¹⁹⁹ Melammed, *A Question of Identity*, 60-61.

²⁰⁰ Bodian, *Hebrews of the Portuguese Nation*, 12.

ekonomik bağlar ve ortak tarihi hafızayla daha güçlü hâle gelmiştir. Ekonomik anlamda birbirlerini destekleyen Portekizli Conversolar kripto-Yahudi olsun veya olmasın aynı grubun üyesi olarak hareket etmişlerdir.²⁰¹ Portekizli Conversoların büyük bir kısmı, Portekiz'den göç ettikten sonra Yahudiliğe dönmüştür. Ancak bunun, onların başından beri kripto-Yahudi olmalarından mı yoksa Engizisyon gibi tecrübelerin etkisiyle mi gerçekleştiğini belirlemek zordur.

Portekiz Engizisyonu'ndan kaçış, hedef kitlenin özellikleri bakımından önceki kaçışlardan farklılık göstermektedir. Önceki kaçışlarda tehdit, bölgedeki tüm Conversolar için geçerliyken, Portekiz Engizisyonu'nun tehdidi yalnızca meslek ve zenginlik bakımından öne çıkan bazı ailelere yönelik olmuştur. Yine önceki sürgünlerde gidilecek yer mevcut tehdidin ulaşamayacağı yerler olarak belirlenirken, bu kaçışta terk edilen yerle olan ekonomik ve sosyal bağlar devam ettirmek istenmiştir.²⁰² Bu sebeple Engizisyon'dan kaçanlar Portekiz'le ticari ve sosyal ilişkileri devam eden ve daha önce ticari amaçla kurulan diasporalara yönelmişlerdir. Bu sayede hem Portekiz'le olan ekonomik ve sosyal bağlarını devam ettirebilmiş hem de önceki dinleri hakkında sorgulanmaya tabi tutulmamayı başaramışlardır. Oluşturulan bu yeni ve güçlü bağlara sahip diasporada sadece daha büyük ticari kazançlar sağlamak için oraya göç edenler de olmuştur.

Portekiz Engizisyonu'ndan sonraki yıllarda kaçanlar Portekiz'in Amerika, Afrika ve Asya'daki kolonilerine yönelmişlerdir. Portekiz'in Conversoların çokça bulunduğu Brezilya'nın bazı liman şehirleri ve São Tomé gibi bazı bölgelerde Engizisyon birimi kurmaması dikkat çekicidir. Bu kolonilerde bulunan Conversoların oradaki topluma komisyoncu/aracı olarak katkı sunmaları onların Asya'da görmedikleri toleransı burada görmelerini sağlamıştır.²⁰³ 16. yüzyılın ikinci yarısında Engizisyon'dan kaçmak amacıyla doğrudan Portekiz'den veya İspanya'da kısa bir süre bulunduktan sonra buradan Kuzey Avrupa'ya kaçan Conversoların sayısında artış yaşanmıştır. Avrupa'da Venedik, Hamburg ve Anvers'deki Yahudi toplulukları Engizisyon'dan kaçanların gittikleri başlıca bölgeler olmuştur. Portekizli Conversoların ekonomik avantaj sağlayan bölgelere

²⁰¹ Melammed, *A Question of Identity*, 62-63.

²⁰² Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 59.

²⁰³ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 60.

yerleşmek için yaptıkları göçlerden biri de onların 16. yüzyılda Kuzey Avrupa'nın önemli pazarlarından biri olan Anvers'e yerleşmeleridir. O dönemde Anvers'te İberyalı tüccarlar sömürgelerden elde ettikleri malları Avrupa'daki gıda maddeleri ve sair ürünlerle takas etmekteydiler.²⁰⁴ Anvers, aslında Avusturya kökenli olan ancak evlilik yoluyla 16-18. yüzyıllar arasında İspanya yönetiminde bulunan Habsburg Hanedanı'nın yönetimi altında olmasına rağmen, sunduğu ekonomik fırsatlar sebebiyle daha 16. yüzyılın başlarında Conversoların yerleşim için tercih ettiği bir şehir olmuştur.²⁰⁵ 1570'lerde Anvers'te yaklaşık 400 kişilik bir Converso topluluğunun bulunduğu bilinmektedir.²⁰⁶

İspanya İmparatoru V. Karlos 1550'de bu bölgelerdeki Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Sefarad Yahudilerle iş birliği içinde olduğundan şüphelendiği için Venedik, Anvers ve Ancona'daki Conversoları sınır dışı etme ya da hapsedme gibi girişimlerde bulunmuştur.²⁰⁷ 16. yüzyılın ortalarında Fransa kralı II. Henri Portekizli tüccarların ticari bağlantılarından faydalanmak ve güneybatı Fransa'nın gelişimine katkı sağlamak amacıyla Portekizli göçmenlere imtiyazname vermiştir.²⁰⁸ Böylece Conversolar hem Engizisyon'dan kaçabilmiş hem de Portekiz'le olan bağlantılarını sürdürebilmişlerdir. 1580'de Portekiz'in İspanya'yla birleşmesiyle Portekiz Engizisyonu'ndan kaçan Conversolar için İspanya ve onun kolonileri ekonomik olarak cazip bir göç bölgesi olmuştur. Yasa dışı yollarla Küba ve Buones Aires yoluyla İspanya'nın Amerika'daki kolonilerine gitmeyi başaran Portekizli Conversolar Meksika ve Peru'da ticari güçlerini devam ettirmişlerdir. Bu durum fark edildiğinde İspanya, Cenevizli bankacılara olan bağımlılığından kurtulmak amacıyla Portekizli Conversoların af ve hareket özgürlüğü satın almalarına izin vermiştir.

Devletin iflas etmesi sebebiyle Portekizli Converso bankacılar çok önemli konuma gelmişlerdir. İspanya'nın, Portekiz'in kötüleşen ekonomisine karşın Portekizli Conversoları desteklemesiyle birlikte Portekiz Engizisyonu Conversolara karşı yeniden etkin hale getirilmiştir. Hem Brezilya'da hem de Portekiz'de Converso karşıtı propaganda yürütülmüş ve çok sayıda kişi Engizisyon mahkemeleri tarafından cezalandırılmıştır.

²⁰⁴ Jonathan Israel, "Sephardic Immigration into the Dutch Republic, 1595-1672", *Studia Rosenthaliana* 23 (1989), 46.

²⁰⁵ Roth, *A History of The Marranos*, 236.

²⁰⁶ Israel, "Sephardic Immigration into the Dutch Republic, 1595-1672", 46.

²⁰⁷ Salo Wittmayer Baron, *A Social and Religious History of the Jews: Late Middle Ages and Era of European Expansion 1200-1650* (New York: Columbia University Press, 1973), 15/4.

²⁰⁸ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 60.

Aynı şekilde İspanya’da da Portekizli Conversolara karşı tepki oluşmaya başlamıştır. Portekizli Converso tüccarların zanaat, ziraat ve hayvancılık yapmadan doğrudan parayı yönettiklerine ve yerli halkın emeğini sömürüp zenginleştiklerine dair şikayetler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunun sonucunda İspanyol Engizisyonu tekrar başlamış ve bu sefer çoğunlukla Portekizli Converso göçmenler hedef alınmıştır. Meksika ve Peru’daki Portekizli Conversolar da bu durumdan etkilenmiş ve Hollanda’nın Brezilya’nın bir kısmını ele geçirmesiyle birlikte Portekizli Converso karşıtlığı daha da artmıştır. İspanyol otoriteler Hollanda’nın Brezilya’daki zaferi konusunda Latin Amerika’daki ve Hollanda’daki Conversoların etkili olduğuna dair teoriler üretmişlerdir. Bu sebeple birçok Portekizli Converso tüccar, Engizisyon mahkemeleri tarafından cezalandırılmış ve mal varlıklarına el konulmuştur.²⁰⁹

16. yüzyılın sonlarında Portekizli Conversoların Amsterdam’a gelmesiyle birlikte yalnızca politik, ekonomik ya da dinî sebeplerle açıklanamayan büyük bir Portekizli Converso diasporası oluşmuştur. İspanya ve Portekiz’de, onların Amerika’daki kolonilerinde, Venedik, Anvers ve güneybatı Fransa’da önemli bir uluslararası bağlantı oluşturan Portekizli Conversoların ekonomik, dinî ve politik iniş ve çıkışlara rağmen bu muhafazakâr ve dinamik diasporayı oluşturmalarında akrabalık bağlarının önemi büyüktür. İberya’da zorla Hristiyanlaştırılma, Engizisyon ve sürgün gibi tecrübeleri yaşayan ve Amsterdam’a yerleşmeye başlayan Sefarad Yahudiler İberya mirasını beraberinde Amsterdam’a götürmüş ve burada geçmişten devraldığı kimliği geliştirerek yeni bir cemaat yapılanması oluşturmuştur.

²⁰⁹ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 61-62.

İKİNCİ BÖLÜM

AMSTERDAM YAHUDİ CEMAATİ'NİN OLUŞUMU VE 17. YÜZYILDAKİ TOPLUMSAL YAPISI

Başlangıçta “Portekiz Milleti” olarak adlandırılan Amsterdam Yahudi Cemaati 16. ve 17. yüzyıllarda İber yarımadasından göç eden Conversolardan oluşmaktadır. Bu Conversolardan bazıları Amsterdam’ın yanı sıra Anvers, Hamburg, Londra ve Venedik gibi çeşitli Avrupa şehirlerine göç ederek kripto-Yahudi veya açık Yahudi kimlikleriyle topluluklar oluşturmuşlardır. Amsterdam’daki Yahudi cemaati hem Amsterdam yönetiminde bulunan kayıtların fazlalığı hem de cemaatin üyelerinin bıraktığı yazılı miras sayesinde arşiv bakımından oldukça zengindir. Ayrıca 17. yüzyılda Amsterdam Yahudi Cemaati’nin hem ticari hem de dinî olarak uluslararası önem kazanması onu daha önemli hale getirmiştir. Amsterdam Yahudi Cemaati’nin üyeleri bir yandan İber yarımadasından sürülenlerin torunları olan “Milletin Adamları’nın” bir parçası; diğer yandan da cemaatin üyeleri olarak Yahudi halkının parçası şeklinde görülmüştür. Bu iki aidiyet arasında yaşanan gerilim ve kimlik inşası Amsterdam Yahudi Cemaati’nin şekillenmesinde etkili olmuştur.²¹⁰

2.1. “Portekiz Milleti” Olma Süreci

Hollandalılar Portekizli Conversoları “Portekiz Milleti” (*Portugeesche Natie*) şeklinde adlandırmıştır. Roma dönemi ve Orta Çağ boyunca Avrupa’da yabancı topluluklar genellikle “millet” ve “kilise” gibi terimler kullanılarak adlandırılmıştır.²¹¹ Portekizli Conversolar da kendilerini “Millete ait olanlar” anlamına gelen *os da nação* şeklinde isimlendirmiştir. Bu, bir aidiyetin yanı sıra kolektif kimliği yani cemaat kimliğini sembolize eden bir adlandırmadır.²¹² Amsterdam’daki Portekizli Conversoların tarihî

²¹⁰ Bodian, *Hebrews of the Portuguese Nation*, X.

²¹¹ Guido Zernatto - Alfonso G. Mistretta, “Nation: The History of a Word”, *The Review of Politics* 6/3 (Temmuz 1994), 352.

²¹² Bodian, *Hebrews of the Portuguese Nation*, 6.

arka planına bakıldığında bir önceki bölümde ayrıntılı olarak üzerinde durulduğu üzere topluca din değiştirmelerin 1391’de İspanya’daki ayaklanmalar sonucunda gerçekleştiği ve zamanla Conversoların ayrı bir kimlik kazandığı anlaşılmaktadır. İber yarımadasında Converso ve Yeni Hristiyan gibi isimlendirmelerle anılan Hristiyanlığa geçmiş bu grubun kimliği zamanla kalıtsal hale gelerek onların çocukları ve torunlarına da aktarılmıştır. Yahudi akraba ve arkadaş çevreleriyle bağlantılarını tamamen koparmayan Conversolar halk arasında sahte Hristiyan olarak görülerek *Marrano* ve *Alborayco* gibi aşağılayıcı ifadelerle nitelendirilmişlerdir. Bazı Conversoların gizlice Yahudi ritüellerini uygulamaya devam ettikleri Engizisyon belgelerinde yer almaktadır. Ahireti inkâr etmek ve Tanrı’yı tekil biçimde ifade ederek ya da Musa’nın şeriatının yani Tora’nın üzerine yemin etmek gibi önceden gelen Yahudi alışkanlıkları da Engizisyon tarafından kriptoyahudilik şeklinde tanımlanmıştır.²¹³ Yahudi olmanın sebep olduğu kısıtlamalardan kurtulan Conversoların toplumsal ve ekonomik hayatta giderek daha da güçlenmeleri Eski Hristiyanlar tarafından tepki çekmiş ve 1449’da Toledo’da Converso karşıtı ayaklanma gerçekleşmiştir. Bunun üzerine Conversoları toplumsal ve ekonomik alanda sınırlayan kararlar alınmıştır.²¹⁴ Engizisyon’un kurulması kriptoyahudi yaşamını yeraltına ittiği için Eski Hristiyanlar tarafından Conversolara duyulan korku artmıştır.²¹⁵ 1492’de Granada’nın ele geçirilip İberya topraklarında Hristiyan hakimiyetinin sağlanmasının ardından İspanya Krallığı Yahudi sorununa yönelmiştir. Aynı yıl yayımlanan sürgün fermanıyla İspanya’da Converso sayısında artış yaşanmıştır.

Din değiştirmeye karşı direnen İspanyol Yahudilerinin çoğunluğu, komşuları Portekiz’e göç etmiştir. 1497’de Portekiz’deki Yahudilerin zorla Hristiyanlaştırılmasıyla İber yarımadasında açık Yahudi ritüelleri ortadan kalkmıştır. Bu dönemde kriptoyahudiler geleneksel Rabbani uygulamalarından saparak kurumsal Yahudi yaşamından uzaklaşmıştır. Buna örnek olarak kriptoyahudiler arasında Purim orucuna çok önem verilmesi ve Rabbani geleneğin dışına çıkılarak bu orucun bir gün yerine üç gün tutulması gösterilebilir.²¹⁶ İspanya’daki Conversolar 1492 sürgünü sonrasında genel olarak Katolik topluma uyum sağlamış olsalar da toplum tarafından etnik kimliklerine gönderme

²¹³ Carlos Carrete Parrondo, “Nostalgia for the past (and for the future?) Among Castilian Judeoconversos”, *Mediterranean Historical Review* 6/2 (Haziran 1991), 32.

²¹⁴ Baer, *A History of the Jews*, 2/282.

²¹⁵ Bodian, *Hebrews of the Portuguese Nation*, 9.

²¹⁶ Cecil Roth, “The Religion of the Marranos”, *The Jewish Quarterly Review* 22/1 (Temmuz 1931), 27.

yapılarak dışlanmışlardır. Portekiz’de ise durum daha farklıdır. Portekiz’deki Conversolar 1497’de zorla Hristiyanlaştırılmadan önce İspanya’daki gibi uzun süreli bir psikolojik baskıya maruz kalmamışlardır. Bunun yanı sıra, Portekiz’deki Yahudi topluluğu din değiştirmeye direndikleri için İspanya’dan sürülen Yahudileri de bünyesinde barındırmıştır. Portekiz’deki Yahudiler 1497’ye kadar görece daha özgür bir ortamda yaşamışlar ve zorla Hristiyanlaştırılmalarından sonra Engizisyon kurulana kadar sorgulamaya tabi tutulmamışlardır. Bu sebeple Portekizli Conversolar Yahudi kimliğine daha fazla tutunmuş ve burada kripto-Yahudilik daha güçlü bir şekilde devam etmiştir.²¹⁷ Portekiz’deki Conversolar İspanya’da kullanılan terimlere karşılık gelen “Yeni Hristiyanlar” anlamına gelen *cristaos novos* olarak isimlendirilmişlerdir. Ancak, Portekiz’de İspanya’dan farklı olarak Conversolar için onların İbrani kökenlerine atıfta bulunularak “Milletin Adamları” anlamına gelen *gente da nacao* ve *homens da nacao* gibi isimlendirmeler kullanılmıştır.²¹⁸ Bu isimlendirmeler Portekiz’deki Conversoların kolektif kimliğiyle gerçek bir grup olarak varlık gösterdiklerine işaret etmektedir.

Kripto-Yahudi yaşamı İspanya’da giderek zayıflarken Portekiz’de canlılığını sürdürmüştür. 1580’de Portekiz ile İspanya’nın birleşmesiyle Portekizli Conversolar Engizisyon’dan kaçmak ve ekonomik fırsatlar aramak amacıyla Sevilla ve Madrid gibi İspanyol şehirlerine yerleşmişlerdir. Portekizli Conversoların hem resmi otoriteler hem de halk tarafından yerli İspanyol Conversolardan ayrıştırılmak istenmesi yeni terimlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Portekizli Conversolar *portugueses de la nación hebrea* (İbrani Milletinden Olan Portekizliler) veya kısaca *portugueses de la nación* (Milletin Portekizlileri) şeklinde isimlendirilmişlerdir. Portekiz’in İspanya’ya isyan ederek bağımsızlığını kazanması ve Brezilya’daki Hollanda zaferi gibi siyasi sebeplerin etkisiyle Portekizli Conversolar siyasi otorite tarafından suçlu bulunmuş ve ilerleyen süreçte Portekizli kelimesi yaygın olarak “Yahudiliğe dönen kişi” anlamında kullanılmıştır.²¹⁹

Conversolar tamamen homojen bir grup değildir. İçlerinde gizlice Yahudiliğe bağlı kalanların yanı sıra samimi olarak Hristiyanlığa geçenler ve hiçbir inanca bağlı olmayanlar da yer almıştır. Özellikle Kastilya’daki şehirli Converso elitleri, İspanyol toplumuna tam anlamıyla entegre olabilmek için Katolik kimliğini tamamen

²¹⁷ Bodian, *Hebrews of the Portuguese Nation*, 12.

²¹⁸ Bodian, *Hebrews of the Portuguese Nation*, 13.

²¹⁹ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 77.

benimsemişlerdir. Ancak, bütün bu Converso grupların ortak noktası toplumsal olarak Yahudi kökenli olmakla damgalanmalarıdır. Bazı Conversolar Hristiyan toplum içinde yaşarken kendi tarihsel anlatılarını oluşturarak dinî ve millî bir karşı duruş geliştirmişlerdir.²²⁰ Kendilerini Yahudi tarihindeki baskıya maruz kalmış gruplarla özdeşleştiren bu Conversolar özellikle Mısır'dan Çıkış anlatısı ve Ester hikâyesini kimliklerini tanımlamada önemli görmüşlerdir. Bu anlatılar Conversoların kendilerini İspanyol büyüklüğü (*grandeza*) karşısında üstün ve kutsal bir tarihin devamı olarak görmelerine yardımcı olmuştur.²²¹ Bazı Conversolar Mesihçi bir kurtuluş beklentisi içine girmişlerdir.²²² Bu beklenti özellikle Kabalacı öğretiler aracılığıyla beslenmiş ve Conversoların Kabala geleneğine ilgi duymasını sağlamıştır. Sonuç olarak kimlik mücadelesi ve sosyal dışlanma Conversolar arasında farklı duygusal ve psikolojik sonuçlar doğurmuştur. Bazıları, Yahudi geçmişlerinden gurur duyarken,²²³ diğerleri ise dışlanmışlık ve yabancılaşma duygularıyla baş etmeye çalışmışlardır. Ayrıca, bazı Conversolar bu durumu Yahudi tarihindeki ezilmişlik ve kurtuluş temalarıyla ilişkilendirerek bir tür karşı mit oluşturmuş ve bu mitlerle kendilerini yeniden tanımlamışlardır. Bu sorunlar Portekizli Conversoların İber yarımadasının dışına çıktıktan sonra da kimliklerinin oluşumunda önemli rol oynamıştır.

Conversoların, 15. yüzyılda Habsburg Hanedanı'na miras kalarak 16. yüzyılda İspanya'ya bağlanan, günümüzde Hollanda olarak bilinen ve deniz seviyesi bakımından aşağıda bulunduğu Alçak Ülkeler (*De Lage Landen/ Netherlands*) şeklinde isimlendirilen bölgeye yerleşmesi 16. yüzyılda başlamıştır. İspanya İmparatorluğu'na dahil olan Anvers, Conversolar için güvenli bir bölge gibi görünmese de burada gerçekleşen ticari faaliyetlerin yoğunluğu sebebiyle Conversolar tarafından tercih edilmiştir. Anvers Portekiz'in Afrika, Brezilya ve Hindistan'daki kolonilerinden gelen ve Portekizli Conversoların ticaretini yaptığı şeker, baharat, tütün ve elmas gibi değerli malların Avrupa'ya dağıtım merkezi olması açısından sunduğu ticari fırsatlar sayesinde

²²⁰ Limor Mintz-Manor, "The Phoenix, the Exodus and the Temple: Constructing Self-Identity in the Sephardi Congregation of Amsterdam in the Early Modern Period", *The Religious Cultures of Dutch Jewry*, ed. Yosef Kaplan - Dan Michman (Boston: Brill, 2017), 23.

²²¹ Bodian, *Hebrews of the Portuguese Nation*, 15.

²²² Parrondo, "Nostalgia for the past", 36.

²²³ Parrondo, "Nostalgia for the past", 34.

Portekizli Conversoların ilk etapta yerleştiği bir şehir olmuştur.²²⁴ Portekiz’de Conversolar üzerinde baskı arttıkça Anvers’e Converso göçü de buna bağlı olarak artmıştır. Anvers yalnızca Conversoların değil Calvinistlerin ve Luteryanların da sığındığı bir şehir olmuştur. Hatta buradaki Portekizli Conversoların bazılarının gizli-Kalvinist olduğuna dair çalışmalar ortaya konmuştur.²²⁵ Conversoların Yahudiliğe geri dönme ihtimali sebebiyle Müslüman ülkelere gitmelerine izin verilmediği için Anvers, Osmanlı İmparatorluğu’na gitmek isteyenler için bir uğrak yeri olarak kullanılmıştır. Conversolar buradan karayoluyla Selanik gibi Osmanlı şehirlerine geçmişlerdir.²²⁶ Portekizli Conversoların bazıları ise Anvers’te kalıcı olarak yerleşmiştir. Anvers’teki Portekizli Conversolar, Calvinistler ve Luteryanlar İspanya kralı V. Karlos’un dinî politikalarından kaçamamış ve Engisizyon’un tehdidine maruz kalmışlardır.

On yedi eyaletten oluşan Alçak Ülkeler’den yedisi 1579’da çeşitli siyasi sebeplerin yanı sıra Protestanlara yönelik ağır baskı gibi dinî sebeplerle birleşerek Utrecht Birliği’ni -yani Hollanda Cumhuriyeti’ni- oluşturmuş ve İspanya Kralı II. Felipe’ye isyan etmiştir.²²⁷ Anvers isyancılar tarafından kuşatılmış ve buradaki ticari faaliyetler zarar görmüştür. Yeni bir ticari liman arayışı sonucu Portekizli Converso tüccarlar önce Hamburg’u tercih etmiştir. 1579’da Utrecht Birliği Antlaşması’yla dinî özgürlük güvence altına alındığı için Anvers’teki bazı Conversolar ve Calvinistler kuzeydeki bu Hollanda Cumhuriyeti’ne kaçmışlardır.²²⁸ 1585’te İspanya Anvers’i geri aldıktan sonra, Portekiz Engisizyonu’na yapılan bir ihbara göre Anvers’teki Conversoların çoğu sünnet olmaya başlamış ve İtalya’dan iki haham getirmişlerdir.²²⁹ Habsburg Hanedanı’na isyan eden Utrecht Birliği, Portekizli Conversoları İstanbul’daki Yahudilerle olan bağlantıları sebebiyle önemli görmüştür. Osmanlı İmparatorluğu’nun Yahudiler tarafından ikna edilip daha önce Kıbrıs’ın fethinde olduğu gibi İspanyolları yenebileceğini ya da İspanya’nın

²²⁴ Israel, “Sephardic Immigration into the Dutch Republic, 1595-1672”, 46.

²²⁵ Bk. Paul T. Hauben, “Marcus Perez and Marrano Calvinism in the Dutch Revolt and the Reformation”, *Bibliothèque d’Humanisme et Renaissance*, 29/1 (1967), 121-132.

²²⁶ Roth, *A History of The Marranos*, 236.

²²⁷ Hollanda Cumhuriyeti’nin tarihi hakkında daha fazla bilgi için bk. Jonathan Israel, *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall 1477- 1806* (New York: Oxford University Press, 1995).

²²⁸ Arend H. Huussen, “The Legal Position of the Jews in the Dutch Republic c. 1590-1796”, *Dutch Jewry: Its History and Secular Culture (1500-2000)*, ed. Jonathan Irvine Israel - Salverda Reinier (Leiden: Brill, 2002), 31.

²²⁹ Roth, *A History of The Marranos*, 239.

güneyinden saldırarak Alçak Ülkeler'in güneyine yönelik dikkatleri azaltabileceğini düşünmüştür.²³⁰ Sonuç olarak, Anvers'in siyasi koşullar sebebiyle ekonomik olarak gerilemesi Portekizli Conversoların Amsterdam'a yönelmesini sağlamıştır.

17. yüzyılın başlarında İspanya ile Hollanda arasında ateşkes anlaşması imzalanmasıyla birlikte Amsterdam gelişmeye başlamış ve Portekizli Conversoların rağbet ettiği bir şehir haline gelmiştir.²³¹ Birleşik Eyaletler'in bağımsızlığını kazanması ve Amsterdam'da Katolik Kilisesi'nin etkisinin azalması gibi faktörler de Portekizli Conversoların Amsterdam'a ilgi göstermesini sağlamıştır. 1609'da 200 kişilik olan Amsterdam Yahudi Cemaati 1630'da 1.000 kişiye, 1642'de ise 2.000 kişiye ulaşmıştır. 1598-1630 yılları arasında Amsterdam'da evlenen 129 Yahudi erkeğin kayıtları incelendiğinde büyük çoğunluğunun Portekiz kökenli olduğu anlaşılmaktadır. Bu kişilerin en az 95'i Portekiz'de doğmuşken, yalnızca 3'ü İspanya doğumludur. Anvers doğumlu 10 kişi, Fransa'da doğan 3 kişi, Venedik'te doğan 2 kişi ve Kudüs ve Selanik'te doğan birer kişi muhtemelen Portekiz asıllıdır. Amsterdam'da doğanların sayısı ise sadece 9 olarak kaydedilmiştir.²³² Amsterdam yönetiminin kullandığı *nação/natie* terimi yasal bir statüyü değil, sadece ayrı bir grup olmayı ifade etmiştir. Yetkililer bu grubu genelde "Yahudi" veya "Portekizli Yahudi" gibi sıfatlarla tanımlamışlardır. Zamanla, Aşkenaz Yahudiler şehre geldikçe ayırım netleşmiş ve "Portekizli Yahudi milleti" ifadesi kalıcı hale gelmiştir. Portekizli Yahudiler kendileri için çoğunlukla *nação portuguesa* (Portekiz milleti) tanımını kullanmışlardır. Bu terim sadece dindar Yahudileri değil, Yahudiliğe henüz dönmemiş ya da dinden uzaklaşmış kişileri de kapsamıştır. Dinî vurgu gerektiğinde ise *nação ebra* (İbrani milleti) ifadesi kullanılmıştır. Onlar için kendilerini farklı kılan en temel özellik Yahudi olmaktan çok "Portekizli" (veya İspanyol) olmak, yani ortak dil, kültür, tarih ve Engizisyon gibi deneyimler olmuştur. 17. yüzyılda *kehilot* adı verilen üç ayrı cemaat şeklinde örgütlenen Amsterdam'daki Yahudi topluluğu *nação ebra* terimini bu üç cemaatin ortak kimliği olarak kullanmıştır. Bu cemaatler birleştikten sonra *Kahal Kadoş* (Kutsal Cemaat) terimi kullanılmaya başlanmıştır. *Nação* aidiyeti, *kahal* ise kurumsal yapıyı vurgulamıştır.²³³

²³⁰ Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, 15/18-19.

²³¹ Melammed, *A Question of Identity*, 71.

²³² Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, 15/24.

²³³ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 166-167.

2.2. Amsterdam Yahudi Cemaati'nin Kuruluşuna Dair Rivayetler ve Tarihsel Gerçeklik

Yahudilerin Amsterdam'a ilk yerleşmeleri hakkında verilen tarihler 1593 ile 1610 yılları arasında değişmektedir. Amsterdam Yahudi Cemaati'nin kökenleri hakkında farklı rivayetlerin bulunması kesin bir tarih vermeyi zorlaştırmaktadır. Bu konuda iki rivayet öne çıkmaktadır. 17. yüzyılda Amsterdam'a yerleşen ve eski bir Converso olan Daniel Levi de Barrios, Amsterdam Yahudi Cemaati'ni ve onun liderlerini öven bir dille yazdığı ve 1683-1684 yıllarında yayımlanan *Triumpho del governo popular* adlı eserinde Amsterdam Yahudi Cemaati'nin başlangıcını 1580 yılına tarihlendirmiştir.²³⁴ İlk defa bu kitapta ele alınan rivayete göre Maria Nunes isimli genç bir Converso 1590 ya da 1593 yılında ailesiyle birlikte Portekiz'deki Engizisyon'dan kaçmak için Amsterdam'a gitmek üzere gemiye binmiştir. O dönem İspanya'yla savaşta olan İngiltere gemiye el koymuştur. Maria güzelliği nedeniyle İngilizlerin dikkatini çekmiş ve bir İngiliz dükü tarafından evlenme teklifi almıştır. Maria, Kraliçe I. Elizabeth tarafından saraya davet edilmiş ve orada kalması istenmiştir. Ancak, servet ve statüyü reddeden Maria Amsterdam'a gidip eski bir Converso olan Manuel Lopes Homem adlı kuzeniyle evlenerek Yahudiliğe dönmeyi seçmiştir.²³⁵

Tarihî belgelere göre Maria'nın ailesinin gerçekten de Engizisyon tarafından hapsedildiği, Maria'nın Amsterdam'a yerleştiği ve 1598 yılında burada evlendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, 1597 yılında Hollandalı bir yetkilinin İngiltere'den yazdığı bir mektupta bir gemiye el konulduğu ve gemide erkek kılığına girmiş Portekizli bir genç kız bulunduğu belirtilmektedir. De Barrios, Maria'nın Amsterdam'a geliş tarihini 1597 yerine 1590 veya 1593 olarak vermektedir. Hikâyeyi daha erken bir tarihe çekmesinin amacının Amsterdam'da Yahudiliğe dönüşün kesintisiz, sistemli ve hızlı bir süreç olduğu izlenimini yaratmak olduğu düşünülmektedir.²³⁶ Böylece cemaatin erken dönemine dair belirsizlik ve kararsızlık ihtimalinin ortadan kaldırılması amaçlanmaktadır. Ayrıca, tarihî belgelere göre Maria'nın aile üyelerinin bazıları Amsterdam'da kalıp Yahudiliği

²³⁴ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 169.

²³⁵ Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, 15/23.

²³⁶ Bodian, *Hebrews of the Portuguese Nation*, 23-24.

sürdürmüşken diğerleri tekrar İber yarımadasına dönerek Hristiyan topluma entegre olmuşlardır. Maria'nın eşinin de bir süre sonra Sevilla'ya gittiği bilinmektedir. Ancak, o dönemde kadınlara ilişkin kayıtlar sınırlı olduğundan Maria'nın kocasına eşlik edip etmediği bilinmemektedir.

Diğer yandan, Miguel de Cervantes'in 1590-1612 yılları arasında Sevilla'da yazdığı *La Española Inglesa* adlı hikâyede, Maria Nunes'e çok benzeyen bir karakter yer almaktadır. Bu hikâyede güzel bir İspanyol kızının İngilizler tarafından kaçırıldığı, Protestan İngiltere'de gizlice Katolik olarak büyütüldüğü ve bir gizli-Katolik'le evlendiği ancak sonunda Sevilla'ya dönerek Katolik olarak yaşamaya devam ettiği anlatılmaktadır. Maria Nunes'in hikâyesi de İspanya'da biliniyor olabilir ve Cervantes bu hikâyeyi duyup eserine dahil etmiş olabilir. Diğer yandan, Maria Nunes bir rivayet olmadan önce bir edebi karakter olarak tasvir edilmiş de olabilir.²³⁷ Amsterdam Yahudi Cemaati'nin kuruluşu hakkındaki bu rivayet tarihsel gerçeklik içerse de cemaatin kahramanca geçmişini vurgulamak, Yahudiliğe dönüşü doğal ve kaçınılmaz göstermek ve cemaatin sürekliliğini pekiştirmek gibi işlevler için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

İlk defa, rivayette adı geçen Rabbi Moşe Uri Halevi'nin torunu tarafından yaklaşık 1673 yılında aktarılmış ikinci bir rivayete göre Portekizli Conversoları taşıyan iki gemi Emden'e ulaşmış ve Conversolar gemiden inip burada dolaşırken bir evin kapısının üzerinde "Hakikat ve barış dünyanın temelidir" anlamına gelen İbranice bir yazı görmüşlerdir. Buranın Aşkenaz Rabbi Moşe Uri Halevi'ye ait olduğunu öğrenen Conversolar eve girerek onunla İspanyolca konuşmaya çalışmışlardır. Uri Halevi İspanyolca bilen oğlu Aaron'u çağırmıştır. Portekizli Conversolar sünnet olmak istediklerinde Aaron onlara Amsterdam'a gitmelerini ve orada belirli bir evi kiralamalarını tavsiye etmiş ve babasıyla onları takip edeceklerini söylemiştir. Söylenenleri yerine getiren Portekizli Conversolar birkaç hafta sonra Uri Halevi ve oğlunun Amsterdam'a ulaşmasıyla sünnet olmuş ve Yahudi ibadetlerini uygulamaya başlamışlardır. O dönemde toplam 930 kişinin sünnet edildiği anlatılmaktadır.²³⁸ 1595'te gizli Yom Kippur ibadetleri sırasında Amsterdam yetkilileri tarafından yakalanmışlardır. Yetkililer Katolik ayini yapıldığını zannederek Uri Halevi ve oğlunu tutuklamışlardır.

²³⁷ Robert Cohen, "Memoria Para Os Siglos Futuros: Myth and Memory on the Beginnings of the Amsterdam Sephardi Community", *Jewish History* 2/1 (1987), 71.

²³⁸ Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, 15/22.

Jacob Tirado isimli bir başka Portekizli Yahudi yetkililere kendilerinin Yahudi olduklarını ve duydukları ayin sesinin Latince değil İbranice olduğunu açıklamıştır. Ayrıca, Amsterdam'da Yahudi cemaatinin varlığının şehrin ekonomisi için faydalı olacağını vurgulamıştır. Tirado'nun açıklamaları etkili olmuş ve yetkililer onlardan Amsterdam yönetimi için dua etmelerini istemiştir. Bu tarihten itibaren Amsterdam'da Yahudilerin dinlerini açıkça yaşamalarına izin verildiği rivayet edilmektedir. Bunu duyan Almanya ve Polonya'daki Yahudiler de Amsterdam'a gelmeye başlamıştır.²³⁹

Bu rivayete göre Sefarad Yahudilerin Amsterdam'a yerleşmesine Aşkenaz bir rabbi olan Uri Halevi yardımcı olmuştur. Uri Halevi'nin torununun kaleme aldığı eserin yazıldığı tarihe bakıldığında, bunun Amsterdam'da Aşkenazlar ve Sefaradlar iyice yerleşik hale gelmişken ve aralarındaki ilişki kötüleşmişken yazıldığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde Moşe ve Aaron Uri Halevi'nin soyundan gelenlerin cemaate üyeliklerinin kabulüyle ilgili tartışmaların olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla, bu rivayetin amacı Uri Halevi'nin soyunun Amsterdam'daki Sefarad Yahudi Cemaati'nin ortaya çıkmasında etkili olduğunu ve bu sebeple 1639'da Amsterdam'daki Sefarad Yahudi cemaatlerinin birleşerek oluşturduğu Kahal Kadoş de Talmud Tora'ya (Kutsal Talmud Tora Cemaati) üye olmaya hak sahibi olduklarını öne çıkarmaktadır.²⁴⁰ Amsterdam'daki Yahudilerin ekonomik olarak güçlü olduğunu vurgulayan bu hikâye Hollanda'daki yönetici sınıfa da hitap edecek şekilde kaleme alınmıştır.²⁴¹ Ayrıca, bu rivayet Amsterdam'daki Yahudi cemaatinin kuruluşunu idealize eden bir rivayettir. Bu şekilde Yahudilerin dinî pratiklerinin hemen kabul gördüğü, yetkililerin onlara hoşgörüyle yaklaştığı ve cemaatin başından itibaren tam anlamıyla organize bir yapıya sahip olduğu izlenimi yaratılmaktadır. Ancak, tarihsel belgeler olayların böyle olmadığını göstermektedir. Amsterdam'daki Converso varlığına dair ilk belgeler 1598 yılına aittir.²⁴² Uri Halevi olayı 1603 yılında meydana gelmiştir ancak Halevi ve oğlunun tutuklanmasının sebebi çalıntı malları kabul etmek ve yetişkinleri sünnet etmek olarak belirtilmiştir. Dolayısıyla, yetkililer Amsterdam'daki Yahudi cemaatinin faaliyetlerinden rahatsız olmuş ve

²³⁹ Cohen, "Memoria Para Os Siglos Futuros", 67-68.

²⁴⁰ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 170-171.

²⁴¹ Cohen, "Memoria Para Os Siglos Futuros", 69.

²⁴² Bk. E.M. Koen, "The Earliest Sources Relating to the Portuguese Jews in the Municipal Archives of Amsterdam up to 1620", *Studia Rosenthaliana* 4/1 (Ocak 1970), 25-42.

başlangıçta Yahudi ibadetleri resmen onaylanmamıştır. Amsterdam'daki Yahudilerin resmî olarak tanınmaları 1619 yılında gerçekleşmiştir.²⁴³

Portekizli Conversoların Amsterdam'a gelişlerinin ardında daha çok siyasi, sosyal ve ekonomik sebeplerin yattığı anlaşılmaktadır. Amsterdam'a göçen Portekizli Conversolarla ilgili 1598 tarihli ilk resmî belge Portekizli tüccarların vatandaşlık haklarıyla ilgilidir. Amsterdam yetkilileri onların Hristiyan olduğunu varsaymış ve resmî olarak tanınan kiliseler dışında ibadetin yasak olduğunu belirtmiştir.²⁴⁴ Amsterdam'a ilk gelen Conversolar doğrudan Portekiz ve İspanya'dan gelmiştir. Bunlara ek olarak Conversoların önemli bir kısmı ticari faaliyetleri sebebiyle önce Anvers'e gitmiş ve daha sonra Amsterdam'a geçmiştir.²⁴⁵ Daha önce üzerinde durulduğu üzere Anvers İspanya ve Portekiz'in sömürgelerinden gelen malların Avrupa'ya dağıtımında önemli bir ticari merkez olduğu Portekizli Conversolar Anvers'e yerleşmeyi tercih etmiştir. Birleşik Eyaletler'in o dönem İspanya'yı yöneten Habsburg Hanedanı'na isyan etmesinin sonucunda özellikle 1595'te İspanya tarafından uygulanan deniz ablukası Anvers'in ekonomik gücünü zayıflatmıştır. Amsterdam ise bu dönemde ticarete öne çıkmaya başlamıştır. Bu sebeple Anvers'teki Portekizli Conversolar Amsterdam'a yönelmiş ve 16. yüzyılın sonunda burada çoğunluğu oluşturmuştur.

Özellikle 1609 yılında Hollanda ile İspanya arasında imzalanan ateşkes anlaşmasıyla Hollanda'ya uygulanan ambargonun kalkması Amsterdam'ı Sefarad tüccarların çekim merkezi haline getirmiştir.²⁴⁶ Doğrudan Portekiz ve İspanya'dan gelen Conversoların ise Engizisyon'dan kaçtığı ve Utrecht Birliği'nin 13. maddesinde belirtilen dinî hoşgörü vaadi sebebiyle Amsterdam'a yöneldikleri düşünülmektedir.²⁴⁷ Amsterdam'ın gelişimi ve vadettiği ekonomik fırsatlar daha sonra İber yarımadasından başka göçmenlerin de buraya gelmesini sağlamıştır. Ayrıca, Hollanda'nın İspanya'dan ayrılması ve Protestan Hollanda'nın Katolik İspanya'dan daha hoşgörülü olacağı beklentisi Portekizli Conversoların burada Yahudi kimlikleriyle rahatça yaşayabileceklerini düşünmesini sağlamış ve onların Amsterdam'a yerleşmelerini teşvik

²⁴³ Bodian, *Hebrews of the Portuguese Nation*, 22.

²⁴⁴ Huussen, "The Legal Position of the Jews in the Dutch Republic", 31.

²⁴⁵ Israel, "Sephardic Immigration into the Dutch Republic, 1595-1672", 48.

²⁴⁶ Israel, "Sephardic Immigration into the Dutch Republic, 1595-1672", 50.

²⁴⁷ Steven Nadler, *Spinoza: A Life* (New York: Cambridge University Press, 1999), 8.

etmiştir. 1640'tan sonra Amsterdam'a yeni bir göç dalgası başlamıştır. Barış anlaşması neticesinde Amsterdam'da ticari faaliyetlerin daha da iyileşmesi, Venedik-Osmanlı savaşından olumsuz etkilenen Venedikli Sefarad tüccarların ve İspanya'nın iflâsı sonucunda Madrid ve Anvers'te bulunan Conversoların Amsterdam'a gelmesi Amsterdam Yahudi Cemaati'nin nüfusunu artırmıştır.²⁴⁸ 1672'de Amsterdam'daki Yahudi sayısı yaklaşık 2.500 olarak hesaplanmıştır.²⁴⁹ Dolayısıyla, Portekizli Conversoların Amsterdam'a yerleşmesi bir kerede gerçekleşmemiş, Hollanda'nın bağımsızlık mücadelesi, Anvers'in ticari olarak gerilemesi ve Engizisyon'dan kaçış isteği gibi siyasi, ekonomik ve dinî sebeplerin etkisiyle aşamalı olarak gerçekleşmiştir.

2.3. Amsterdam Yahudi Cemaati'nin Kurumsallaşması ve Sosyal Organizasyonları

16. yüzyılın sonlarında Amsterdam'da yaşayan Portekizli Conversoların o dönemde açıkça Yahudi kimliklerini beyan ettiklerine dair bir kanıt yoktur. Amsterdam yetkilileri onları Portekizli Hristiyan tüccarlar olarak görmüştür. 1598'den itibaren Amsterdam Yahudi Cemaati'nin oluşumunda Emanuel Rodriguez Vega, Garcia Pimentel ve Jacob Tirado gibi isimler önemli rol oynamışlardır. Amsterdam'a yerleşen ilk önemli Sefarad tüccar olan Vega'nın sağladığı ekonomik imkanlar ve uluslararası bağlantılar Amsterdam Yahudi Cemaati'nin kurulmasını ve hızla büyümesini sağlamıştır.²⁵⁰ Yine Pimentel Venedik'te yaşadığı süre boyunca geleneksel Yahudiliğe aşina olduğu için Amsterdam'daki Portekizli Conversoların Yahudileşmesinde önemli rol oynamıştır.²⁵¹ 1603 yılında Rabbi Uri Halevi ve oğlunun Amsterdam'da Conversoları hem sünnet ettikleri hem de koşer kasap olarak hizmet ettikleri bilinmektedir. Tirado, Halevi ile temas halinde olmuş ve evinde Yahudi ibadetlerini organize etmiştir. Bu dönemde icra edilen Yahudi ibadetlerinin yetkililer tarafından bilindiği ancak görmezden gelindiği anlaşılmaktadır. Jacob Tirado'nun evine atıfla "Bet Yaakov" yani "Yakup'un Evi" şeklinde adlandırılan cemaat, Amsterdam'daki Yeni Yahudilerin ilk organize cemaati

²⁴⁸ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 82-83.

²⁴⁹ Israel, "Sephardic Immigration into the Dutch Republic, 1595-1672", 52-53.

²⁵⁰ Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, 15/23.

²⁵¹ Israel, "Sephardic Immigration into the Dutch Republic, 1595-1672", 49.

olmuştur.²⁵² 1609 yılında Venedik'ten gelen Yosef Pardo ve oğlu David Pardo bu cemaatin hahamları olarak görev yapmışlardır. 1608 yılında ise “Neve Şalom” isimli ikinci bir cemaat kurulmuştur. 1612 yılında sinagog inşa etmek üzere başvuran Neve Şalom cemaatine, artan Yahudi nüfusundan tedirgin olan Calvinist din adamlarının Amsterdam yetkililerine baskı yapması sebebiyle sinagog izni verilmemiştir. 1615 yılında Birleşik Eyaletler yerleşik Yahudilerin dinlerini uygulamasına izin verdiğinde bile Amsterdam yönetimi, Yahudilerin halka açık ibadet etmelerine izin vermemiştir. Yine bu dönemde Hollanda yönetimi Yahudilerin hukuki durumunun incelenmesi üzerine bir komite kurmuştur.²⁵³

Portekizli Conversolar daha önce hiç Yahudi topluluğu arasında yaşamamış ve Yahudi cemaati tecrübesinden yoksun olan bireylerden oluşmuştur. Bu sebeple Amsterdam Yahudi Cemaati, 16. yüzyılda Selanik ve Venedik gibi şehirlerdeki Yahudi cemaatlerin rehberliğinde onlardan dinî bilgi ve haham sağlayarak cemaatlerini oluşturmaya çalışmıştır.²⁵⁴ Özellikle Venedik Yahudi Cemaati yeni kurulan Amsterdam Yahudi Cemaati için bir model oluşturmıştır. Bu modele göre güç hahamların elinde değil cemaatin yöneticilerinin elindedir. *Parnas* (çoğ. *parnasim*) adı verilen, cemaatin yönetim kuruluna mensup kişiler yalnızca ticari ve hukuki konularla ilgilenmemiş ayrıca herem cezası ve koşer et kesimini ve satışını düzenleme gibi dinî konularla da ilgilenmişlerdir. Haham ise *parnasim*'e bağlı, maaşlı ve yalnızca manevi bir rehber olarak hizmet etmiştir.²⁵⁵ Neve Şalom'un hahamı İstanbul'dan gelen Yehuda Vega olmuştur. 1614 yılında Yahudi cemaati mezarlık olarak kullanmak için arazi satın almıştır. Bet Yaakov cemaati toplanmak için Tirado'nun evini kullanırken 1614 yılında bir depoyu ibadet yeri olarak kiralamıştır. Neve Şalom cemaati Hollanda'daki Fas Yahudi büyükelçisi Samuel Palache'nin evinde toplanmıştır.²⁵⁶ Cemaat sinagog inşa etmek istediğinde Calvinist din adamlarının baskısı sebebiyle Amsterdam yönetimi buna engel olmuştur. Cemaat 1616'da, toplanmak için bir şehir sakininin evini kiralamıştır. 1638'de bu kişi vefat ettiğinde eşi evi cemaate satmıştır. 1618 yılında Bet Yaakov cemaati içinde

²⁵² Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 172.

²⁵³ Melammed, *A Question of Identity*, 73.

²⁵⁴ Bodian, *Hebrews of the Portuguese Nation*, 106.

²⁵⁵ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 210.

²⁵⁶ Bodian, *Hebrews of the Portuguese Nation*, 46.

bölünme yaşanmıştır. Cemaatin liderlerinden biri olan ve dinî olarak daha liberal görüşlere sahip olan David Farrar cemaatin dinî otoriteleriyle sorun yaşamıştır.²⁵⁷ Anlaşmazlığın nedeni kesin olarak bilinmemektedir. Farrar'ın hahamların yeterli görmediği birini *şohet* (koşer et kasabı) olarak görevlendirip, hahamların itirazlarına rağmen onu görevden almayı reddetmesine dair anlatının yanı sıra bu anlaşmazlığın Farrar'ın Tevrat'ın yorumu ve Kabala'yla ilgili alışık olunmayan görüşleri savunması sebebiyle gerçekleştiği anlatısı bulunmaktadır.²⁵⁸ Cemaatin hahamı olan Yosef Pardo'yu destekleyen grup cemaatten ayrılarak daha sonra "Bet İsrail" adını alacak olan "Ets Haim" cemaatini kurmuştur. Bu iki cemaat sinagog binası konusunda anlaşmazlık yaşamışlardır. Bu dönemde Nantes'ten Amsterdam'a yeni gelen Spinoza'nın babası Abraham de Spinoza'nın Farrar'ı desteklediği bilinmektedir.²⁵⁹ Hollanda mahkemesinin hakem atamasıyla sinagog binası Bet Yaakov cemaatine bırakılmıştır. Ancak, her iki cemaat de Venedik'e temsilciler göndererek onların karar vermesini istemiştir. Venedik taraf tutmayarak tarafları uzlaştırmaya çalışmıştır.

Bu olayda görüldüğü üzere cemaatin erken döneminde cemaat liderleri ile dinî otorite arasında yetki çatışmaları yaşanmış ve Venedik'teki Sefaradlar Amsterdam Yahudi Cemaati için önemli rol oynamıştır.²⁶⁰ Bu bölünmenin Farrar'ın akılcı yaklaşımı ile Pardo'nun daha katı yaklaşımı arasındaki farktan kaynaklanması mümkün görünmektedir. Portekizli Yahudiler geçmişte zorla Hristiyanlaştırıldıkları için din konusunda bölünmüş bir bilinç taşımaktaydılar. Yani bir yandan Katolikliğe inanmamışlar, öte yandan da Yahudilik hakkında yeterli bilgiye sahip olmasalar da Yahudi kalmak istemişlerdir. Bu da farklı ve bireysel din anlayışlarının gelişmesine yol açmıştır. Bu tür fikir ayrılıkları zamanla Baruch Spinoza ve Uriel da Costa gibi figürlerin dine yönelik eleştirilerine de temel oluşturmuştur. Diğer yandan, dönemin tüccarlarının inançlarının çok derin olmaması, dinî bilgilerinin yüzeysel olması ve asıl isteklerinin baskıdan uzak, rahat bir yaşam sürmek olması da muhtemel sebeplerdendir. Bu yüzden,

²⁵⁷ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 173.

²⁵⁸ Nadler, *Spinoza: A Life*, 20.

²⁵⁹ Nadler, *Spinoza: A Life*, 17.

²⁶⁰ Miriam Bodian, "Amsterdam, Venice, and the Marrano Diaspora in the Seventeenth Century", *Dutch Jewish History*, ed. Jozeph Michman (Tel Aviv: Hebrew University of Jerusalem, 1989), 2/51.

fikir ayrılıklarının yanında işin içinde daha temel sosyal veya kişisel gerilimler olması mümkündür.²⁶¹

Sefarad Yahudilerin kurduğu topluluklarda birden fazla cemaatin bulunması yaygın bir durumdur. Erken ve büyük topluluklar olan Selanik ve İstanbul'da bu tarz ayrışmalar uzun süre devam etmişken; Amsterdam ve Hamburg gibi daha geç kurulan, daha küçük topluluklarda ilk başta birden fazla cemaat olsa da bunlar zamanla birleşmiştir. Daha sonra kurulan Londra, Karayipler ve Kuzey Amerika'daki topluluklarda ise hiçbir zaman çoklu cemaat yapısı oluşmamıştır. Selanik ve İstanbul'daki farklı cemaatler genellikle coğrafi köken temelli olarak şekillenmiş; akrabalık bağları bu ayrışmayı belirlemiştir. Amsterdam ve Hamburg'daki ayrışmalar da daha çok sosyal nedenlere dayanmış, entelektüel farklılıklardan kaynaklanmamıştır.²⁶² Amsterdam'daki Portekizli Yahudiler, başlangıçta dinî cemaatlere katılmakta gönülsüz davranmış, ilk katılanlar genellikle Yahudi kimliğine güçlü bir aidiyet hisseden az sayıda aile olmuştur.²⁶³ Ancak zamanla cemaatlerin tanınırlığı arttıkça, daha geniş kesimlerin katılımı sağlanmıştır. Amsterdam'daki üç ana cemaat farklı sosyal temellere dayanmıştır. Neve Şalom akrabalık ilişkilerine dayalıyken, Bet Yaakov daha geniş ve keskin olmayan sosyal ağlara sahip olmuştur. Bu durum zamanla çatışmalara neden olmuş ve özellikle 1618'de Bet Yaakov içinde iç anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Yine de bu ayrışmalar cemaatin ortak çıkarlarına yönelik iş birliğini engellememiştir. Yoksullara yardım, mezarlık edinme ve koşer et temini gibi konular tüm cemaatlerin ortak gündeminde yer almış; bu ortaklıklar 1639'daki birleşmenin de zeminini hazırlamıştır.²⁶⁴ 1619'a gelindiğinde bu üç cemaatten her biri kendi parnaslarına ve hahamlarına sahipti. Parnasim beş kişiden oluşmaktaydı. Bu üç cemaat birleştiğinde yönetim kurulu altı parnas ile gabay adı verilen bir hazine sorumlusundan oluşan ve *Mahamad* adı verilen yönetim kurulunu oluşturmuştur. Cemaat sosyal ve dinî boyutlarıyla şekillenirken cemaatte toplumsal disiplini bozan cemaat üyelerinin disiplinini sağlamak amacıyla *herem* gibi uygulamalara başvurulmuştur. Herem uygulamasına maruz kalan kişinin Mahamad'ın taleplerine uyarak farklılıklarını törpülemesi istenmiş, aksi taktirde kişi cemaatten dışlanmıştır.²⁶⁵

²⁶¹ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 174.

²⁶² Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 174.

²⁶³ Bodian, *Hebrews of the Portuguese Nation*, 96.

²⁶⁴ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 176-177.

²⁶⁵ Melammed, *A Question of Identity*, 75.

Herem uygulaması dinî bir yaptırımdan çok toplumsal bir yaptırım haline gelmiştir. Uriel da Costa, Baruch Spinoza, Juan de Prado ve Daniel de Ribirea gibi isimler geleneksel Yahudi öğretileriyle ve otoriteyle olan sorunları sebebiyle herem uygulamasına maruz kalan kişiler arasındadır.

Bet Yaakov, Neve Şalom ve Bet İsrail cemaatleri Portekizli Yahudiler için önemli projelerde iş birliği yapmıştır. Başlangıçta Bet Yaakov ve Neve Şalom cemaatleri kendi Talmud Tora eğitim derneklerine sahip olmuş, ancak 1616'da birleşerek tek bir eğitim kardeşliği oluşturmuşlardır.²⁶⁶ 1609'da hastaları ziyaret etmek, ölüleri yıkamak ve yas tutanlara eşlik etmek gibi görevleri üstlenen *Bikur Holim*, 1615'te *Santa Companhia de dotar orphas e donzellas* (Yetim kızları evlendirme derneği) ve 1625'te *Cohen Dalim* (Faizsiz borç veren yardım bankası) kurulması Amsterdam'daki Yahudiler arasında güçlü bir toplumsal yardımlaşma sistemi olduğunu göstermektedir.²⁶⁷ 1622 yılında cemaatin genel meselelerini denetlemek amacıyla *Senhores Deputados* denilen ortak bir temsilciler kurulu oluşturulmuştur. Bu kurul, her cemaatten iki parnas olmak üzere toplam altı kişiden oluşmuştur. Önemli konularda ise *Senhores Quinze* olarak bilinen on beş parnasın tümü bir araya gelmiştir. *Deputadolar* iç vergilendirme (imposta vergisi), koşer kasabı atanması, et tedariki, defin işlemleri ve göçmenlerin kabulü gibi önemli konularda yetkiye sahip olmuştur.²⁶⁸ 1639 yılında üç cemaat birleşerek *Kahal Kadoş de Talmud Tora*'yı (Kutsal Talmud Tora Cemaati) oluşturmuştur. Birleşmenin temel sebepleri ekonomik yükü daha dengeli dağıtmak, yardımları merkezileştirmek ve cemaat içinde birlik sağlayarak idari karmaşayı azaltmaktır.²⁶⁹ Bu cemaat 1675'te Esnoga isimli ünlü sinagogu inşa etmiştir.²⁷⁰ *Sello de K.K.de T.T. de Amsterdam* (Amsterdam'daki Kutsal Talmud Tora Cemaati'nin mührü) ifadesi dönemin birçok belgesinde yer almıştır.²⁷¹

1639 tarihli birleşme anlaşması ve Kahal Kadoş de Talmud Tora'nın *haşkamot* adı verilen kararları, cemaatin dinî ve idarî yapısını sistematik biçimde tanımlamaktadır. Talmud Tora, Portekizli ve İspanyol kökenli Yahudilere yönelik olarak kurulmuştur ve üyeleri genellikle Yahudiler anlamında *yehudim* şeklinde adlandırılmıştır. Başlangıçta bu

²⁶⁶ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 181-182.

²⁶⁷ Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, 15/25.

²⁶⁸ Nadler, *Spinoza: A Life*, 19.

²⁶⁹ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 186.

²⁷⁰ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 4.

²⁷¹ Mintz-Manor, "The Phoenix, the Exodus and the Temple", 10.

tanım etnik bir ayrıma gerek duyulmadan kullanılmıştır. Ancak zamanla İtalya, Kuzey Afrika, Polonya ve Almanya gibi farklı coğrafyalardan Yahudilerin Amsterdam'a göçüyle birlikte cemaat yönetimi özellikle siyahi ve melez Yahudilere karşı olmak üzere, üyelik statüsünde sınırlamalara gitmiştir. Siyahi ve melez Yahudiler mezarlıkta ayrı bölgelere defnedilmiş ve dinî törenlerde sınırlı haklara sahip olmuşlardır. İtalyan ve Kuzey Afrikalı Yahudiler ise 1697 yılında alınan kararla cemaatin üyesi olarak kabul edilmemişlerdir. Yalnızca statü sahibi bazı İtalyan Yahudiler *congregantes* olarak tanımlanmış ve üyelik elde etmiştir. Sinagogda sabit yer edinmeleri, dinî görev üstlenmeleri ve mezarlıkta daha yüksek konumda defnedilmeleri engellenmiştir. Etnik kökene dayalı bu sınırlamalar, evlilik yoluyla cemaatle bağ kuran bireyler için de geçerli olmuş, yalnızca hem baba hem de anne tarafından tamamen Portekizli olan bireyler *yehidim* statüsünü kazanabilmiştir. Aşkenaz Yahudiler ise en sert dışlamayla karşılaşmış; Portekizli bireylerle evlenmiş olsalar dahi Talmud Tora'ya üyelikleri kesin şekilde reddedilmiştir.²⁷² Sadece Aşkenaz Rabbi Moşe Uri Halevi'nin soyundan olanlara üyelik tanınmış ancak bu haklar da zamanla geri alınmıştır. Sonuç olarak, Amsterdam'daki Sefarad Yahudi cemaati, etnik ve kültürel aidiyeti temel alarak üyelik sınırlarını katı bir biçimde belirlemiştir. Bu da onların yalnızca Hristiyan topluluktan değil, diğer Yahudi cemaatlerinden de ayrışma noktasında güçlü bir bilinç geliştirdiklerini göstermektedir. Bu dışlayıcı yapı Amsterdam Yahudi Cemaati'nde Portekizli kimliğinin ayrıcalıklı ve korunması gereken bir değer olarak görüldüğünü göstermektedir.²⁷³

2.4. Mahamad'ın Otoritesi

17. yüzyıl Amsterdam'ındaki Sefarad Yahudi cemaatini yöneten Mahamad toplumsal birlikteliği sağlamayı başarmıştır. Bu birlikteliği koruma çabası, cemaat içinde veya genel Yahudi toplumunda *minyan* adı verilen başka dua topluluklarının kurulmasını engelleyen katı yasaklarla desteklenmiştir. Amsterdam yönetimi de buna destek olarak Portekizli veya İspanyol Yahudilerin kendi sinagoglarından ayrılarak başka bir topluluk oluşturmaları veya Aşkenaz Yahudilerle ibadet etmesini, yani onların minyanına katılmasını

²⁷² Bodian, *Hebrews of the Portuguese Nation*, 126.

²⁷³ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 187-189.

yasaklamıştır.²⁷⁴ Mahamad üyeleri, önceki dönem üyeleri tarafından seçilmiştir. Üyelik için en az üç yıl boyunca Yahudi olarak yaşama şartı koşulmuş ve seçilen kişinin görevi reddetmesi para cezası almasına neden olmuştur. Yakın akrabalık ilişkisi olan bireylerin aynı Mahamad'da görev alması yasaklanmıştır. Kadınlar, bekâr erkekler ve belirli yaş grupları Mahamad üyesi olamamışlardır. Ayrıca Mahamad'a seçilmede zenginlik ve toplumsal statü belirleyici rol oynamıştır.²⁷⁵ Mahamad çok geniş ve tartışmasız yetkiye sahip olmuştur.²⁷⁶ Mahamad'ın kararlarına karşı gelenler herem ile cezalandırılmıştır. Mahamad'ın en önemli görevlerinden biri cemaatten vergi toplama ve harcama işlerini yürütmektir. Cemaatin mali yapısı bireylerin genel serveti üzerinden alınan *finta*, ticaret ve özel faaliyetlerden alınan *imposta* ve et kesim ve denetimi için alınan koşer et vergisi olmak üzere üç ana vergiye dayanmıştır. Özel ihtiyaçlar için gönüllü bağışlar olan *nedava* ve kişisel bağışlar olan *promessa* da diğer gelir yolları olmuştur. Cemaat üyeleri şehir yönetimine ve devlete olan vergilerini cemaat aracılığıyla değil bireysel olarak ödemişlerdir.²⁷⁷

Mahamad, sinagogun idaresinden de sorumlu olup dinî görevlilerin atanması, görev dağılımları ve ibadethanedeki davranış kuralları gibi konularda mutlak söz sahibi olmuştur. 1639'da üç cemaatin birleşmesiyle, Bet İsrail Sinagogu genişletilerek ana ibadet yeri haline getirilmiş; diğer sinagoglar ise satılmıştır. Ancak, Amsterdam'a olan göçün artması sebebiyle bu sinagog yetersiz kalmıştır. 1675 yılında yeni ve daha geniş bir *Esnoga* yani sinagog inşa edilmiştir. Hahamların maaşları Mahamad tarafından ödenmiştir. Cemaatin eğitim kurumu ve dinî mahkemesinde görev alan hahamlar, aldıkları düşük maaşlar nedeniyle ek işlerde çalışmak zorunda kalmıştır.

Sinagogta her cemaat üyesine belirli bir oturma yeri tahsis edilmiş, dinî merasimlerin zamanı ve usulleri Mahamad tarafından belirlenmiştir. Mahamad, sinagogda oturma düzenini belirlerken adalet ilkesine bağlı olduğunu iddia etse de sosyal statü ile oturma yeri arasında bir ilişki olduğu bilinmektedir. Diğer yandan, kadınlara sinagogda sabit yer verilmemiş ve kadınlar ibadete dahil olma konusunda çeşitli kısıtlamalara maruz kalmışlardır. Özellikle melez veya siyahi kadınların beyaz

²⁷⁴ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 190.

²⁷⁵ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 191.

²⁷⁶ Bodian, *Hebrews of the Portuguese Nation*, 51.

²⁷⁷ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 197.

kadınlardan önde yer alması yasaklanmış, Aşkenaz Yahudilerin ise kendi sinagoglarında ibadet etmesi istenmiştir.²⁷⁸ Mahamad ibadet sırasında yaşanan disiplinsiz davranışlarla da ilgilenmiştir.²⁷⁹

Cemaatte örgün eğitim kurumlarının dışında, eğitim genellikle bireysel ya da yarı örgütlü çabalarla yürütülmüştür. Varlıklı ailelerin çocukları özel öğretmenlerden eğitim almıştır. Yetişkinler için ise bireysel çalışma ya da arkadaş çevresine dayalı çalışma grupları olan *academias* hizmet vermiştir. Genellikle dostluk bağları üzerine kurulan bu gruplardan bazıları ücretli öğretmenler istihdam etmiştir.²⁸⁰

Mahamad kamusal ve özel alanda dinî kurallara uyulmasını da sağlamaya çalışmıştır. Koşer et temini Mahamad tarafından sağlanmış ve daha ziyade cemaatin ekonomik olarak idamesi adına Aşkenaz kasaplardan et temini yasaklanmıştır.²⁸¹ Portekizli Yahudilerin Amsterdam'a koşer şarap ithal ettikleri bilinmekle birlikte, bazı Portekizli Yahudilerin Yahudi olmayanlarla kurdukları ortaklıklar üzerinden ürettikleri şarabın koşer olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca cemaat mensuplarının Yahudi olmayanlarla birlikte kafe ve meyhane gibi kamusal alanlarda şarap tükettikleri belgelenmiştir. Şabat'ın gözetilmesine dair daha açık veriler mevcuttur. Ancak evlilik kayıtları ve vasiyet belgeleri üzerinden yapılan detaylı incelemeler, Mahamad'ın doğrudan kontrolü dışında kalan bireyler arasında Şabat ihlallerinin zaman zaman yaşandığını göstermektedir. Diğer bazı dinî kurallar arasında sakal kesimi de Mahamad'ın gündeminde yer almıştır. Yahudi şeriatına göre sakalın ustura ile tıraş edilmesinin yasak olduğu defalarca hatırlatılmış ve bu yasağa uymayanlara yönelik cezalar belirlenmiştir. Bu konuya gösterilen hassasiyetin, Yahudi şeriatına (*halaha*) uymanın ötesinde, cemaatin İberya geçmişiyle ve orada yaşanan asimilasyonla ilişkili olması mümkündür.²⁸²

²⁷⁸ Tirtsah Levie Bernfeld, "Religious Life among Portuguese Women in Amsterdam's Golden Age", *The Religious Cultures of Dutch Jewry*, ed. Yosef Kaplan - Dan Michman (Leiden: Brill, 2017), 89.

²⁷⁹ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 208.

²⁸⁰ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 212.

²⁸¹ Yosef Kaplan, "The Social Functions of the 'Herem' in the Portuguese Jewish Community of Amsterdam in the Seventeenth Century", *Dutch Jewish History*, ed. Jozeph Michman (Jerusalem: The Institute for Research on Dutch Jewry, 1984), 1/116.

²⁸² Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 216.

Mahamad cemaatin en büyük ahlaki sorunları olan zina, kumar ve ebeveynlerin izni olmadan yapılan evlilik gibi bazı uygulamalara da sınırlamalar getirmeye çalışmıştır. Mahamad'ın katı yasağına rağmen cemaat üyeleri arasında kumar alışkanlığı devam etmiştir.²⁸³ Cemaat üyelerinin Hristiyan kadınlarla yaşadığı ilişkiler ve bu ilişkilerden doğan gayrimeşru çocuklar ise çoğunlukla şehir idaresince ya da taraflar arasındaki özel anlaşmalar yoluyla çözülmüştür. Diğer yandan, cemaat mensubu Yahudilerin birbirleriyle yaşadığı evlilik dışı ilişkiler ya da ebeveyn onayı olmadan yapılan evlilikler Mahamad tarafından ciddi biçimde cezalandırılmış, kimi zaman herem gibi yaptırımlar uygulanmıştır.²⁸⁴ Mahamad cemaatin korunması (*conservação*) ve asayişin sağlanması (*quietação*) şeklindeki iki ilkeye göre hareket etmiştir.²⁸⁵

Mahamad ticari faaliyetlerinde Hollanda yönetimiyle uyumlu olmaya da dikkat etmiştir. Cemaatin Hristiyan toplum arasında dikkat çekmesini önlemek adına düğün alaylarını, Purim kutlamalarını ve gösterişli giyimi sınırlamaya çalışmıştır.²⁸⁶ Ancak bu tür düzenlemeler, özellikle giyim yasaklarında olduğu gibi, cemaat içinde tepkiyle karşılanmış ve gevşetilmek zorunda kalınmıştır. Zaman zaman dinî ve sosyal farklılıklardan kaynaklanan münferit çatışmalar yaşanmıştır. Yahudilerin sokakta sıkça hakarete uğradığına dair kayıtlar bulunmaktadır. Nadir de olsa fiziksel şiddetle sonuçlanan olaylar kaydedilmiştir. Örneğin bir Portekizli Yahudi'nin oğlancılık suçlaması sonrası kalabalık bir Hristiyan grup tarafından linç edilme girişimi yaşanmıştır.²⁸⁷ 1640'ta ve 1676'da Yahudilerin Hristiyanlık aleyhindeki sözleri siyasi tepki oluşmasına neden olunca, Mahamad cemaate uyarılarda bulunmuştur.

17. yüzyılda Amsterdam Yahudi Cemaati Yahudi dünyasında merkezi bir konum üstlenmiştir. Batı Avrupa'daki ve Amerika kıtasındaki Sefarad Yahudilerin merkezi haline gelen bu topluluk sıkıntılı zamanlarda ekonomik destek sağlamış ve kültürel bir merkez haline gelmiştir. Amsterdam'daki Ets Haim Yeşiva'sında rabbiler yetiştirilmiş ve cemaat tarafından inşa edilen Esnoga'nın mimarisi başka Sefarad toplulukları tarafından taklit edilmiştir. Ayrıca Portekizli Conversolar Amsterdam'a yerleştiklerinde matbaalar

²⁸³ Yosef Kaplan, *An Alternative Path to Modernity: The Sephardi Diaspora in Western Europe* (Leiden: Brill, 2000), 151.

²⁸⁴ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 218.

²⁸⁵ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 249.

²⁸⁶ Bodian, *Hebrews of the Portuguese Nation*, 62.

²⁸⁷ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 219.

kurmuşlardır. Amsterdam'da matbaa sahibi olan ilk Yahudi, Haham Menase ben İsrail'dir.²⁸⁸ Dinî eserlerin yanı sıra İbranice, Ladino, Yidiş, İspanyolca ve İngilizce dillerinde kitaplar basan bu matbaalar Amsterdam'ın ekonomisine büyük katkı sağlamıştır. Amsterdam'daki Yahudi matbaaları Yahudi dünyasında yaşanan önemli olaylarda polemik ve propaganda yazılarının dağıtımında önemli rol oynamıştır. Örneğin, Sabetay Sevi Yahudi dünyasında mesih beklentilerini canlandığında Amsterdam'daki matbaalar Sevi hakkında mektup ve broşürler yayımlamıştır.²⁸⁹ Amsterdam; hahamları, hekimleri, filozofları ve diplomatlarıyla Avrupa'da önemli bir Yahudi merkezi hâline gelmiştir. Ancak bu çeşitlilik, dinî ve felsefi tartışmaları da beraberinde getirmiş, geleneksel Yahudi düşüncesi ile rasyonalist felsefe arasında çatışmalar ortaya çıkmıştır. Bu durum Mahamad'ın baskıcı önlemlerini arttırmasına neden olmuştur. Hristiyan komşularıyla ilişkilerinin bozulmasını istemeyen Mahamad, cemaat mensuplarının eserlerini denetlenmiş ve bazen sansürlemiştir.²⁹⁰ Sonuç olarak, Amsterdam Yahudi Cemaati'nde Mahamad zaman zaman eleştiriye maruz kalsa da cemaatin akrabalık ve ticaret gibi ilişki ağlarıyla sıkı bağlantısından dolayı mutlak bir otorite olarak varlığını sürdürmüştür.

2.5. Geçmişin Yeniden Sahiplenilmesi ve İkili Aidiyet

Kalvinist Amsterdam'da İberya kökenleriyle ayırt edilen Conversolar İberya geçmişleriyle gurur duymuş ve Yahudi kimliğini yeniden oluştururken İberyalı kimliklerini de öne çıkarmışlardır. İber yarımadasındayken Conversoların dinî kimlikleri karmaşıktır. Aralarında samimi bir şekilde Hristiyan olanların yanı sıra, gizlice Yahudi ritüellerini sürdürenler ve Hristiyanlık ile Yahudilik arasında kalanlar olmuştur. Ancak, Amsterdam'a gelindiğinde Conversolar Yahudi olmak ya da olmamak arasında net bir karar vermek zorunda kalmışlardır. Amsterdam'da geleneksel Rabbani Yahudilik benimsenmeye başlanınca Converso geçmişine sahip bireylerin Yahudilik anlayışları ile geleneksel Yahudilik arasında uyumsuzluk meydana gelmiştir.²⁹¹ Conversolar İber

²⁸⁸ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 150.

²⁸⁹ Yosef Kaplan - Dan Michman (ed.), *The Religious Cultures of Dutch Jewry* (Boston: Brill, 2017), XII.

²⁹⁰ Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, 15/65-66.

²⁹¹ Bodian, *Hebrews of the Portuguese Nation*, 30-31.

yarımadasındayken Yahudiliğe dair birçok geleneği unutmuş ya da farklı şekilde benimsemişlerdir. Yahudilik hakkındaki bilgileri eksik olsa da Engizisyon baskısı altında Yahudi kimliklerini korudukları için kendilerini fedakâr Yahudiler olarak görmüşlerdir. Kimlik oluşturma sürecinde Yahudiliğe dönmek isteyenlerin yanı sıra Converso kimliğini korumak isteyenler de olmuştur.

Dünyanın diğer bölgelerinde Yahudilik geleneksel cemaat yapıları içinde gelişmiştir. Conversolar ise Yahudiliği uzun süre kendi başlarına yaşamak zorunda kalmış ve bu yüzden dinî bilgileri oldukça yüzeysel kalmıştır. Amsterdam’da Rabbani otoriteye bağlı olmayan bireyleri dışlamak ile daha geniş bir Yahudi dayanışmasını sürdürmek arasında ikilem oluşmuştur. Ayrıca, İber yarımadasındayken Engizisyon tecrübesi Converso kimliği için önemliyken, Amsterdam’a gelindiğinde bu tehdit artık olmadığı için Conversoların kendilerini yeniden tanımlamaları gerekmiştir. Bu noktada “yeniden doğuş” miti devreye girmiştir. Amsterdam’daki Yeni Yahudilerin yaşadıkları dönüşümü anlamlandırmak için oluşturduğu bu mitin temelinde Amsterdam’a göçün Musa’nın İsrailoğullarını Mısır’dan çıkarmasına benzetilmesi yer almıştır.²⁹² Tevrat’ta İsrail kavminin sürgüne gönderileceği ancak sonunda Tanrı’ya döneceği anlatısı yer aldığından bu fikir Amsterdam’daki Yeni Yahudiler için önemli hale gelmiştir.²⁹³ Bu yüzden Yeni Yahudiler Amsterdam’a yerleşmelerini ve Yahudiliğe dönüşlerini ilahi planın parçası olarak ve kesintiye uğramış bir kimliğin devamı olarak görmüşlerdir. Bu dönüşüm sürecini sembolleştirmek amacıyla, ailede Yahudiliğe ilk dönen bireyler sıklıkla ilk İbrani atası olan “Avraham” ismini almışlardır. Emden’de Aşkenaz Rabbi Moşe Uri Halevi’yle karşılaşan Conversoların hikâyesi Kitab-ı Mukaddes anlatısıyla da ilişkilendirilmiştir. Musa’nın İbranice bilmemesi nedeniyle kardeşi Harun’un konuşması, hikâyede Moşe Uri Halevi’nin İspanyolca bilmemesine atıfla yeniden kurgulanmış ve bu şekilde Tevrat’taki Mısır’dan çıkış anlatısıyla ilişki kurulmuştur.²⁹⁴ Böylece, Amsterdam’a göç kutsal bir anlam kazanmıştır. 1675’te inşa edilen Esnoga’nın tasarımı Süleyman Mabeti’ni model alarak hazırlanmış ve Amsterdam Yahudi Cemaati’nin

²⁹² Mintz-Manor, “The Phoenix, the Exodus and the Temple”, 18.

²⁹³ Bk. Tesniye 4:27-29

²⁹⁴ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 321.

Yahudi kutsal metniyle yani Tanah’la bağ kurma çabasının başka bir göstergesi olmuştur.²⁹⁵

1612 yılında Isaac Franko tarafından Amsterdam’da basılan ve ilk Yahudi dua kitaplarından olan kitabın başlık sayfasında Zümrüdüanka kuşu ve “Neve Şalom Mi Hamoha (Var mı senin gibisi?)” yazılı bir amblem bulunmaktadır. “Var mı senin gibisi?” ifadesi Tevrat’ın Çıkış kitabındaki Miryam’ın Şarkısı’ndan²⁹⁶ alıntıdır.²⁹⁷ Amsterdam Yahudi Cemaati’nin kuruluş anlatısında Zümrüdüanka kuşu önemli bir sembol olarak kullanılmıştır. Daha önce de Yahudi geleneği tarafından kullanılan “küllerinden yeniden doğan Zümrüdüanka kuşu” bu kez Conversoların Engizisyon’da diri diri yakılarak öldürülmesini ve Amsterdam’a gelerek zulümden kurtulup yeni bir hayat inşa etmesini simgelemiştir.²⁹⁸ Engizisyon tarafından öldürülenlerin şehit olarak görülmesi Yeni Yahudilerin Hristiyanlıkta öne çıkan şehitlik kavramını benimsediklerini göstermektedir. Ayrıca, daha öncesinde Zümrüdüanka kuşu efsanesi Hristiyan metinlerinde ve kilise mozaiklerinde İsa’nın Dirilişi’nin bir sembolü haline gelmiş ve İber yarımadasında da çokça kullanılmıştır.²⁹⁹ İberya tecrübesinin etkisiyle kripto-Yahudilerin Hristiyanlıktan çokça etkilendiği anlaşılmaktadır. Bu duruma başka bir örnek de kripto-Yahudilerin Hristiyanlıkta ön planda olan kurtuluş inancını benimsemesi ancak Hristiyanlıktan farklı olarak bunun İsa Mesih’le değil Musa’nın Şeriatı’yla olacağına inanmalarıdır. Katoliklikte öne çıkan aziz figürleri kripto-Yahudileri de etkilemiştir. Tanah’taki Ester figürü azizliğe benzer şekilde kutsallaştırılmıştır.³⁰⁰

Amsterdam Yahudi Cemaati, kendi kimliğini oluştururken Hollanda toplumuyla da tarihsel bağ kurmaya çalışmıştır. İberya geçmişlerini öne çıkararak Katolik Kilisesi’nin baskılarından kaçıp Hollanda’ya sığınma anlatısını Hollanda’nın İspanya’nın baskısından kurtularak kendi ulusal kimliğini inşa etmesiyle ilişkilendirmişlerdir. Hollandalılar İspanya’ya karşı verdikleri bağımsızlık savaşını Çıkış anlatısına benzeterek kendilerini “Yeni İsrail” olarak tanımlamışlardır. İspanya’yı Mısır’a, İspanya Kralı II.

²⁹⁵ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 321.

²⁹⁶ Bk. Çıkış 15:11

²⁹⁷ Mintz-Manor, “The Phoenix, the Exodus and the Temple”, 5.

²⁹⁸ Bodian, *Hebrews of the Portuguese Nation*, 20.

²⁹⁹ Mintz-Manor, “The Phoenix, the Exodus and the Temple”, 7-8.

³⁰⁰ Yirmiyahu Yovel, *Spinoza and Other Heretics: The Marrano of Reason* (Oxford: Princeton University Press, 1989), 20-21.

Felipe'yi Firavuna benzeterek Hollanda'nın ulusal mücadelesini Tanah anlatısından yola çıkarak açıklamışlardır.³⁰¹ Amsterdam'daki Yahudiler ise bunu fırsat olarak görmüş ve Yahudilerin Hollanda ile ortak bir geçmişe ve düşmana sahip olduğunu vurgulamışlardır. Daniel Levi de Barrios eserinde Hollandalıların soyunu İbrahim'in soyundan gelen Eber ve onun oğlu Yoktan'a dayandırmıştır. Yoktan'ın Babil Kralı Nebukatnezar'a karşı savaşıp İbrahim'i kurtardıktan sonra Hollanda'ya göç ettiğini söyleyerek Hollandalılarla Yahudilerin akraba olduğunu iddia etmiştir. Kalvinizmi ise Tanah'a dayandırılan Nuh Kanunları ile ilişkilendirmiştir. Yovel'in eşinin Yahudi olduğunu ve Nuh Kanunları'nı oğullarına öğrettiğini söylemiştir. İspanya'yı putperestlikle özdeşleştiren De Barrios, Hollanda'yı Yahudilere güvenlik sağlayan kutsal bir toprak olarak ifade etmiştir. Bu anlatının Hollandalı yöneticileri memnun etmek ve Yahudilerin ülkeye olan bağlılıklarını arttırmak amacıyla oluşturulmuş olması muhtemeldir.³⁰²

Amsterdam Yahudi Cemaati'ni oluşturan bireyler arasında geçmişte kriptoyahudi olanlar olsa bile kriptoyahudilik geleneksel Yahudilikten oldukça farklıdır. Amsterdam'daki ilk Portekizli Yeni Yahudiler, daha önce işaret edildiği üzere Aşkenaz olan Moşe ve Aaron Halevi'den destek almışlardır. Ancak Aşkenaz ve Sefarad geleneklerindeki farklılıklar sebebiyle zamanla Amsterdam'a Sefarad hahamlar getirilmiştir. Venedik, İstanbul ve Fez'den gelen Sefarad Yahudiler cemaate haham olmuşlardır.³⁰³ Hahamlar cemaatin geleneksel Yahudiliğe geçişinin düzenlenmesinde yardımcı olmuşlardır. Amsterdam Yahudi Cemaati'nin geleneksel Yahudiliğe hazır olmayan üyeleri farklı topluluklara girdiklerinde zorluk yaşamamak için Portekizce isimlerini korumuş, sünnet olmayı istememiş ve Şabat gününde bazı kurallara uymaktan kaçınmışlardır. Yahudi otoritesi tarafından putperestlik diyarı olarak görülen ve gidilmesi hoş karşılanmayan Portekiz, İspanya ve onların kolonilerine seyahat eden cemaat üyeleri bu gibi yerlerde Yahudi oldukları belli olmadan seyahat edebilmek için Yahudi kimliklerini sergileme konusunda isteksiz davranmışlardır.³⁰⁴ Hahamlar bu gibi durumları düzeltmeye çalışmışlar ancak geleneksel Yahudiliğe yabancı bu Yeni

³⁰¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Miriam Bodian, "The Biblical 'Jewish Republic' and the Dutch 'New Israel' in Seventeenth-Century Dutch Thought", *Political Herbaism: Judaic Sources in Early Modern Political Thought*, ed. Gordon Schochet vd. (İsrail: Shalem Press, 2008), 148-166.

³⁰² Mintz-Manor, "The Phoenix, the Exodus and the Temple", 26.

³⁰³ Nadler, *Spinoza: A Life*, 16.

³⁰⁴ Bk. Yosef Kaplan, "The Travels of Portuguese Jews from Amsterdam to the 'Lands of Idolatry'", *Jews and Conversos: Studies in Society and the Inquisition* (Kudüs: The Magnes Press, 1985), 197-224.

Yahudiler Portekizli kimliklerini korumada ısrarcı olmuşlardır. Bu iki farklı kimlik zaman içerisinde birbirini etkilemiştir. Yahudi tüccarların Portekizce isimlerini korumasının bir diğer nedeni Engizisyon tehlikesinin hem kendileri için hem de İber yarımadasında yaşayan akrabaları için devam etmesidir. Yeni Yahudiler bir yandan Engizisyon'dan nefret ederken diğer yandan sahip oldukları İberya mirasından gurur duymuşlardır. Amsterdam'da Portekizce ve İspanyolca konuşmaya devam eden Yahudiler Amsterdam yönetiminden düşünlerinde tercüman bulundurmada kendi dillerinde tören yapma hakkını elde etmişlerdir.³⁰⁵

Amsterdam Yahudi Cemaati'ni oluşturan bireylerin Conversolar olarak ortak bir hafızasının ya da geçmişinin olup olmadığı belirsizdir. Conversoların yaşanan travmaları bastırmaktan ya da kişisel tecrübelerinden ortak bir hafıza oluşturmamasından dolayı çok fazla otobiyografi yazmadıkları bilinmektedir.³⁰⁶ Ortak tecrübenin yazıya geçirilmemesi onun unutulmasına neden olmuş olabilir. Ortak bir geçmişten yoksun olan cemaat üyeleri, Ouderkerk ve Hamburg'daki mezar taşlarından anlaşılacağı üzere kimliklerini inşa ederken Tanah'taki karakterleri kullanmışlardır. Bu yeni kimlik ne tamamen İberyalı ne de tamamen Yahudi'dir.³⁰⁷ 17. yüzyılda Amsterdam Yahudi Cemaati Engizisyon'un ya doğrudan kendilerine ya da ailelerine olan baskısına maruz kalmış kişilerden oluşmaktadır. Cemaat üyeleri kültürel ve eğitim bakımından İberya mirasına sahip olduklarından aristokrat sınıfa özgü olan tiyatroya gitme, kumar oynama ve akademilere katılma gibi faaliyetlere Amsterdam'da da devam etmişlerdir.³⁰⁸ Günlük hayatta Portekizce, yüksek kültür dili olarak ise İspanyolca konuşan ve dinî ritüeller için İbranice öğrenen bu bireyler İberya mirasını korumuşlardır. Amsterdam Yahudi Cemaati diğer gelişmekte olan Converso cemaatlerine de örnek oluşturmuştur. Cemaat üyeleri birbirine sadık kalmış ve sapmalar nadiren yaşanmıştır. Tipik bir göçmen, Rabbani otoriteyi sorgulamayıp cemaate uyum sağlamaya çalışmıştır. Amsterdam Yahudi Cemaati Amsterdam'a yerleşmek isteyen yoksul akrabalarını İspanya ve Portekiz kolonilerine göndermiştir. Conversoları ve Sefaradları da içine alan Dotar Topluluğu'nun kurulması Portekizli Yeni Yahudilerin Sefarad kökleriyle yeniden bağlantı kurmalarını

³⁰⁵ Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, 15/20.

³⁰⁶ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 320.

³⁰⁷ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 323.

³⁰⁸ Melammed, *A Question of Identity*, 78.

sağlayarak onları ortak bir atasal bağla bir araya getirmiştir. Fakir ve yetim kızların çeyiz paralarına yardımcı olmak amacıyla kurulan Dotar Topluluğu yalnızca İberya'yı terk eden Sefaradları değil İberya'da kalan Conversoları da kapsamıştır. Erkeklerin ağırlıkta olduğu göç hareketine karşılık, özellikle genç ve evlenme çağındaki kadınların Amsterdam'a göçünü teşvik eden Dotar yalnızca maddi destek vermede değil, dinî kimliğe geçişte de bir düzenleyici unsur olarak işlev görmüştür. Böylece Amsterdam cemaatinin hem geleneksel bağlarını sürdürmesini hem de yeni bir Yahudi kimliği inşa etmesini desteklemiştir.³⁰⁹

Amsterdam'da İspanyol ve Portekizli Yahudilerden oluşan Sefarad toplumu güçlü bir şekilde örgütlenirken 17. yüzyılın başlarından itibaren Almanya ve Doğu Avrupa'dan gelen Aşkenaz Yahudiler Amsterdam'a yerleşmeye başlamıştır. Aşkenazlar, Venedik Yahudi Cemaati'nden ödünç alınan ve Alman anlamına gelen *tedesco* kelimesinin kendi dillerine uyarlanmış hali olan *tudescos* kelimesiyle isimlendirilmişlerdir.³¹⁰ Polonya kökenli Yahudiler ise *polacos* olarak isimlendirilmişlerdir.³¹¹ Aşkenazlar kendi cemaatlerini kurana kadar Portekizli Yahudiler Aşkenazların kendi sinagoglarına gelmesine izin vermiş ve onları çeşitli iş kollarında istihdam etmişlerdir. İlk Aşkenaz cemaati 1635 yılında kurulmuş ve hızla büyümüştür. Sefarad Yahudiler ile Aşkenaz Yahudiler arasında büyük ekonomik, kültürel ve eğitimsel farklılıklar vardı. Sefarad Yahudiler genellikle ticaretle uğraşan ve eğitilmiş bireylerden oluşan bir cemaattir. Amsterdam'a gelen Aşkenaz Yahudiler ise Otuz Yıl Savaşı'ndan ve Polonya-Moskova savaşlarından kaçan, çoğunlukla daha fakir bireylerden oluşmaktaydı. Dönemin sanat eserlerinde de Sefarad Yahudilerin şık ve iyi giyimli olarak, Aşkenaz Yahudilerin ise koyu renkli uzun paltoları, takkeleri ve kesilmemiş sakallarıyla resmedildiği görülmektedir.³¹² Aşkenaz Yahudiler Amsterdam'daki Sefarad Yahudiler gibi geleneksel Yahudi yaşamından uzak kalmamış, aksine çevrelerindeki kültürden izole olarak İbranice öğrenmiş ve Yahudi şeriat kuralları hakkında bilgi sahibi bireylerden oluşmaktaydı. Bu nedenle zaman zaman Portekizli Yahudilere haham olarak hizmet etmişlerdir. Amsterdam'daki Portekizli Yahudiler Aşkenaz Yahudilere maddi destek sağlamış ancak

³⁰⁹ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 180.

³¹⁰ Bodian, *Hebrews of the Portuguese Nation*, 126.

³¹¹ Bodian, *Hebrews of the Portuguese Nation*, 130.

³¹² Nadler, *Spinoza: A Life*, 21.

onlarla evlilikten uzak durarak sosyal düzeyde ayrışmayı tercih etmişlerdir. Aşkenazlarla karışmak istemeyen Amsterdam Yahudi Cemaati “Milletin Adamları” olarak İberya mirasını korumaya özen göstermiştir.³¹³ Ancak, ilerleyen zamanda Amsterdam’da Aşkenaz Yahudiler nüfus bakımından Sefarad Yahudileri geride bırakmıştır.

2.6. Amsterdam Yahudi Cemaati’nin İberya ve Hollanda Kùltürleri ile Etkileşimi

İber Yarımadası’ndan ayrılarak 17. yüzyılda Amsterdam’da önemli bir Yahudi merkezi kuran Conversolar, geldikleri topraklarla bağlarını koparmamışlardır. Yahudiliğe geri dönmelerine rağmen İber dünyasındaki gelişmelerle ilgili olmuşlardır. Bu bağlılık yalnızca ilk göç edenlerle sınırlı kalmamış, Amsterdam’da doğan ya da küçük yaşta gelen kuşaklar arasında da devam etmiştir. Amsterdam Yahudi Cemaati, İber Yarımadası ile olan ilişkilerini yalnızca kültürel ve manevi bağlar düzeyinde değil, aynı zamanda ekonomik ve siyasi alanlarda da sürdürmüştür. Cemaat özellikle Kuzey Avrupa ile İspanya arasında önemli bir ticaret ağı kurarak Hollanda’nın ekonomik gücüne katkıda bulunmuştur. Hollanda ile İspanya arasındaki ekonomik ilişkilerde Yahudi tüccarlar önemli bir rol üstlenmiştir. İspanyol yetkililer, Amsterdam’daki Yahudilerin İspanya ekonomisi üzerindeki etkisini fark etmiş ve Yahudileri geri getirme çabalarına girişmişlerdir. Amsterdam’daki Yahudilerin bazıları Yahudi kimliğine bağlı kalarak ticareti sürdürmüş, bazıları ise ekonomik kazanç için geri dönmeyi veya iş birliği yapmayı tercih etmiştir. Bazıları Amsterdam’da kalmış olsalar da İberya’ya dönebilmek için İspanyol yetkililerle temaslarını sürdürmüş ve ticari faaliyetlerle ilgili bilgi sağlayarak, hatta bazen Yahudi tüccarları ihbar ederek Engizisyon’dan af dilemişlerdir.³¹⁴ Samimi olarak Yahudiliğe dönmüş olan bazı kişiler de İspanya’yla iş birliği yapmıştır. Özellikle 1621’de İspanya ile Hollanda arasındaki savaşın yeniden başlaması, Portekizli Yahudilerin ticaretini zorlaştırmıştır. Amsterdam’daki tüccarlar, İspanya’daki Conversolarla ilişkilerini kullanarak ticari faaliyetlerine devam etmiştir. 1640’lı yıllardan

³¹³ Melammed, *A Question of Identity*, 79.

³¹⁴ Kaplan, “The Travels of Portuguese Jews from Amsterdam to the ‘Lands of Idolatry’”, 201.

itibaren, Portekiz'in bağımsızlığı ve Hollanda ile İspanya arasındaki barış süreci sayesinde ekonomik fırsatlar yeniden çoğalmıştır.³¹⁵

17. yüzyıl boyunca, Amsterdam Yahudi Cemaati'nin bazı üyeleri, özellikle Portekiz'in bağımsızlığını elde etmesi üzerine İberyaya geri dönmeyi istemiştir. Birçok Yahudi, İspanya ve Portekiz kolonilerine yerleşmiş veya İspanyol yönetimindeki bölgelerde yaşamaya başlamıştır. Bu dönemde Engizisyon'a verilen ifadeler üzerinden bu dönüşler hakkında bilgi edinilmektedir.³¹⁶ Ancak bu dönüşlerin sayısı ve nedenleri konusunda net bir bilgiye ulaşmak zordur çünkü parnasim bu olayları kayıtlara geçirmede istekli olmamıştır. Amsterdam Yahudi Cemaati Yahudi kimlikleriyle var olabildikleri Hollanda'yı "putperestlerin toprakları" olarak görmemiş, zaman zaman "putperestlerin topraklarına" gidenlere ise geri dönme izni vermiştir. Döndüklerinde dört yılın sonunda halkın önünde tövbe gibi çeşitli gereklilikleri yerine getirdikten sonra bu bireyler cemaate kabul edilmiştir. 1644-1724 yılları arasında İberyaya ve onun kolonilerine gitme suçunu işleyen seksen iki kişi belirlenmiştir. Bu kişilerin çoğu Amsterdam'a geri dönse de cemaatten tekrar ayrılmış ya da başka bir ülkeye göç etmiştir. Bu kişilerden kırk dokuzu, cemaat mezarlığına gömülmemiş ve cemaate tekrar katılmadıkları için dışlanmışlardır. Bu kişilerin çoğu cemaat üyelerinin ödediği *finta* vergisini ödememiştir. Bazıları da *promesa* adı altında sinagoga yapılan bağışı gerçekleştirilmemiştir.³¹⁷ Bu olaylar, cemaat üyeleriyle bağlantıları zayıf olan ve dinî yaşamdan uzak duran bir grup Yahudi'nin varlığını göstermektedir.

Bu kişilerden bazıları zengindi. Bazıları ise yoksul olmaları ve ekonomik sıkıntılar nedeniyle doğdukları ülkelere dönmüşlerdir. Varlıklı olan kişilerin dönüşlerinin çoğu ticaretle bağlantılı olmuştur. Fakir olanlar ise cemaatten yardım alabilmek için yalnızca "Yahudilerin topraklarına" gitme sözü vererek yola çıkmışlardır. Cemaate geri dönenlerin çoğu kısa süreliğine, altı ay ile birkaç yıl arasında "putperestlerin topraklarında" kalmıştır. Ayrıca bazı kişilerin, Amsterdam Yahudi Cemaati'nin kurallarına uymadıkları, ancak aile bağları nedeniyle hala bu cemaatle ilişki içinde oldukları anlaşılmaktadır. Zamanla, İberyaya ve kolonilerine yapılan göçlerin sayısı azalmış ve cemaat daha

³¹⁵ Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, 15/11.

³¹⁶ Bk. Yosef Kaplan, *From Christianity to Judaism: The Story of Isaac Orobio De Castro* (Portland: The Littman Library of Jewish Civilization, 1989), 335.

³¹⁷ Kaplan, "The Travels of Portuguese Jews from Amsterdam to the 'Lands of Idolatry'", 207-208.

kurumsallaşmıştır.³¹⁸ Sonuç olarak, Amsterdam Yahudi Cemaati'nin periferisinde kalan ve tam olarak yerleşik olmayan bir grup Conversoyu içeren marjinal bir yapının var olduğu anlaşılmaktadır. Bu kişiler, cemaatle sadece köken veya aile bağları üzerinden ilişkilerini sürdürmüşler, ancak dinî ve toplumsal açıdan genellikle periferide kalmışlardır.

Portekizce konuşan ve cemaatin kayıtlarını Portekizce tutan Amsterdam Yahudi Cemaati üyelerinin İbranice bilgisi sınırlı kalmış ve İbranice yalnızca ibadetlerde kullanılmıştır. İspanyolca İspanya kökenli ya da İspanya'da uzun süre kalan cemaat üyeleri tarafından konuşulduğu gibi edebiyat dili olarak da kullanılmıştır. Portekizli Yahudilerin çoğu Felemenkçe konuşamamış ve çevirmenlere ihtiyaç duymuştur. Ancak zamanla dil ve kültürel etkilenmeler artmıştır. Özellikle ticaretle uğraşan cemaat üyeleri Felemenkçe öğrenmiş hatta bu dil Sefarad Yahudilerin isimlerinin yazımını etkilemiştir.³¹⁹ Örneğin, isimlerde İspanyolca *de* yerine Felemenkçe *van* kullanımı yaygınlaşmış ve bazı kişiler soyadlarına *Junior* yerine Hollandalı tarzda *de Jonghe* eklemiştir. Ayrıca, bazı bireyler Hollanda eğitim sistemine dahil olarak daha önce alışmış oldukları Roman el yazısı stilini değil, Gotik el yazısı stilini benimsemiştir. Spinoza'nın Hollandalı bir okulda eğitim alması, bu kültürel etkileşimin en dikkat çekici örneklerinden biri olarak görülmektedir.³²⁰

Amsterdam'daki Portekizli Yahudiler günlük hayatlarında Portekizce konuşsalar da kültürel olarak İspanyol etkisine daha yakın olmuşlardır. Kültürel zevklerine bakıldığında ise İberya kökenlerine bağlı kaldıkları görülmektedir. Tiyatro gibi sanat dallarını Amsterdam'daki kısıtlamalara ve cemaatin karşıt görüşlerine rağmen sürdürmeye çalışmışlardır. Mahamad'ın kültürel yaşama dinî bir kimlik kazandırmak amacıyla uyguladığı kısıtlamalar ve tiyatroya karşı aldığı olumsuz tutum, seküler İberya kültürünün tam anlamıyla gelişmesini engellese de, bu kültürel miras tamamen kaybolmamıştır. 1650-1670 yılları arasında Amsterdam'a İspanyol ve Anversli

³¹⁸ Kaplan, "The Travels of Portuguese Jews from Amsterdam to the 'Lands of Idolatry'", 210.

³¹⁹ Daniel M. Swetschinski, "The Portuguese Jews of Seventeenth-Century Amsterdam: Cultural Continuity and Adaptation", *Essays in Modern Jewish History: A Tribute to Ben Halpern*, ed. Frances Malino - Albert Cohen (East Brunswick: Fairleigh Dickinson University Presses, 1982), 57.

³²⁰ Swetschinski, "The Portuguese Jews of Seventeenth-Century Amsterdam", 60.

göçmenlerin gelişi, aristokrat zevklere sahip zengin bir tüccar sınıfının ortaya çıkışı ve Anvers'in yakınlığı, İspanyol kültürünün yeniden canlanmasını sağlamıştır.³²¹

2.7. Amsterdam'da Tolerans Politikası ve Yahudilerin Statüsü

Amsterdam'da Yahudi yerleşimi konusunda daha önce herhangi bir örnek bulunmadığı için, yetkililer bu yeni dinî topluluğa nasıl bir hukuki statü tanıyacakları konusunda net bir yaklaşıma sahip olmamıştır. Daha önce Anvers'te oluşturdukları topluluğun durumu ile Amsterdam'daki topluluğun durumu arasında önemli farklar vardır. Anvers'teki Portekizli Conversolar resmi olarak Hristiyan olarak yaşamış ve Portekiz Kralı'nın himayesinde olmuşlardır. Ancak Amsterdam'a geldiklerinde açıkça Yahudi kimlikleriyle yaşamaya başlamış ve herhangi bir kraliyet himayesi altında bulunmamışlardır. Yahudi tarihi içinde önemli bir yer tutan Amsterdam, Yahudilere karşı yüzyıllar boyunca uygulanan toleranstan dolayı *Dutch Jerusalem* yani "Hollanda'nın Kudüs'ü" adını almıştır. Amsterdam'da Yahudilere gösterilen tolerans modern anlamda bir dinî özgürlük anlayışından ziyade otoritenin belirli çıkarlar doğrultusunda baskı uygulamaktan kaçınması şeklinde gelişmiştir. Geçmişte Yahudilere yönelik tolerans farklı nedenlere dayanmıştır. Roma İmparatorluğu'nda Yahudiliğin *religio licita* yani meşruiyet tanınan bir din olması gibi geleneksel sebeplerin yanı sıra, Aziz Augustinus'un Yahudileri Hristiyanlığın doğruluğuna tanıklık eden bir halk olarak görmesi gibi teolojik gerekçeler ve Orta Çağ'da Yahudilerin ekonomik katkıları gibi dünyevi kaygılar da etkili olmuştur. Hollanda ve bilhassa Amsterdam örneğinde ise 1590'lardan önce Amsterdam'da Yahudi nüfusunun hiç bulunmamış olması ve Orta Çağ'da Yahudilerin Hollanda Kontluğu'nda yalnızca kısa süreli ve geçici olarak yaşamış olmaları nedeniyle Yahudilere yönelik olumlu ya da olumsuz yerleşik bir yargı ya da tolerans geleneği yoktu. Hollanda'da Yahudilere tolerans gösterilmesine dair araştırmacılar arasında farklı görüşler mevcuttur. Kimi araştırmacılar Erasmusçu hümanizmin etkisini vurgularken, kimileri Yahudilerin Hristiyanlığa geçişine dair, beklentilerin buna sebep olduğunu öne sürmektedir. Bir diğer görüş ise Hollanda'nın bağımsızlık mücadelesi sırasında dinî özgürlüğün siyasi bir

³²¹ Swetschinski, "The Portuguese Jews of Seventeenth-Century Amsterdam", 73-74.

mesale haline gelmesinin bu toleransı desteklediği şeklindedir. Ancak en yaygın kabul gören görüş, Yahudilere tolerans gösterilmesinin ekonomik bir gereklilik olduğu yönündedir.³²²

Portekizli Conversolar 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarında ticari fırsatlar elde etmek ve Engizisyon'dan kaçmak için Amsterdam'a ve Hollanda'nın çeşitli şehirlerine yerleşmiştir. Daha önce işaret edildiği üzere, Hollanda 1579'da İspanya'ya isyan ederek Utrecht Birliği Antlaşması'yla Calvinist bir devlet olarak ortaya çıkmıştır. Devletin yasama gücü eyalet yönetimleri ve şehir yöneticilerine ait olmuştur. Ayrıca, Calvinist Kilise'nin ve hukukçuların da kamuoyu üzerinde etkisi vardı. Hollanda 17. yüzyıl itibarıyla bölge ticaretinin merkezlerinden biri haline geldiği için Portekizli Conversoları çekmiştir.³²³ Utrecht Birliği Antlaşması'nın 13. maddesinde vicdan özgürlüğü ilan edilmiş olsa da bu madde Hollanda ve Zelanda dışındaki eyaletlerde geçerli olmuş, Hollanda ve Zelanda'ya ise istediği gibi davranma hakkı verilmiştir. Vicdan özgürlüğü daha ziyade Katolik inancı korumak adına hareket eden Engizisyon'a karşı bir önlem olarak kabul edilmiş; Yahudiler dikkate alınmamıştır. Yine de vicdan özgürlüğü kavramının etkisiyle yöneticiler dinî inançları sıkı şekilde denetlememişlerdir.³²⁴

Portekizli Conversolar Amsterdam'a geldiklerinde hem kendi aralarında hem de farklı kıtalardaki Sefarad topluluklarıyla ticari bağlantıları güçlü olan bir topluluktu. Başarılarının sırrı ise bu bağlantıları güçlendirmek için kendi aralarında yaptıkları evliliklerdi.³²⁵ İberya kültürel mirasına sahip, Portekizce ve İspanyolca konuşan ve zorla din değiştiren Yahudilerin torunları olarak ortak bir geçmişe sahip olan bu topluluk Kuzey Afrika, Osmanlı İmparatorluğu ve İtalya gibi Hollanda dışındaki bağlantılarıyla öne çıkmıştır. Selanik, İstanbul ve Venedik gibi şehirler Sefarad Yahudiler için ticaret merkezi haline gelmiştir.³²⁶ Portekizli Conversolar yaptıkları iş birlikleri sayesinde hızlı ve güvenilir bilgi elde etme ve güven içinde ticaret yapma gibi avantajlara sahip

³²² Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 9-10.

³²³ Israel, "Sephardic Immigration into the Dutch Republic, 1595-1672", 45.

³²⁴ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 10.

³²⁵ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 161.

³²⁶ Israel, "Sephardic Immigration into the Dutch Republic, 1595-1672", 46.

olmuşlardır.³²⁷ Ekonomik olarak sahip oldukları avantajlar onları bağlı oldukları yönetimler için de önemli hale getirmiştir.

17. yüzyıl Hollanda'sında Yahudilere yönelik Erasmusçu gelenek ve Kalvinist yaklaşım olmak üzere iki farklı tolerans anlayışı gelişmiştir. Erasmusçu düşünürler, bireysel olarak Yahudilerle entelektüel alışverişe önem vermişlerdir. Ancak, dinî farklılıklar göz ardı edilmemiş ve Yahudilerin Hristiyanlığa geri dönmesi beklenmiştir.³²⁸ Kalvinistler ise Yahudilerin Hollanda'da yaşamasına izin verseler de onların dinî özgürlüklerini ciddi şekilde kısıtlamak istemişlerdir. Sinagog sayısının sınırlandırılması, Yahudi yerleşimlerini dağınık hale getirmek, Yahudi ibadetinin yasaklanması gibi önerilerde bulunmuşlardır.³²⁹ Kalvinist ilahiyatçılar, Yahudiliği yalnızca yanlış bir inanç sistemi olarak görmekle kalmayıp onu sapkınlıkla özdeşleştirmişlerdir. Bu nedenle, Erasmusçuların aksine Kalvinistler, Yahudilerle entelektüel etkileşime girme konusunda isteksiz olmuşlardır. 17. yüzyıl boyunca bu iki anlayış arasındaki farklar belirginleşirken, Yahudilere yönelik tolerans tartışmaları siyasi olaylarla da iç içe geçmiştir. 17. ve 18. yüzyıllarda Hollanda'da muhalif Protestan gruplar olan Lutherciler, Anabaptistler (Mennonitler), Remonstrantenler (Arminiyanlar) gibi grupların yanında Katolikler ve Sefarad ve Aşkenaz Yahudiler bulunmaktaydı.³³⁰ Amsterdam doğrudan Portekiz ve İspanya'dan ve dolaylı olarak Anvers ve Hamburg gibi şehirlerden gelen Conversoları Hristiyan olarak kabul etmiştir. Zamanla Yahudiliğe dönen Conversolar Amsterdam yönetimi tarafından hemen tanınmamıştır. Amsterdam yönetiminin zaman içinde Conversoları kabul etmesinin en önemli nedeni Conversoların Amsterdam'ın ticari rekabet içinde olduğu diğer şehirlere yerleşip orada ticari ağlar kurarak Amsterdam'ın ekonomik gücünü zayıflatabileceği düşüncesidir.³³¹ Bazı din adamları ve burjuvalar Yahudilerin varlığından rahatsız olmuştur. Bu nedenle Amsterdam yönetimi başlangıçta Yahudileri görmezden gelmiş ve onları resmi olarak tanımamıştır.³³²

17. yüzyılın başında Amsterdam'da farklı Sefarad Yahudi cemaatleri ortaya çıkmıştır. 1612'de Yahudiler Amsterdam'da bir sinagog inşa etmek istemiş, ancak

³²⁷ Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, 15/48.

³²⁸ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 30.

³²⁹ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 31.

³³⁰ Huussen, "The Legal Position of the Jews in the Dutch Republic", 26.

³³¹ Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, 15/24.

³³² Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, 15/24.

Hollanda Reform Kilisesi'nin şikayeti üzerine Amsterdam yönetimi Yahudi dinini kamuya açık olarak icra edilmesini ve sinagogun inşa edilmesini yasaklamıştır. Ancak bina tamamlanmış ve mülkiyeti Belediye Meclisi'nden bir üyenin üzerine geçirilerek Amsterdam Yahudi Cemaati büyümeye ve kurumsallaşmaya devam etmiştir.³³³ Cemaat hayır kurumları kurarak Amsterdam'daki Yahudiler arasında güçlü bir toplumsal yardımlaşma sistemi oluşmasını sağlamıştır. İspanya'yla on iki yıllık ateşkes anlaşması imzalandığı dönemde Kalvinistler ile Remonstrantenler arasında dinî gerilim artmıştır. Bu ortamda Yahudilere yönelik şikayetler de artmıştır. Amsterdam'da ve diğer şehirlerde Yahudilerin Hristiyan kadınlarla ilişkileri olduğuna dair suçlamalar yapılmıştır. 1614 yılında Hoorn şehrinde üç Mennonit'in Yahudiliğe geçmesi toplum içinde dikkat çekmiştir.³³⁴ Kalvinistlerin muhalifi olan Remonstrantlar Amsterdam yönetimini Yahudilere gösterdiği toleransı kendilerine göstermediği için eleştirmiştir.³³⁵ 1619 yılında Dordrecht Ulusal Sinodu Kalvinistlerin zaferiyle sonuçlanmıştır. Artan Yahudi nüfusu, Yahudilere dair şikayetler ve din değiştirme gibi meseleler Hollanda Cumhuriyeti'nin Yahudiler konusunda harekete geçmesine sebep olmuştur. Yönetim organı olan Hollanda Eyaletleri Yahudilerin varlığını daha fazla görmezden gelememiş ve 1615 yılında iki kişiden oluşan bir komisyon kurmuştur. Komisyonda katı bir Kalvinist olan Adriaan van Pauw ve Remonstrant bir hukukçu ve teolog olan Hugo Grotius görev almıştır. Bu iki danışman meseleyi incelerken evli bir Yahudi'nin Hristiyan hizmetçisiyle zina ettiğine dair bir skandalın ortaya çıkması³³⁶ Amsterdam yönetimini harekete geçmiştir. 1616'da Yahudiler Hristiyanlığa saldırıda bulunmamaları, Hristiyanları Yahudi yapmaya çalışmamaları, Hristiyan kadınlardan uzak durmaları ve 1612'de verilen sinagog inşa etme yasağına uymaları konusunda uyarı almışlardır.³³⁷

Van Pauw Yahudilere karşı daha katı bir tutumu savunurken Grotius, *Remonstrantie* adlı raporunda hem Yahudilere yönelik toleransı savunmuş hem de dönemin geleneksel Protestan bakış açısını yansıtmıştır. Yahudilerin topluma kabul edilmesini savunurken çeşitli hukuki, teolojik ve ahlaki argümanlar öne sürmüştür.

³³³ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 12.

³³⁴ Huussen, "The Legal Position of the Jews in the Dutch Republic", 32.

³³⁵ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 26.

³³⁶ E. M. Koen, "Notarial Records Relating to the Portuguese Jews in Amsterdam up to 1639", *Studia Rosenthaliana* 10/2 (Temmuz 1976), 213-214.

³³⁷ Huussen, "The Legal Position of the Jews in the Dutch Republic", 33.

Yahudilerle ilişkilerin İbranice öğrenimini kolaylaştırdığını, Yahudiliğin Hristiyanlığı doğrulayan bir unsur olduğunu, Yahudilerin Tanrı tarafından seçilmiş olduğunu, İsa'nın bu soydan geldiğini ve Yahudilerin Eski Ahit açısından önemli bir yere sahip olduğunu ifade etmiştir. Grotius Yahudilerin zorla Hristiyanlaşmasını dinî ve ahlaki olarak yanlış bulmuştur. Onların dinlerini tamamen yasaklamanın dinsizliğe yol açacağını ve bunun Yahudilikten daha büyük bir tehlike olduğunu savunmuştur. Grotius Yahudilere yönelik toleransı savunurken aynı zamanda bazı sınırlamalar getirilmesini de önermiştir. Yahudilerin Hristiyan vaazlarını dinlemeye teşvik edilmesini, aynı zamanda Hristiyanların sinagoglara gitmesinin ve Hristiyanlar ile Yahudiler arasında evliliğin yasaklanmasını önermiştir.³³⁸ Yahudilerin perakende ticaret ve bazı zanaat dallarına girmelerinin Hristiyan esnaf ve zanaatkarlara zarar verebileceğini düşündüğü için kısıtlanmasını, büyük çaplı ticaret ve serbest mesleklerde faaliyet göstermelerine ise izin verilmesini savunmuştur. Grotius Yahudilerin inançlarına bağlı kalmaları gerektiğini ve 14 yaşına gelen her Yahudi'nin tek Tanrı'nın her şeyin yaratıcısı ve yöneticisi olduğuna, Musa ve diğer peygamberlerin ilahi vahiy aldıklarına ve ölümden sonra hayatın varlığına inandıklarına dair resmi bir beyanda bulunmaları gerektiğini öne sürmüştür.³³⁹

Amsterdam şehir meclisi 1619'da Yahudiler hakkında düzenleme yaparken Grotius'un bu önerilerini dikkate almış ancak ondan daha kısıtlayıcı bir tutum sergilemiştir. Meclis yalnızca önemli Yahudi tüccarların vatandaşlığa kabul edilmesine ve vatandaşlığın çocuklara miras olarak geçemeyeceğine karar vermiştir.³⁴⁰ Bu sebeple tüccar olmadıkları için Aşkenaz Yahudiler genellikle vatandaşlığa kabul edilmezken Portekizli Sefarad Yahudi tüccarlar bireysel olarak vatandaşlık elde edebilmişlerdir. Yahudilerin Hristiyanlara ait olan perakende ticaret alanında yer almaları,³⁴¹ şarap ve bira ticareti yapmaları ve kamu görevinde bulunmaları yasaklanmıştır. Yahudiler vatandaşlık ve askerlikten muaf olmak için çeşitli vergiler ödemek zorunda kalmıştır. Bu yasaklar bazen pratikte uygulanmamıştır. Orta Çağ'dan kalma, onları daha düşük statüde tutmak için Yahudilerin mahkemelerde yemin ederken kullanmak zorunda oldukları *more judaico* adı verilen özel yemin töreni devam ettirilmiştir.³⁴² Amsterdam yönetimi

³³⁸ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 36.

³³⁹ Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, 15/29.

³⁴⁰ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 21.

³⁴¹ Huussen, "The Legal Position of the Jews in the Dutch Republic", 35.

³⁴² Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, 15/31.

Yahudilere Ortodoks yapılarını korumayı, Musa'nın Şeriatı'na bağlı kalmayı ve Grotius'un da üzerinde durduğu üzere Tanrı'ya, peygamberlere ve ahiretin varlığına iman etme gibi inançlardan sapmamayı şart koşturmuştur.

Öte yandan 17. yüzyılda Avrupa'da mezhepler arası çekişmeler sosyal düzeni tehdit etmiştir. Yahudilerin resmî olarak tanınması Amsterdam yönetimi için bu açıdan bir risk oluşturmıştır. Bu sebeple Amsterdam yönetimi Yahudilere bazı sınırlamalar getirmiştir. Yahudilerin Hristiyanlığa hakaret içeren yayın yapması, Hristiyanları sünnet etmesi, dinlerini yayması ve Hristiyan hizmetçi çalıştırması yasaklanmıştır. Amsterdam yönetimi Grotius'un önerisinin aksine Katolik Kilisesi'nin Yahudi karşıtı uygulamalarından kaçınmaya çalışarak Yahudilerin Talmud basmasını yasaklamamıştır. 1644-1648 yılları arasında Emanuel Beneviste Amsterdam'da sansürsüz bir Talmud baskısı yayımlamıştır. Amsterdam'daki bazı Calvinist din adamları Yahudilerin dinî bayramları, kıyafetleri veya mahalleleri aracılığıyla kamusal alanda varlık göstermesinden rahatsız olmuştur. Ancak Amsterdam yönetimi Calvinist din adamlarının isteklerini göz ardı ederek Yahudilere özel kıyafet giymeyi şart koşma ya da onları belirli bir mahallede yaşamaya zorlama gibi uygulamaları yasaklamıştır.³⁴³ 1612'de alınan kararda Yahudilerin sinagog inşa etmesi yasaklanmış olmasına rağmen 1638 yılına gelindiğinde Amsterdam'daki Sefarad Yahudiler sinagog inşa edebilmişlerdir. Avrupa'nın diğer bölgelerinde Yahudi çocukların ebeveynlerinden alınarak zorla vaftiz edilmesi yaygın bir uygulamayken Amsterdam'da böyle bir uygulama gündeme gelmemiştir.³⁴⁴ Amsterdam yetkilileri Yahudileri tek bir mahallede yaşamaya zorlamadığından Yahudiler sinagoga ve birbirlerine yakın olmak için ve eski şehir bölgesindeki yer darlığı sebebiyle yeni bölgelere yerleşmişlerdir. Vlooienburg/Breestraat bölgesi Yahudilerin toplandığı bölge olmuştur. 1679 yılında burada inşa edilen sinagog günümüzde hâlâ mevcuttur. Amsterdam'daki Yahudiler belirli bölgelerde yoğunlaşmış olsalar da bir gettoya sıkışmamışlardır. Yahudilerin yaşadığı bölgeler Hollanda mimarisine sahip olmuş ve Yahudiler Hollanda halkıyla ticari, entelektüel ve sosyal ilişkiler geliştirmişlerdir. Dil, mutfak, din ve dış görünüş bakımından Hollandalılardan farklılaşan Sefarad Yahudiler İberya mirasını Amsterdam'da yeniden inşa etmiştir.³⁴⁵

³⁴³ Huussen, "The Legal Position of the Jews in the Dutch Republic", 34.

³⁴⁴ Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, 15/32.

³⁴⁵ Nadler, *Spinoza: A Life*, 26.

Amsterdam Yahudi Cemaati Mahamad'ın iç işlerini yönetmesiyle belli ölçüde özerk bir yönetime sahip olmuştur. Amsterdam Hristiyan yönetimi cemaatin kendi kurallarını uygulamasına yardımcı olurken bazı kritik konularda cemaatin iç meselelerine müdahale ederek denetim hakkını elinde bulundurmuştur. Örneğin, 1622'de Yahudi evliliklerinin dinî geleneklere göre yapıldıktan sonra belediye kayıtlarına geçirilmesi ve daha önce yapılan evliliklerin de belediyeye bildirilmesi zorunlu hale gelmiştir.³⁴⁶ *Puygoecken* adı verilen kayıt defterlerinde evlilik için başvuranların geldikleri yer, yaş, adres ve meslek gibi bilgileri kayıt altına alınmıştır.³⁴⁷ Yahudi cemaati kendi dinî mahkemelerine sahip olmuştur. Mahkeme cemaatin kurallarına uymayanlara karşı herem gibi dinî yaptırımlar uygulamıştır. Ancak Amsterdam yönetimi bazen mahkemenin verdiği cezaları hafifletmek üzere aracılık yaparken bazen de Uriel da Costa ve Baruch Spinoza gibi kişilerin cezalandırılmasında olduğu gibi müdahalelerde bulunmuştur. Yahudi mahkemelerinin, dinî davalarla ilgilenirken Calvinist yetkilileri en yüksek yargı mercii olarak kabul etmeleri gerekmiştir. Cemaat liderlerinden şikayetçi olmak isteyen bir Yahudi Hristiyan mahkemelerine başvurmuştur. 1670'te bir miras meselesi, 1680'lerde yine bir aile içi miras anlaşmazlığı, cemaatin özerkliğinin sınırlarını gündeme getirmiştir. Yetkililer, Yahudi cemaatinin ibadet ve iç disiplin işlerinde serbest olmasını desteklerken, hukuki yargı yetkisine sahip olmadığını açıkça ortaya koymuştur.³⁴⁸ Amsterdam Yahudi Cemaati Calvinist otoritelere bazı tavizler vermiştir. Evlilik Yahudiler için dinî bir ritüelken Calvinistler için seküler bir meseledir. Amsterdam'daki Yahudi topluluğunun evliliklerini kendi dinî kurallarına göre yapmalarına izin verilmiş olsa da bazı konularda sınırlamalar getirilmiştir. Örneğin, Yahudi dinî hukuku halahaya göre amca ile yeğen arasında evlilik mümkünken Hollanda yasaları buna izin vermemiştir. Hollanda Cumhuriyeti kendi yasalarının üstünlüğünü kabul ettirerek Yahudileri buna uymak zorunda bırakmıştır. Bu bir anlamda Musa'nın Şeriatı'nın sınırlandırılması anlamına gelmektedir.³⁴⁹ Yahudiler bu evliliklerin diğer ülkelerde Sefarad Yahudiler için kabul gördüğünü savunsa da Hollanda 1712'de bu evlilikleri yeniden yasaklamış, ancak önceden yapılmış olanları geçerli saymıştır.³⁵⁰

³⁴⁶ Huussen, "The Legal Position of the Jews in the Dutch Republic", 34.

³⁴⁷ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 66.

³⁴⁸ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 15-17.

³⁴⁹ Huussen, "The Legal Position of the Jews in the Dutch Republic", 36.

³⁵⁰ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 19.

17. yüzyılda Amsterdam’da Yahudilere uygulanan toleransın çıkar odaklı olduğu anlaşılmaktadır. Calvinistler genel olarak ticaretten hoşlanmamış ve tüccarlara karşı önyargılı olmuşlardır. Şehir yöneticileri ise Calvinistlerin tepkileri karşısında Yahudilere tolerans konusunda bazı tavizler vermişlerdir. Yahudilere belli bir ekonomik özgürlük tanınmış ancak siyasi haklar verilmemiştir. Bu siyasi dışlanma Yahudiler için bir sorun teşkil etmemiştir. Çünkü Yahudiler için önemli olan yönetime katılmak değil, ticaretlerini güven içinde yapabilmek olmuştur. Ayrıca Amsterdam örneği yalnızca buraya özgü olmamıştır. Aynı tür çıkar odaklı tolerans yaklaşımı Bordeaux, Londra ve bazı Amerikan kolonilerinde de görülmüştür. Bu da liberalizmin Batı Avrupa’da benzer şartlar altında ortaya çıktığını göstermektedir. Liberalizmin evrimi ve bunun sonucu olarak kapitalizmin yükselişi Batı Avrupa’daki Yahudi toleransında etkili olmuştur.³⁵¹

Amsterdam Yahudi Cemaati çıkara dayalı tolerans politikası altında özerk bir yapı oluşturmuş olsa da bu özerklik belli sınırlara sahip olmuştur. Bu şartlı toleransı kaybetmek istemeyen cemaat yönetimi cemaat üyelerini birçok alanda denetlemiş ve cemaat içindeki farklılıkları toplumsal bir tehdit olarak algılamıştır. Hollanda’ya uyumda sorun yaşamamak için cemaatin iç düzenini koruma amacı güden Mahamad, heremi cemaatte disiplin sağlama aracı olarak sıkça kullanmıştır. Cemaatin üyelerinden olan Baruch Spinoza gibi çeşitli düşünürlerin dinî otoriteyi sorgulaması yalnızca Yahudi geleneğine yöneltilmiş bir eleştiri olmayıp dönemin Hollanda’sının genel dinî yapısına da yöneltilmiş bir eleştiri olduğundan, cemaat tarafından Spinoza’ya verilen herem cezası temelde Amsterdam’daki Yahudilerin statüsü ve şartlı tolerans ortamıyla ilgili bir konu hüviyetine sahip olmuştur.

³⁵¹ Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, 52.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BARUCH SPİNOZA VE AMSTERDAM YAHUDİ CEMAATİ'NDEN KOVULMA SÜRECİ

Amsterdam Yahudi Cemaati'ne mensup önemli bir tüccarın oğlu olarak dünyaya gelen Baruch (Bento, Benedictus) Spinoza 1656 yılında henüz yirmi üç yaşındayken cemaatin yönetim kurulu olan Mahamad tarafından sert bir herem cezasına çarptırılarak cemaatten kovulmuştur. Spinoza'nın cemaat içinde zekasıyla öne çıkan sıradan bir Yahudi gencinden “sapkın” bir filozofa dönüşme süreci hakkında yeterli kaynak bulunmaması onun hayatının bu dönemi hakkında birçok varsayımın oluşmasına sebep olmuştur. Spinoza'nın herem metnindeki ifadelerin belirsiz olması ve metnin dilinin çok ağır olması araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Birincil kaynaklarda Spinoza'nın hereminin sebebine dair açık ifadeler bulunmadığı için araştırmacılar heremin sebebi hakkında farklı teoriler üretmişlerdir.

3.1. Spinoza Ailesi ve Amsterdam Yahudi Cemaati'nin Durumu

Spinoza'nın babası Michael de Espinoza çocukken ailesiyle beraber Portekiz'den kaçarak Fransa Krallığı'nın batısında yer alan Nantes şehrine yerleşmiştir. Onun babası Isaac de Spinoza ve amcası Abraham de Spinoza 16. yüzyılın sonunda Nantes'de ticaretle uğraşmış ve Amsterdam Yahudi Cemaati'nin yardım kuruluşu olan Dotar'ın Nantes temsilciliğini yapmışlardır. Bu da onların Nantes'ta kripto-Yahudi olarak bulunduklarını göstermektedir.³⁵² Dede Isaac Rotterdam'a giderken kardeşi Abraham Amsterdam'a yerleşmiştir. Abraham Amsterdam'da Bet Yaakov cemaatinin önde gelen üyelerinden biri olmuştur. Spinoza'nın babası Michael'ın ise önce Rotterdam'a gittiği, 1623 yılında Amsterdam'a geldiği düşünülmektedir. Amsterdam'a geldikten sonra amcası Abraham'ın kızı Rachel ile yaptığı evlilikten olan iki çocuğu küçük yaşta ölen Michael'ın ilk eşi de genç yaşta vefat etmiştir.³⁵³

³⁵² Steven Nadler, *Spinoza: A Life* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 38.

³⁵³ Jonathan Israel, *Spinoza, Life and Legacy* (New York: Oxford University Press, 2023), 141.

1609-1621 yılları arasında Hollanda ile İspanya arasındaki on iki yıllık ateşkes dönemi Amsterdam'daki Yahudi tüccarların ekonomik olarak hızla büyümesini sağlamıştır. Michael de Spinoza'nın 1620'lerde kendi şirketini kurduğu düşünülmektedir. 1628 yılında ebeveynleri Portekizli olan Hanna Deborah Senior ile evlenmiş ve bu evlilikten Miriam, Isaac, Bento (Baruch), Rebecca ve Abraham (ya da Gabriel) adlı beş çocuğu olmuştur. Ateşkesin bitip İspanya ve Portekiz'le ticaretin zorlaştığı dönemde Converso bağlantılarını kullanan baba Spinoza, ticaret yapmaya devam etmiştir. 1630'larda başarılı bir tüccar olarak tanınan baba Spinoza, ticarete inişli çıkışlı zamanlar yaşamıştır. Spinoza'nın ailesi Amsterdam'daki Yahudi mahallesinin merkezinde yaşamıştır. O dönem evlerinin yakınında üç sinagog ve cemaat okulu vardı. Baba Spinoza 1633 yılında Bet Yaakov cemaatinde parnas olmuş, 1635–1636 yıllarında eğitim kurulu *Talmud Tora*'da görev almış, 1637'de ise tekrar cemaat yönetiminde yer almıştır. O dönemde bu görevler sırayla yürütülse de baba Spinoza'nın toplumda güvenilir biri olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Nitekim güvenilir biri olarak birçok kişinin kefilliğini üstlenmiştir. Ancak iflas eden bir tüccarın borçlarını üstlenmesi, onu yıllarca süren hukuki ve mali sorunlara sürüklemiştir. Bu borçlar, ölümünden sonra da oğlu Spinoza'ya miras kalmış ve ailesi için ciddi bir yük oluşturmıştır.³⁵⁴

1630'lu yıllarda İspanya ile yaşanan savaş sebebiyle Hollanda ekonomik olarak zor bir dönem yaşamıştır. Ekonomik zorlukların yanı sıra salgın hastalıklar ve dinî kargaşa Hollanda'daki durumu zorlaştırmıştır. İspanya ile barış girişimleri toplumda tartışmalara neden olmuş, barış yanlısı Remonstrantlar ve savaşın devamından yana olan Calvinistler arasındaki görüş ayrılıkları büyümüştür. Bu mesele cumhuriyetin nasıl yönetileceğine dair bir tartışmaya dönüşmüştür. Bir taraf cumhuriyetçi yönetimi savunurken diğer taraf *stadhouder* adı verilen prenslik/valilik makamının üstünlüğünü savunmuştur. 1635 yılından itibaren Hollanda, Fransa ile ittifak kurarak İspanya'ya karşı savaşa girmiş, böylece savaş yanlısı taraf üstün gelmiştir.³⁵⁵ 17. yüzyılda Amsterdam'ın şehir yönetimi, demokrasiye dayalı bir sistem olmaktan çok, belli başlı zengin ve etkili ailelerin elinde toplanmış bir yapıya dayanmıştır. *Regenten* olarak isimlendirilen bu aileler sosyal itibarı yüksek ve bağlantıları güçlü kişilerden oluşmuştur. Yönetimin temel

³⁵⁴ Nadler, *Spinoza*, 43-49.

³⁵⁵ Israel, *The Dutch Republic*, 527.

organı olan ve otuz altı kişiden oluşan *vroedschap* hem şehir içi meselelerde hem de Hollanda Eyaletleri düzeyinde Amsterdam'ı ilgilendiren konularda politika belirleme yetkisine sahip olmuştur. Günlük yönetim ise genellikle bu kuruldan seçilen dört *burgemeester* yani belediye başkanı tarafından yürütülmüştür. Şehirdeki adli ve kolluk kuvvetlerinin başı olan *schout* da genellikle bir *regent* ailesinden gelmiştir. Şehir yönetiminin bu kapalı ve seçkinci yapısı, Yahudi cemaatindeki Mahamad sistemiyle büyük benzerlikler taşımıştır. Her iki yapıda da siyasi ve idari güç, dar bir seçkin sınıfın kontrolünde tutulmuş ve kararlar gizli olarak alınmıştır.³⁵⁶

1630'lu yıllarda Amsterdam Yahudi Cemaati içinde teolojik bir tartışma ortaya çıkmıştır. Tartışmanın konusu günahkâr Yahudilerin ruhlarının ebedi azaba uğrayıp uğramayacağıdır.³⁵⁷ Bu tartışmada “günahkâr Yahudiler” ifadesiyle tam olarak kimlerin kastedildiği ise tartışmanın önemli bir boyutunu oluşturur. Bu terim, özellikle Converso geçmişini olan, yani zorla Hristiyanlığa geçip sonradan Yahudiliğe dönen bireyleri kapsamaktadır.³⁵⁸ Ayrıca, Tanrı'nın birliğini inkâr edenler, dine karşı gelenler veya Yahudi karşıtlarına yardım edenler de bu kategoriye dahil edilmiştir.³⁵⁹ Bu konudaki tartışmanın taraflardan biri Neve Şalom cemaatinin hahamı Converso kökenli Isaac Aboab da Fonseca, diğeri ise Bet Yaakov cemaatinin hahamı Aşkenaz kökenli Saul Levi Mortera'ydı. Mortera, Talmud, Tevrat ve özellikle İbn Meymun gibi otoritelerden deliller getirerek tövbe etmeyen günahkâr Yahudilerin ebedi cezaya çarptırılabilceğini savunmuştur. Da Fonseca ise Kabala'ya dayanarak tüm Yahudi ruhların kurtuluşa erişeceklerini savunmuştur. Da Fonseca'nın bu görüşü, cemaatin geçmişte yaşadıkları Converso tecrübesi ve hala Converso olarak yaşamını sürdüren akrabalarının varlığı sebebiyle özellikle genç cemaat üyelerinden destek görmüştür. Da Fonseca'ya göre, ebedi günah ve ceza inancını kabul etmek, Âdem'in günahının da ebedi olduğunu ve dolayısıyla sadece ebedi olan Tanrı'nın enkarnasyonu ve ölümüyle bu günahı affedebileceğini savunan Hristiyan teolojisini dolaylı biçimde desteklemek anlamına gelmekteydi.³⁶⁰

³⁵⁶ Nadler, *Spinoza*, 68-69.

³⁵⁷ Daha ayrıntılı bilgi için bk. Alexander Altmann, “Eternality of Punishment: A Theological Controversy within the Amsterdam Rabbinate in the Thirties of the Seventeenth Century”, *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 40 (1972), 1-88.

³⁵⁸ Altmann, “Eternality of Punishment”, 2.

³⁵⁹ Altmann, “Eternality of Punishment”, 11.

³⁶⁰ Altmann, “Eternality of Punishment”, 12.

Mortera ise cezanın ebediliğini reddeden yeni yaklaşımları yalnızca bir teolojik sapma olarak değil, cemaatin iç düzenini ve dış itibarını tehdit eden bir unsur olarak görmüştür. Mortera'ya göre ebedi cezayı reddetmek dönemin egemen gücü olan Kalvinist Kilise nezdinde Yahudiler hakkında olumsuz bir algının oluşmasına da yol açabilirdi. Mortera, Yahudilerin Tanrı korkusundan uzak, günahla sevabı eşitleyen bir halk olarak görülmesinden endişe duymuştur.³⁶¹ Çözüm için Venedik Yahudi Cemaati'nin mahkemesine başvurulduğunda Venedik hahamları Mortera'nın lehine karar vermişlerdir. Da Fonseca'ya ise görüşlerinden vazgeçmesi çağrısında bulunulmuştur. Ancak da Fonseca, *Nişmat Hayyim* adlı eserini yazarak görüşlerini savunmaya devam etmiştir Venedik'in de desteğiyle Mortera'nın görüşü cemaatte baskın hâle gelmiştir. 1639'da Amsterdam'daki Yahudi cemaatlerinin birleşmiş hali olan Talmud Tora Cemaati kurulunca Mortera cemaatin baş hahamı olmuştur. Da Fonseca ise Brezilya'daki Yahudi yerleşiminde hizmet etmek üzere Amsterdam'dan ayrılmıştır. Bu olay Amsterdam'daki üç Yahudi cemaatin birleşerek tek bir cemaat altında toplanmasında etkili nedenlerden biri olmuştur.³⁶²

Spinoza'nın babası Michael, eşi Hana'nın ölümü üzerine 1641 yılında üçüncü eşi Portekiz asıllı Ester ile evlenmiştir. 1641-1649 yılları arasında Spinoza ve ailesine dair çok az bilgi vardır. Bu dönemde babası Michael, cemaatin eğitim kurulunda görev almış ve bazı ticari anlaşmalar yapmıştır. 1649'da Spinoza'nın ağabeyi Isaac öldüğünde Spinoza'nın okuldan ayrılarak babasının işlerine yardımcı olduğu düşünülmektedir. Portekiz'in İspanya'dan ayrılması Yahudiler için yeni ticari fırsatlar doğurmuştur. Ancak 1645'te Portekiz ile Hollanda arasındaki gerilim yeniden ticareti zorlaştırmıştır. 1648'de Hollanda ile İspanya on iki yıl sürecek bir barış anlaşması imzalamıştır. Stadhouder Frederik Hendrik barış için çaba göstermiş ancak vefatından sonra oğlu II. William ve Kalvinist çevresi savaşı sürdürmek istemiştir. Buna rağmen, Hollanda Eyaletleri'nin temsilcileri siyasi kontrolü ele geçirerek barışı sağlamışlardır.³⁶³ Hollandalı Yahudi tüccarlar İspanya ve kolonileriyle yeniden ticaret yapmaya başlamıştır. Şirketin başında Spinoza'nın olduğu bu dönemde işler daha da büyümüştür.

³⁶¹ Altmann, "Eternality of Punishment", 22.

³⁶² Nadler, *Spinoza*, 61-65.

³⁶³ Israel, *The Dutch Republic*, 596.

İspanya'yla yapılan barış Hollanda'da siyasi ve dinî tartışmaları gündeme getirmiştir. Barış yanlısı şehir yönetimleri ile daha muhafazakâr Calvinist çevreler arasında ciddi görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Stadhouder II. William, bu ayrılıklardan yararlanarak Hollanda Eyaletleri'ni zayıflatmak ve merkezî otoriteyi güçlendirmek için 1650'de bir darbeyle muhalif yöneticileri tutuklatmış ve Amsterdam'ı askeri baskı altına almıştır. William'ın ani ölümüyle Amsterdam eski yönetimine dönmüş ve Hollanda Eyaleti bağımsızlığını sağlamıştır. Bu olaylar, cumhuriyetin merkezî bir yapı mı yoksa bağımsız eyaletlerin birliği mi olduğu tartışmasını derinleştirmiştir. 1651'de Lahey'de toplanan Büyük Meclis, siyasi geleceğin yanı sıra dinî hoşgörü meselesini de gündeme taşımıştır. Calvinistler; Katolikler, Mennonitler ve Remonstrantlar kadar Yahudilerin varlığından da rahatsız olmuştur. Ancak Yahudilerin kamuya açık ibadetlerine yönelik baskı taleplerine rağmen Hollanda yönetimi bu konuda müdahalede bulunmamıştır.³⁶⁴

1650'lerin başı, Spinoza ailesi için zor bir dönem olmuştur. Spinoza'nın kız kardeşi Miriam evlendikten bir yıl sonra hayatını kaybetmiştir. Kocası Samuel, ölen eşinin kardeşi Rebecca ile evlenmiş, ancak 1660'ta o da ölmüştür. Aynı dönemde Spinoza'nın üvey annesi Ester ve babası Michael da ölmüştür. Spinoza 1654'te, henüz yirmi bir yaşındayken hem ailesini kaybetmiş hem de borçlu bir mirasçı durumuna düşmüştür. Aile ticareti bu yıllarda büyük zarar görmüştür. İngiltere'nin 1651'de çıkardığı Seyrüsefer Yasası ve ardından başlayan İngiliz-Hollanda Savaşı nedeniyle baba Spinoza'nın mallarına el konulmuş, gemileri korsanlar tarafından yağmalanmıştır. Büyük zarar eden aile ticareti babasının vefatından sonra Spinoza'ya kalmıştır. Spinoza, babası Michael'ın ölümünden sonra kardeşi Gabriel ile babalarının işlerini devralarak "Bento y Gabriel de Spinoza" adlı firmayı kurmuştur. Ancak babalarının borçları ve Spinoza'nın 1656'da Yahudi cemaatinden kovulması işlerin gidişatını olumsuz etkilemiştir. Herem kararı, Spinoza'nın cemaat içindeki iletişim ağlarından ve ticari çevreden dışlanmasına yol açmıştır. Bunun üzerine kardeşi Gabriel, Spinoza'nın hereminden etkilenmemek için şirketi tek başına yürütmeye devam etmiş ve 1660'lı yıllarda Karayipler'e yerleşmiştir.³⁶⁵

1654-1656 yılları arasında Amsterdam'daki Yahudiler ekonomik olarak refah içinde olsalar da ciddi sıkıntılar yaşamışlardır. Hollanda Brezilyası'nın kaybıyla birlikte

³⁶⁴ Nadler, *Spinoza*, 96-98.

³⁶⁵ Nadler, *Spinoza*, 98-103.

birçok Yahudi Amsterdam'a dönmüştür. Aynı dönemde Engizisyon'dan kaçan Conversolar ve Doğu Avrupa'daki zulümlerden kaçan yoksul Aşkenaz Yahudileri de Amsterdam'a gelmiştir. Bu yoğun göç, cemaatin kaynaklarını zorlamıştır. Ayrıca bu dönemde veba salgınında şehirde 17.000 kişi hayatını kaybetmiş ve Yahudiler de bu felaketten etkilenmiştir. 1654'te babasının ölümünden sonra Spinoza, ailesinin cemaate olan vergilerini ve bağışlarını üstlenmiştir. Başta yüksek miktarlarda ödeme yaparken, 1655'ten itibaren bu katkılar hızla azalmıştır. Bu düşüş, onun cemaatten ve Yahudilikten uzaklaşmasının bir işareti gibi görülse de asıl neden ailesinin ticaret işinin bozulması ve mali durumunun kötüleşmesidir. 1656'ya gelindiğinde, Spinoza'nın ticaret vergisi (*imposta*) ödememesi, iflas noktasına geldiklerini göstermektedir.³⁶⁶ Spinoza, babasından kalan borçları ödemeye çalışmış ancak miktarı çok fazla olduğu için mirası tamamen reddetmeye karar vermiştir. Spinoza Hollanda yasalarına göre reşit sayılmadığı için Amsterdam Yetim Mahkemesi'ne başvurmuş ve annesinden kalan ve babasının mal varlığına katılmış olan parayı kurtarmak istemiştir. Mahkeme Spinoza'ya bir vasi atamıştır. 1656 yılında Spinoza Amsterdam Yahudi Cemaati'nden herem cezasıyla kovulmuştur.

3.2. Baruch Spinoza'nın Eğitimi ve Etkilendiği Ortam

Baruch Spinoza'nın düşünsel serüveni, yalnızca kendi çağının değil, aynı zamanda ondan önceki entelektüel birikimin ve yetiştiği cemaatin izlerini de taşımaktadır. Spinoza, 17. yüzyılın ortalarında Amsterdam Yahudi Cemaati'ne mensup olarak, cemaatin kurumsallaşmış eğitim yapısı içerisinde yetişmiştir. Yahudi cemaatin birleştiği 1639 yılında yedi yaşında olan Spinoza cemaatin okulunda zorunlu eğitimine başlamıştır. Bir sene önce annesini kaybetmesine rağmen, Spinoza babasının eğitime önem vermesinin etkisiyle eğitim hayatında başarılı olmuştur. Amsterdam Yahudi Cemaati'ndeki eğitim sistemi, 1616'da kurulan Talmud Tora ile başlamış ve 1639'da Bet Yaakov, Neve Şalom ve Bet İsrail cemaatlerinin birleşmesiyle gelişmiştir. Okul hem zengin hem de fakir Yahudilerin çocukları için ücretsiz eğitim sunmuştur. Ayrıca, 1637'de kurulan Ets Haim, yetenekli öğrencilere burs sağlamayı amaçlayan ve zamanla Talmud akademisine

³⁶⁶ Nadler, *Spinoza*, 138.

dönüşen bir kurum olmuştur. Cemaatin okulunda yedi ila on dört yaş arasındaki çocuklara dinî ve kültürel bilgiler öğretilmiş ve dersler İspanyolca yapılmıştır. Öğrenciler, Tevrat'ı İbranice okuma, çevirilerini yapma ve Raşi'nin yorumlarını öğrenme gibi konularda eğitim almışlardır. Dikkat çekici biçimde, Endülüslü âlim İbn Ezra'nın yorumlarının müfredatta yer almaması, cemaatin eğitim anlayışındaki belirli tercihlerini ve teolojik yönelimlerini yansıtan önemli bir husustur. Converso geçmişe sahip olan cemaat, dinî kimliğini yeniden inşa ederken Aşkenaz âlim Raşi'nin geleneksel yorumlarını tercih ederek hem iç dayanışmayı hem de dinî istikrarı güvence altına almayı hedeflemiştir. İbn Ezra'nın daha bireysel, felsefi ve eleştirel tavrının bu bağlamda riskli bulunmuş olması muhtemeldir.

Spinoza, Amsterdam'daki Talmud Tora okuluna on dört yaşına kadar yani dördüncü sınıfa kadar devam etmiş ve genç yaşta İbraniceyi ve Tevrat'ı iyi derecede öğrenmiştir. Spinoza'nın dördüncü sınıfa kadar Talmud Tora okulunda eğitim aldığına dair bir şüphe olmamasına karşın onun Talmud, İbranice gramer ve *halaha* öğretilen ve hahamlık eğitimi veren daha sonraki eğitimi alıp almadığına dair kesin bir bilgi yoktur. Spinoza'nın Mortera'nın en önemli öğrencilerinden biri olduğunu düşünenler bulunmakla birlikte, arşiv kayıtları, Spinoza'nın resmi Yahudi eğitiminin dördüncü (en fazla beşinci) sınıftan sonra kesildiğini ve haham olmak üzere eğitim almadığını göstermektedir.³⁶⁷ Ağabeyi Isaac 1649'da vefat ettiğinde Spinoza on yedi yaşındaydı. Dönemin kayıtlarında Amsterdamlı bir tüccar olarak geçen Spinoza'nın, ağabeyinin ölümünden sonra babasının işine yardımcı olmak için okuldan ayrıldığı düşünülmektedir.³⁶⁸

Spinoza'nın tüccar olduktan sonra da eğitim almaya devam ettiği ve özellikle Amsterdam'daki Sefarad Yahudi topluluğu içinde yer alan yetişkinler için dinî-edebi çalışma grupları olan yeşivalara katıldığı düşünülmektedir. Amsterdam Yahudi Cemaati'nde yeşivalar, klasik dinî akademi işlevinin ötesinde bazı farklı işlevler kazanmıştır. Özellikle 17. yüzyılın ortalarında bu kurumlar sadece geleneksel hahamlık eğitimi veren yerler olmaktan çıkarak, yetişkin bireylerin ve özellikle cemaatin tüccar

³⁶⁷ Bk. A. M. Vaz Dias - W. G. Van Der Tak, "Spinoza Merchant & Autodidact Charters and Other Authentic Documents Relating to the Philosopher's Youth and His Relations", *Studia Rosenthaliana* 16/2 (1982), 148.

³⁶⁸ Nadler, *Spinoza*, 93.

sınıfının dinî, ahlaki ve entelektüel gelişimlerini sürdürebilecekleri mekanlara dönüşmüştür. Amsterdam Yahudi Cemaati'nin birçok üyesi ticaretle meşgul olduğu için genç yaşta iş hayatına atılmak zorunda kalmıştır. Bu nedenle yeşivalar, sadece gençlerin değil, eğitimini sonradan tamamlamak isteyen yetişkinlerin de katıldığı kurumlar hâline gelmiştir. Spinoza ailesi ile Mortera arasındaki yakın ilişkiler sebebiyle Spinoza'nın Mortera'nın kurduğu *Keter Tora* adlı yeşivada eğitim almış olduğu düşünülmektedir.³⁶⁹ Mortera Venedik doğumlu bir Aşkenaz Yahudisiydi. Akılcı bir düşünce çizgisine sahipti ve mistisizme mesafeliydi. *Keter Tora*'da Tevrat ve Talmud'un yanı sıra Saadya Gaon, İbn Meymun ve Gersonides'in eserleri okutulmuştur. Spinoza'nın da bu ortamda yetiştiği varsayılarak, Tevrat ve Yahudi filozofları hakkında iyi eğitim aldığı ancak Talmud'a dair bilgisinin sınırlı olduğu düşünülmektedir.³⁷⁰

Spinoza'yı etkilediği düşünülen bir başka haham Lizbon doğumlu Menase ben İsrail'dir. Engizisyon'dan kaçarak ailesiyle beraber Amsterdam'a yerleşen Menase Amsterdam Yahudi Cemaati birleştiğinde hahamlar arasında statü olarak üçüncü sıraya yerleştirilmesi ve düşük maaş alması sebebiyle cemaatle sorun yaşamıştır. Başka bir olayda Mahamad'ın kararına itiraz etmesi sebebiyle bir günlüğüne herem cezasına uğramıştır. Spinoza'nın çocukken Talmud Tora okulunda Menase'den ders alma ihtimali yüksektir, ancak üst düzey dinî eğitim alıp almadığı belirsizdir. Spinoza'nın babası özel ders aldırması olabilir ya da Menase ona gayri resmî bir entelektüel rehberlik yapmış olabilir.³⁷¹ Menase'nin Kabala, heterodoks düşünceler ve Hristiyan dünyasındaki fikirlerle bağlantısı Spinoza'nın ilgisini çekmiş olabilir. Ancak Spinoza'nın Menase'nin öğrencisi ve takipçisi olduğunu söylemek doğru görünmemektedir.³⁷² Çünkü Spinoza, daha sonra eserlerinde görüleceği üzere Menase'nin mesihçilik, Kitab-ı Mukaddes'in ilahi kökenli oluşu, özgür irade ve ruhun ölümsüzlüğü gibi görüşlerini reddetmiştir.

Amsterdam Yahudi Cemaati'ndeki önemli bir entelektüel olan Uriel da Costa'nın intihar etmesi 1640 yılında yani Spinoza sekiz yaşındayken gerçekleşmiştir. Ruhun ölümsüzlüğüne, geleneksel dini yapılara ve Tevrat'ın ilahi kökenli oluşuna dair Yahudi

³⁶⁹ Dias - Van Der Tak, "Spinoza Merchant & Autodidact", 155.

³⁷⁰ Nadler, *Spinoza*, 108.

³⁷¹ Roth, Spinoza'nın Menase ben İsrail'in öğrencisi olduğunu savunmaktadır. Cecil Roth, *Life of Menasseh ben Israel: Rabbi, Printer and Diplomat* (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1945), 130.

³⁷² Nadler, *Spinoza*, 117.

geleneğine ters düşen yorumlar yapan da Costa; Venedik, Hamburg ve Amsterdam Yahudi cemaatlerinde herem cezasına uğrayarak bütün bu cemaatlerden dışlanmış. Yaptığı yorumlar yalnızca Yahudiler değil Hristiyanlar tarafından da rahatsız edici olarak görüldüğünden Amsterdam yönetimi tarafından hapse atılıp on gün hapiste kaldıktan sonra para cezasına çarptırılmıştır.³⁷³ Da Costa bir süre sonra cemaatle barışmaya çalışmış ancak bu kez Hristiyanlıktan Yahudiliğe geçecek iki kişiyi vazgeçirmiş olması sebebiyle daha ağır bir herem cezasıyla cemaatten kovulmuştur. Yoksul ve yalnız kalan da Costa tövbe etmek için sinagoga gelmiş ve burada rencide edici muamelelere maruz kalmıştır. Bu olaydan birkaç gün sonra da intihar etmiştir. Da Costa'nın ruhun ölümsüzlüğü, Tevrat'ın ilahi kaynaklı oluşu ve geleneksel dinî yapıların sorunlarına dair eleştirileri o dönemde cemaatte çokça tartışılmıştır. Bu sebeple Spinoza'nın da bu tartışmalara aşina olması muhtemeldir. Spinoza'nın, Endülüslü bir âlim olan İbn Ezra'nın Tevrat'ın tamamının Musa tarafından yazılmadığı yönündeki yorumlarından haberdar olması da muhtemeldir. Ayrıca 1655'te Amsterdam'da bulunan Isaac La Peyrere'in, mevcut Tevrat'ın farklı kaynaklardan derlendiğini öne süren görüşlerini de okumuş olabilir.³⁷⁴

Spinoza'nın genç yaşta hakikat arayışına girdiği ve ticaret sayesinde tanıştığı açık fikirli Hristiyanlarla entelektüel temaslar kurduğu düşünülmektedir. Onun Latinceyi kimden öğrendiği konusunda bir netlik yoktur. Amsterdam'daki hahamların ve cemaatte İspanya'daki yüksek eğitim kurumlarında eğitim almış Yahudilerin Latince bildiği bilinmektedir.³⁷⁵ Spinoza'ya Latince öğreten ve liberal düşünceye dayalı görüşleriyle Spinoza'nın fikirlerini etkileyen kişinin Alman asıllı eski bir Cizvit keşişi olan Van den Enden olduğu düşünülmektedir. Van den Enden'in dinî dogmalara yönelik eleştirisi, cumhuriyetçi görüşleri ve akla dayalı özgürlük anlayışı, Spinoza'nın felsefesine önemli ölçüde yansımıştır. Spinoza'nın Descartes'la (1596-1650) tanışıklığı ve Kartezyen felsefeye olan ilgisi, hem öğretmeni Van den Enden'in etkisi hem de dönemin Hollanda entelektüel ortamı sayesinde erken yaşlarda başlamış olabilir. Descartes uzun yıllar Hollanda'da yaşamış, eserlerini Amsterdam'da yayımlamış ve hem hayranları hem de

³⁷³ Nadler, *Spinoza*, 81.

³⁷⁴ Nadler, *Spinoza*, 158.

³⁷⁵ Dias - Van Der Tak, "Spinoza Merchant & Autodidact", 156.

karşıtları üzerinde büyük bir etki yaratmıştır. Spinoza'nın Descartes felsefesine derinlemesine yönelimi büyük ihtimalle 1650'lerin sonlarında olmuştur, ancak bu felsefeyle tanışıklığı muhtemelen daha erken döneme, yani cemaatten kovulmasından önceye dayanmaktadır.³⁷⁶

Spinoza'nın Sefarad ve Marrano kökenleri hem düşünsel tavrını hem de felsefi sistemini şekillendiren temel bir arka plan sunmaktadır. Amsterdam Yahudi Cemaati'nin üyeleri büyük oranda İber yarımadasında zorla Hristiyanlaştırılmış ve nesiller boyu kimliklerini gizli şekilde sürdürmek zorunda kalmış Marranolardan oluşmuştur. Spinoza, bu cemaatin içinden gelen bir kişi olarak, dinî geleneğe bağlılık ile bireysel sorgulama arasında sıkışmış bir ortamda yetişmiştir. Marrano deneyimi, içsel inançla dışsal uyum arasındaki çatışmayı, ikili dili ve maskelenmiş kimliği zorunlu kılmıştır. Yirmiyahu Yovel, Spinoza'yı "Aklın Marranosu" olarak adlandırarak, onun bu mirası seküler bir düzlemde yeniden inşa ettiğini vurgulamıştır. Spinoza'da bu miras; vahye dayalı dinlerin reddi, dinî otoriteye karşı mesafe, bireyin akli özgürlüğünün öncelenmesi ve kurtuluşun akıl yoluyla mümkün olduğu düşüncesi şeklinde tezahür etmiştir.

Marrano geleneğinin etkisiyle Spinoza da dinî geleneklerin biçimsel kalıplarını reddederek daha evrensel bir hakikat arayışına yönelmiş, geleneksel Yahudi kimliğini reddetmiş fakat başka bir dine de geçmemiştir. Yahudi cemaatinden dışlanması bu kopuşun somut bir göstergesi olurken, Hristiyanlığa yönelmemesi onun özgün seküler konumunu pekiştirmiştir. Yovel'e göre Marrano kültürel kalıplarına özgü olan çifte kimlik, maskeli söylem ve dini şüphecilik gibi unsurlar, Spinoza'da felsefi bir içeriğe kavuşmuş; bu durum, onun kamusal düzeyde daha sade ve uyumlu bir dil kullanırken, kapalı çevrelere yönelik yazılarında metafiziksel derinliği korumasına imkan tanımıştır.³⁷⁷ Yovel, Spinoza'nın hoşgörüye dayalı siyasal yaklaşımının da bu mirastan beslendiğini düşünmektedir. Engizisyonun tarihsel tecrübesiyle şekillenmiş Marrano kolektif hafızası, bireysel inanç ile kamusal yasalar arasında ayırım yapılmasını zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda, Spinoza da bireyin içsel düşünce özgürlüğünü temel alan bir hoşgörü anlayışını savunmuştur. Ona göre, devletin gücü dışsal davranışları düzenlemekle sınırlı olmalı, bireyin düşünsel alanına müdahale edilmemelidir. Bu tutum,

³⁷⁶ Nadler, *Spinoza*, 125-132.

³⁷⁷ Yovel, *Spinoza and Other Heretics*, 30-32.

Marrano geçmişinin bastırılmış iç dünyasıyla yüzleşme ve onu koruma refleksinin felsefi bir uzantısı olarak okunabilir.³⁷⁸ Spinoza'nın düşünsel formasyonu, Amsterdam Yahudi Cemaati'nde aldığı geleneksel eğitim ile bu cemaatin büyük kısmını oluşturan Marrano kökenli ve İber mirası ve geleneksel Yahudilik olmak üzere ikili aidiyete sahip bir zihniyetin etkileşimiyle ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Spinoza'nın entelektüel yönelimi, sadece bireysel bir tercih değil, aynı zamanda tarihsel bir kimliğin ve toplumsal belleğin felsefi bir dönüşümüdür.

3.3. Baruch Spinoza'nın Eserleri ve Düşünceleri

Sonraki nesiller tarafından erken modern dönemin en önemli rasyonalist filozoflarından biri olarak bilinen Baruch Spinoza ya da çalışmalarında kullandığı ve isminin Latince karşılığı olan Benedictus de Spinoza'nın 1656'da Amsterdam Yahudi Cemaati'nden herem cezasıyla dışlanması nedeniyle konusunda birinci kaynaklarda bir netlik olmamasından dolayı farklı görüşler öne sürülmüştür. Spinoza'nın herem cezasından sonra, görüşlerini açıkladığı ve savunduğu ancak günümüze ulaşmamış bir eser kaleme aldığı bilinmektedir. Amsterdam Yahudi Cemaati'nin tarihçilerinden biri olan Daniel Levi De Barrios o dönemde kaleme aldığı çalışmada bu eserden bahsetmiştir.³⁷⁹ Eserin İspanyolca adı *Apologia para justificarse de su abdicacion de la sinagoga* (Sinagogdan ayrılışını meşrulaştırmak için savunma) olarak verilmiştir. Bu eserdeki bazı materyallerin daha sonra *Tractatus Theologico-Politicus*'un (kısaca *TTP*) ilk bölümüne dahil edildiği düşünülmektedir.³⁸⁰

Spinoza 1677'de vefat ettiğinde yayımlanmış iki eseri vardı. 1663'te yayımladığı *Principia Philosophiae Cartesiana* (Descartes Felsefesinin İlkeleri) adlı eserinde Descartes'ın *Principia Philosophiae* (Felsefenin İlkeleri) adlı çalışmasını geometrik yöntemle açıklamıştır ve bu eser *Cogitata Metaphysica* (Metafizik Düşünceler) adlı bir ek içermektedir. Ancak bu ek, Spinoza'nın kendi felsefi görüşlerinden ziyade öğrencisi için hazırladığı ders notlarından oluşmaktadır. İkinci eseri ise 1670'te isimli olarak

³⁷⁸ Yovel, *Spinoza and Other Heretics*, 34-35.

³⁷⁹ Israel, *Spinoza, Life and Legacy*, 65.

³⁸⁰ Rudolf Smend - Carlos Fraenkel, "Spinoza", *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik (Macmillan Reference USA, 2006), 19/112.

yayımlanan ve dinî ve politik otoriteleri eleştirdiği *Tractatus Theologico-Politicus*'tur (TTP). Spinoza *Ethica* isimli eserini ömrünün son 15 yılında yazmış ancak eser yayımlanamadan vefat etmiştir. *Ethica* Spinoza'nın vefatından sonra arkadaşları tarafından Latince ve Flemenkçe olarak yayımlanmıştır. Spinoza'nın erken dönemde iki kitap üzerinde çalıştığı düşünülmektedir. Bunlar, 1650'lerin sonu ve 1660'ların başında, vefatından sonra arkadaşları tarafından yayımlanan *Opera Posthuma*'da yer alan *Tractatus de Intellectus Emendatione* (Aklın Islahı Üzerine Bir İnceleme) ve arkadaşları arasında okunması amacıyla yazdığı *Korte Verhandelinge van God, de Mensch en des zelfs Welstand*'dır (Tanrı, İnsan ve İnsanın Esenliği Üzerine Kısa İnceleme).

1661-1675 yılları arasında ise *Korte Verhandelinge*'de sunduğu fikirleri sistematik olarak geliştirerek en önemli eseri olan *Ethica Ordine Geometrico Demonstrata*'yı (Geometrik Yöntemlerle Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Ahlak) yazmıştır. Ancak, Hollanda'da siyasi ve dinî gerilimlerin arttığı dönemde çalışmalarına ara vererek 1670'te *Tractatus Theologico-Politicus*'u kaleme almış ve anonim olarak yayımlamıştır. Bu eser, düşünce özgürlüğü ile din ve devlet ayrımını savunmak amacıyla yazılmış olup, din eleştirisi Kitab-ı Mukaddes eleştirisini temel almaktadır. Bu eserdeki din eleştirisi hem cemaat hem de Kilise tarafından büyük tepki çekmiş ve eser 1674'te yasaklanmıştır.³⁸¹ Spinoza İbranice dilbilgisi üzerine yazdığı *Compendium Grammatices Linguae Hebraeae* (İbranice dilbilgisi özeti) ve *Tractatus Politicus* (Politik İnceleme) adlı eserlerini tamamlamamış ve bu eserler vefatından sonra arkadaşları tarafından 1677'de yayımlanan *Opera Posthuma*'da yayımlanmıştır.³⁸² Spinoza'nın eserlerinin yanı sıra yaptığı yazışmalar da onun düşüncelerini anlamak için önemli bir kaynak oluşturmaktadır.

3.3.1. Felsefesi

Tractatus de Intellectus Emendatione (kısaca TIE) adlı eserinde Spinoza'nın kendi yaşamını sorgulayarak felsefi hayata yönelişini anlattığı bir giriş bulunmaktadır. Yazdıklarından anlaşıldığı üzere Spinoza, insanlar tarafından çoğunlukla en önemli hedef olarak görülen üç temel unsur yani maddi zenginlik, onur ve duyuşal hazları reddetmiş

³⁸¹ Israel, *Spinoza, Life and Legacy*, 480.

³⁸² Smend - Fraenkel, "Spinoza", 19/112.

ve bunların yerine gerçek iyiyi aramaya koyulmuştur. Aradığı gerçek iyinin, geçici ve maddi tatminlerden bağımsız olup, insana en yüce ve kalıcı mutluluğu sağlayan bir şey olması gerektiğini düşünmüştür.³⁸³ Antik filozoflar gibi Spinoza da insanın nasıl daha mutlu, erdemli ve anlamlı bir hayat sürebileceğini sorgulamıştır. *TIE*, aslında bir giriş olarak düşünülmektedir. Burada ortaya koyduğu temel mesele onun en büyük eseri olan *Ethica*'da daha sistematik bir şekilde ele alınmıştır.³⁸⁴ Spinoza'nın etik anlayışında, gerçek iyi Tanrı'dır. Spinoza'ya göre, insanın en büyük amacı Tanrı'yı ve evrenin temel yapısını anlamaktır. Bu anlayış, onun bilgiye ve akla verdiği önemin temelini oluşturmaktadır. Spinoza için mutluluk insanın Tanrı'yı ve onun evrendeki yasalarını bilmesiyle mümkündür. Aynı şekilde, kurtuluş da bu bilgiye ulaşmaktan geçmektedir.

Spinoza, *Ethica*'nın 5. bölümünde, insanın gerçek mutluluğa ancak akıl yoluyla ulaşabileceğini savunmuştur.³⁸⁵ Bu süreç, Tanrı'nın bilgisine ulaşmakla tamamlanmıştır. Ona göre, her şey Tanrı'nın doğasının zorunlu bir sonucu olarak var olmaktadır. Bir insan, evrendeki olayları ve kendisini, Tanrı'nın doğasından zorunlu olarak türeyen varlıklar olarak kavrayabilirse, en yüksek bilgi düzeyine ulaşmış olacaktır. Bu bilgiyle birlikte gelen şey mutluluk duygusudur. Mutluluk, insanın kendi varlığıyla ve evrenle uyum içinde olduğunu hissetmesini sağlamaktadır. Bu nedenle, en yüksek mutluluk, entelektüel bir Tanrı sevgisine ulaşmaktır. Spinoza, bunu "Tanrı'nın entelektüel sevgisi" olarak tanımlamıştır.³⁸⁶ Spinoza'ya göre, evrenin yasaları ve Tanrı'nın doğası zamandan bağımsızdır. Eğer bir insan bu yasaları ve Tanrı'nın doğasını anlarsa, o da bu bilgiyle birlikte ebediyete erişmiş olacaktır. Descartes'ın aksine Spinoza zihin ve beden düalizmini kabul etmemiş, bilakis zihnin ve bedenin birliğine dikkat çekmiştir. Ona göre, beden gibi zihin de bozulabilir ve zihnin/ruhun ölümsüzlüğü söz konusu değildir. Spinoza *Ethica*'nın 5. bölümünde insanın bedeni öldüğünde bile zihninin entelektüel bir parçasının var olmaya devam edeceğini öne sürmüştür. Ona göre zihin Tanrı'yı bilmeye başladıkça bu bilgi zihnin ölümsüz olan yönünü oluşturmaktadır. Geleneksel dinlerdeki ruhun ölümden sonra yaşamaya devam ettiği düşüncesinden farklı olarak, Spinoza'ya göre zihnin kişisel yönü değil, Tanrı'yı kavrayan ve evrensel yasalarla bütünleşmiş olan

³⁸³ Baruch Spinoza, *On the Improvement of the Understanding*, çev. Joseph Katz (New York: The Library of Liberal Arts, 1958), 3-7.

³⁸⁴ Smend - Fraenkel, "Spinoza", 19/113.

³⁸⁵ Baruch Spinoza, *The Ethics*, çev. R. H. M. Elwes (İstanbul: Karbon Editoryal, 2020), 171-236.

³⁸⁶ Spinoza, *The Ethics*, 195-196.

kısmı sonsuzdur. Spinoza'ya göre insanın özgürlüğü Tanrı'nın doğasını anlamasıyla gerçekleşir. Bilgi yoluyla insan, kendi tutkularının ve duygularının esiri olmaktan kurtulur.

Spinoza ontolojisini ve felsefi teolojisini ortaya koyduğu *Ethica*'nın ilk bölümünde, Tanrı'yı gerçeklikle özdeşleştirerek klasik anlamdaki aşkın Tanrı kavramını reddetmiş, “Tanrı ya da Doğa” (*Deus sive Natura*) kavramını öne sürmüştür. Spinoza'ya göre sonsuz ve kendiliğinden var olan tek şey olan Tanrı doğanın ta kendisidir ve doğadaki her şey Tanrı'nın bir parçasıdır. “Panteizm” olarak adlandırılan bu anlayış geleneksel Yahudi ve Hristiyan Tanrı anlayışıyla çelişmektedir. Spinoza'ya göre Tanrı, sonsuz niteliklere sahip tek bir tözdür ve insan zihni Tanrı'nın yalnızca “düşünce” ve “yer kaplama” sıfatlarını kavrayabilmektedir. Tanrı hem düşünen hem de yer kaplayan bir varlıktır, fakat insan idrakinin ötesinde, bilinmeyen sonsuz başka niteliklere de sahiptir. Spinoza tek bir tözün var olabileceği ve onun da Tanrı olduğunu ileri sürmüştür. Tanrı'nın varlığı onun doğasından zorunlu olarak çıktığı için, yaratma süreci de zorunludur. Tanrı'nın yaratması, onun kendi doğasının zorunluluğundan ileri gelir ve doğa tamamen belirlenmiş bir düzene sahiptir. Spinoza geleneksel yaratıcı-yaratılan ayrımı yerine *natura naturans* (yaratan doğa) ve *natura naturata* (yaratılmış doğa) ayrımı yapmıştır. Birincisi Tanrı'nın aktif özü olarak ele alınırken, ikincisi Tanrı'nın nitelikleri altında meydana gelen sonsuz türdeki türevsel varoluşları ifade etmektedir. Spinoza, bu felsefi Tanrı anlayışının halk arasında yaygın olan, iradesiyle doğaya müdahale eden, ödüllendiren ve cezalandıran, mucizeler gerçekleştiren Tanrı tasavvuruna tamamen zıt olduğunu söylemiştir.³⁸⁷

3.3.2. Din Eleştirisi

Spinoza, Kitab-ı Mukaddes'in hakikate dair herhangi bir iddiada bulunamayacağını göstermek ve böylece hem teologların otoritesini sarsmak hem de felsefi düşünceyle dinî öğretiler arasındaki çelişkiler karşısında bireyin korku duymasını engellemek amacıyla *TTP*'de din eleştirisine girişmiştir. Spinoza'ya göre peygamber, akıl açısından üstün biri değildir; yalnızca daha kuvvetli bir hayal gücüne sahiptir. Bu nedenle, peygamberlerin

³⁸⁷ Bk. Spinoza, *The Ethics*, 5-46.

sözleri bilgi içermez, sadece insanları itaat etmeye yönlendiren ikna edici semboller içerir. Yine Spinoza'ya göre, Kitab-ı Mukaddes'te geçen "Tanrı'nın ruhu" veya "kutsal ruh" ifadeleri, peygamberlerin sadece ahlaki meziyetlerini vurgulamak için kullanılmıştır.³⁸⁸ Böylece Spinoza, Kitab-ı Mukaddes'in vahiy kaynağı olduğu fikrini reddederek Kalvinist Kilise'nin otoritesini sarsmıştır.³⁸⁹ Spinoza, İsrailoğullarının seçilmişliğini de siyasi bir bağlama oturtmuştur.³⁹⁰ Ona göre, İsrailoğullarının seçilmişliği, yalnızca Musa Şeriatı'ne dayanan krallıklarının siyasi başarısıyla ilgilidir ve krallığın çöküşüyle sona ermiştir. Yahudi halkının hala varlığını sürdürmesini ise kendilerini diğer toplumlardan ayıran sünnet gibi ritüellere bağlı kalmalarına bağlamıştır.³⁹¹ Kendisinden yaklaşık üç asır önce yaşamış olan İbn Haldun'la (ö. 1406) benzer şekilde Spinoza da kutsal metinlerdeki seçilmişlik vurgusunun, evrensel ve ontolojik bir ayrıcalıktan ziyade, belirli tarihsel şartlarda ortaya çıkan bir sosyo-dinî bir yapıyı ifade ettiğini vurgulamıştır.³⁹²

Spinoza, Musa Şeriatı'nın "insan yasaları" olduğunu ve yalnızca dünyevi bir düzen sağlamak için getirildiğini ileri sürmüştür. Ayrıca, Kitab-ı Mukaddes'te anlatılan mucizelerin doğa yasalarını askıya alan olaylar olamayacağını belirtmiştir. Spinoza'ya göre, evrendeki her şey Tanrı'nın özünden kaynaklanan zorunlu bir düzen içinde işlemektedir. Mucizelere olan inancın nedeni, insanların nedensel ilişkileri bilmemesidir.³⁹³ Spinoza bu eleştirileriyle dinin felsefe ile uzlaştırılabileceği fikrini de reddetmiştir. Ona göre, İbn Meymun gibi düşünürlerin yaptığı gibi Kitab-ı Mukaddes'i felsefi kavramlarla yorumlamak, metni çarpıtmak anlamına gelmektedir. Kalvinist gelenekte olduğu gibi, kutsal metinlerin ancak "kutsal ruhun aydınlatmasıyla" anlaşılabilceği fikrine de karşı çıkmıştır. Bunun yerine, Kitab-ı Mukaddes'in anlamının sadece metnin kendisinden yola çıkarak, tarihsel ve kültürel bağlamlar göz önüne alınarak

³⁸⁸ Baruch Spinoza, *A Theologico-Political Treatise*, çev. R. H. M. Elwes (İstanbul: Karbon Editöryal, 2020), 39-56.

³⁸⁹ Smend - Fraenkel, "Spinoza", 19/115.

³⁹⁰ Spinoza'nın seçilmişlik konusundaki görüşleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. S. Leyla Gürkan, *The Jews as a Chosen People: Tradition and transformation* (Abingdon: Routledge, 2009), 47-58.

³⁹¹ Spinoza, *A Theologico-Political Treatise*, 57-72.

³⁹² Ayrıntılı bilgi için bk. S. Leyla Gürkan, "Some Implications of Ibn Khaldun's Approach to the History of the People of Israel: The Relation Between 'Asabiyyah and Chosenness", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/35 (Haziran 2017), 103-119.

³⁹³ Spinoza, *A Theologico-Political Treatise*, 101-120.

anlaşılabileceğini savunmuştur.³⁹⁴ Bu ayrım doğrultusunda, felsefe ile dini kesin bir şekilde birbirinden ayırmıştır. Ona göre, hakikati belirleme yetkisi yalnızca akla ve felsefeye aittir. Din ise sadece insanları şeriata itaate yönlendirmek içindir.

Spinoza'nın din üzerine yaptığı bu eleştiriler, modern anlamda bilimsel bir Kitab-ı Mukaddes incelemesinin temellerini oluşturmuştur. Spinoza, kutsal metinlerin doğrudan Tanrı'nın sözü olmadığını, belirli bir tarihsel bağlam içinde insanlar tarafından yazılmış eserler olduğunu savunmuştur.³⁹⁵ Bu yaklaşımı dinî otoritelerin tepkisini çekmiştir. Buna rağmen, Yahudi düşüncesi üzerinde de etkileri olmuştur. 17. yüzyılda David Nieto gibi Yahudi düşünürleri Spinoza'nın fikirleriyle ilgilenmeye başlamıştır. 18. yüzyılda ise bu düşünceler Yahudi Aydınlanması'nı (*Haskala*) savunan çevrelerde farklı şekillerde karşılanmıştır. Moses Mendelson onun fikirlerine temkinli yaklaşırken, Salomon Maimon büyük bir hayranlıkla Spinoza'nın sistemini benimsemiştir. 19. yüzyılda Spinoza, Yahudi Aydınlanmacıları yani *Maskilim* hareketi içinde de etkisini sürdürmüştür.³⁹⁶

3.4. Cemaat Disiplininin Aracı Olarak Herem

Kökeni Tanah'a dayanan herem bir şeyin Tanrı'ya adanması veya Tanrı sevmediği için yasaklanması sebebiyle kutsal olması durumunu ifade eder. Bu bakımdan Arapçadaki "haram" kelimesine benzemektedir.³⁹⁷ Herem Yahudilikte farklı şekillerde uygulanmıştır. Başlangıçta dinî bir tahsis yani adama ritüeli olarak görülen herem, zamanla düşmanların tamamen yok edilmesini içeren bir uygulamaya dönüşmüştür. Özellikle Kenan'ın fethi sırasında İsrailoğulları'na verilen emirlerde görüldüğü üzere putperest topluluklar, onların malları ve İsrail içinde sapkınlık yapan bireyler herem kapsamına alınmış ve fiziksel olarak yok edilerek Tanrı'ya adanmaları istenmiştir.³⁹⁸

³⁹⁴ Spinoza, *A Theologico-Political Treatise*, 121-145.

³⁹⁵ Spinoza'nın Kitab-ı Mukaddes'i yorumlama teorisi ve uygulaması hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mahmut Salihoğlu, *Spinoza's Use of the Bible in the Tractatus Theologico-Politicus* (Ann Arbor: University of Manchester, Faculty of Arts, Doktora Tezi, 2001). Yasin Meral, "Spinoza'nın Teolojik-Politik İncelemesi'nde Tanah Eleştirisi", *Mukaddime* 6/1 (2016), 19-45.

³⁹⁶ Smend - Fraenkel, "Spinoza", 19/118.

³⁹⁷ Moshe Greenberg - Haim Hermann Cohn, "Herem", *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik (Macmillan Reference USA, 2006), 9/10.

³⁹⁸ Bk. Tesniye 7:1-2, 20:16-18.

İkinci Mabet Dönemi'nde herem anlam değişimine uğramış ve Yahudi cemaatinden dışlanma anlamına gelmeye başlamıştır. Ezra'nın yabancı kadınlarla evlenmeyi yasaklaması ve yasağı çiğneyenlere cemaatten dışlanma tehdidinde bulunulması heremin yalnızca fiziksel yok etme değil cemaat için disiplin aracı olarak kullanıldığını göstermektedir.³⁹⁹ Pers Kralı Artakserkses'in Ezra'ya verdiği cezai yetkiler arasında, belirli kişileri kökünden söküp atma yetkisi de (*şoreşu*) vardır⁴⁰⁰ ve bu yetki daha sonra kişiyi dışlamak ve zulmetmek olarak yorumlanmıştır. İkinci Mabet yıkılıp Yahudilik sinagog merkezli bir yapı haline geldiğinde herem siyasi ve toplumsal bir boyut kazanmış, özellikle Orta Çağ boyunca Yahudi cemaatlerinde iç disiplini sağlamak için kullanılmıştır. Tesniye 20:16-18'de Kenanlıların hiçbir şekilde sağ bırakılmamasının nedeninin İsrailoğulları'nı putperestliğe yönlendirme tehlikesi olarak gösterilmesi Yahudi tarihinde de karşılık bulmuştur. Kenanlılar yalnızca bir düşman değil bir tehdit unsuru olarak görülmüştür. Herem kavramı zamanla değişerek cemaatte tehdit unsuru olarak görülen kişilerin fiziksel yok etmeyle değil toplumsal dışlama ve cemaatten atmayla cezalandırılmasına dönüşmüştür.

Heremle bağlantılı olarak Talmud'da *nidduy* ve *şamta* gibi, kişinin dışlanmasını ya da sosyal hayattan kısıtlanmasını içeren farklı derecede yaptırımlar geliştirilmiştir. Nidduy kelime olarak değilse bile uygulama olarak Tevrat'ta da geçmektedir ve o dönemde bir ceza yöntemi olarak kullanılmıştır.⁴⁰¹ Talmud'da herem *nidduy*'un daha ağır bir formu olarak kabul edilmiştir. *Nidduy* ilan edildikten sonra 30 gün içinde kaldırılmazsa 30 gün daha uzatılır ve 60 günün sonunda herem cezası uygulanırdı. *Nidduy* cezasına çarptırılan kişi, toplumdan kısmen dışlanırdı ancak eğitim alabilir ve ticaret yaparak sosyal hayatta belirli ölçüde varlığını sürdürebilirdi. Buna karşın, herem altındaki kişi tamamen tecrit edilirdi; yalnızca kendi başına eğitime devam edebilir ve küçük bir dükkân işleterek geçimini sağlayabilirdi, ancak toplumla başka hiçbir şekilde temas kuramazdı. Herem uygulanan kişi, yas tutan biri gibi yaşamak zorundaydı. Saçını kestiremez, çamaşırlarını yıkatamaz, ayakkabı giyemez ve tam anlamıyla yıkanamaz, sadece yüzünü, ellerini ve ayaklarını temizleyebilirdi. Ailesi haricinde kimseyle görüşemez, başkaları onunla yemek yiyemez, selamlaşamaz ve herhangi bir şekilde ona

³⁹⁹ Bk. Ezra 10:9.

⁴⁰⁰ Bk. Ezra 7:26.

⁴⁰¹ Bk. Sayılar 12:14.

keyif verecek bir davranışta bulunamazdı. Ayrıca, hereme uğrayan kişinin Yahudi dinî törenlerine katılması yasaktı. Herem altında olan kişi ölümünden sonra bile toplum tarafından dışlanmaya devam ederdi; cenaze töreninde tabutunun üzerine taş konularak bu dışlanma sembolik olarak gösterilirdi.⁴⁰² *Nezife* (azarlama) adı verilen daha hafif bir ceza da geliştirilmiştir. Yedi gün süren *nezife* toplumdan dışlanmayı gerektirmemektedir. *Nardafa* ise fiziksel bir cezayı kapsamaktadır.⁴⁰³ Talmud’da *nidduy* ve herem terimleri yerine bazen sivil ölüm (*şam mita*) ve tam yalnızlık (*şemama*) olarak yorumlanan Aramice *şamta* kelimesi kullanılmıştır.⁴⁰⁴ *Şamta nidduy*’a göre daha ağırdır. Bu durumda kişi cemaatten uzun süreli ya da kalıcı şekilde dışlanır. Herem ise en ağır dışlanma şeklidir ve kişi cemaatten tamamen atılır.

Talmud âlimleri, *nidduy* cezasının uygulanabileceği yirmi dört suç belirlemiş ve İbn Meymun bunları detaylandırmıştır.⁴⁰⁵ Bu suçlar arasında, bir âlime (ölmüş olsa bile) hakaret etmek, mahkeme görevlilerine saygısızlıkta bulunmak, birini köle olarak adlandırmak ve mahkeme celbine uymamak gibi toplum düzenini tehdit eden davranışlar bulunmaktadır. Rabbani kurallara uymamak da *nidduy*’a sebep olabilmektedir. Tanrı’nın ismini gereksiz yere anmak ve toplumun dinî vecibelerini yerine getirmesini engellemek de yasaklanan eylemler arasındadır. Ayrıca, bir din âliminin itibarını zedeleyecek faaliyetlerde bulunmak ve geçerli bir neden olmadan *nidduy* cezası uygulamak da bu kapsamda değerlendirilmiştir.⁴⁰⁶ Yahudi şariat kitabı Şulhan Aruh’ta ek suçlar tanımlanmıştır. Buna göre yemin bozmak, geçersiz argümanlar kullanarak Tevrat hükümlerine itaat etmemek, çoğunluk tarafından reddedilen azınlık görüşlerini ısrarla savunmak, yetkili mahkemenin otoritesinden kaçıp bir kral veya lidere sığınmak veya mahkemeyi geçersiz kılmak amacıyla bir siyasi lidere başvurmak da yine *nidduy* cezasının uygulanabileceği suçlardandır.⁴⁰⁷

⁴⁰² Greenberg - Cohn, “Herem”, 9/13.

⁴⁰³ Nadler, *Spinoza*, 143.

⁴⁰⁴ Smend - Fraenkel, “Spinoza”, 19/14.

⁴⁰⁵ Bk. Musa İbn Meymun, “Mishneh Torah, Hilchot Talmud Torah, 6. bölüm”, çev. Moses Hyamson, *Sefaria* (Erişim 12 Mart 2025).

⁴⁰⁶ “Talmud Bavli, Berakhot 19a”, çev. William Davidson, *Sefaria* (Erişim 12 Mart 2025).

⁴⁰⁷ Bk. Yosef Karo, “Shulchan Arukh, Choshen Mishpat 34”, çev. Chaim N. Denburg, *Sefaria* (Erişim 12 Mart 2025).

Daha önce işaret edildiği üzere *nidduy*'a göre çok daha ağır bir dışlanma cezası olan herem söz konusu olduğunda Orta Çağ uygulamasında Talmud'daki temel kuralların ötesine geçilerek herem uygulanan kişinin çocuklarının sünnet edilmesinin ve onlarla evlenilmesinin yasaklanması ve eşinin sinagogdan, çocuklarının ise okuldan kovulması gibi yaşamı zorlaştıran yaptırımlar eklenmiştir. Genellikle mali suçlar *nidduy* ile, ahlaki suçlar dayak ve sürgünle, dinî suçlar ise heremle cezalandırılmıştır.⁴⁰⁸ Nezife gibi daha hafif cezalar Yahudi dinî mahkemesi olan *bet-din*'in başkanı tarafından verilirken herem sinagogda açık kutsal dolabın önünde ilan edilmiştir. Herem ilan edilirken şofar çalınmış ve orada bulunanlar balmumu mumlar tutmuş ve bittiğinde bu mumlar söndürülmüştür.⁴⁰⁹ Herem uygulanan kişi için Tevrat'tan alınan çeşitli lanet pasajları okunmuş ve ilan cemaatin herem uygulanan kişiyle ilişki kurmamasına dair bir uyarı ve cemaatin refahı için bir dua ile son bulmuştur. Herem, Yahudi toplumu içinde çok etkili bir ceza mekanizması olmuştur. Ancak, çok sık kullanılması sebebiyle zamanla cemaat üyeleri üzerindeki etkisini kaybetmiştir. Günümüzde Ultra-Ortodoks Yahudiler zaman zaman bu uygulamayı sürdürse de yaptırım gücü bulunmamaktadır.⁴¹⁰

Amsterdam Yahudi Cemaati de 17. yüzyılda heremi bir disiplin aracı olarak kullanmıştır. Bet Yaakov, Neve Şalom ve Ets Haim cemaatleri 1622'de imposta vergilerini toplamak ve cemaatle ilgili konularda ortak hareket etmek için komisyon kurmuştur. 1639'da bu üç cemaat Talmud Tora adlı tek bir cemaatte birleştiğinde ise komisyon faaliyetleri bu cemaatte yürütülmeye başlamıştır. Cemaate herem cezası verme hakkının Amsterdam otoritelerince 1615 gibi erken bir tarihte tanındığı bilinmekle birlikte, şehir yönetimi zaman zaman haksız yere verildiği düşünülen herem cezalarına müdahalede bulunmuştur.⁴¹¹ Yalnızca, 1683'te cemaatin, Amsterdam otoritelerinin izni olmadan bir üyesini cemaatten kovamayacağına karar verilerek bu hak sınırlandırılmıştır.⁴¹² 1622'den 1639'a kadar olan herem kararları *Livro dos Termos da Ymposta*'da (İmposta kararları kitabı), 1639'dan 1683'e kadar olan herem kararları ise *Livro dos Acordos de Nação e Ascamot*'ta (Milletin anlaşmaları ve iç tüzükleri kitabı)

⁴⁰⁸ Greenberg - Cohn, "Herem", 9/15.

⁴⁰⁹ Jason Katz, *Tradition and Crisis: Jewish Society at the End of the Middle Ages*, çev. Bernard Dov Cooperman (New York: Syracuse University Press, 2000), 85.

⁴¹⁰ Greenberg - Cohn, "Herem", 9/16.

⁴¹¹ Kaplan, "The Social Functions of the 'Herem'", 1/145.

⁴¹² Kaplan, "The Social Functions of the 'Herem'", 1/112-113.

bulunmaktadır. Mahamad'ın kayıtlara dahil etmeyi istemediği olaylar ise genellikle *Memorial de Advertencias*'ta (İkazlar hatıratı) bulunmaktadır.⁴¹³

17. yüzyılda Amsterdam Yahudi Cemaati Yahudi kimliği ve dinî bağlılık konusunda farklı tutumlara sahip bireylerden oluşmaktaydı. 1644'te cemaat yönetimi, üyelerinin Yahudiliğin yasak olduğu ve putperestlik diyarı olarak adlandırılan İspanya ve Portekiz'e ve onların kolonilerine gitmesini yasaklayan bir kararname çıkarmış ve bu kurala uymayanlara çeşitli dinî ve sosyal yaptırımlar uygulanmıştır.⁴¹⁴ 1645-1725 yılları arasında 80 kişi bu yasağı ihlal ettiği için cezalandırılmıştır. Bunlardan birçoğu Amsterdam'daki Yahudi topluluğundan tamamen ayrılmış ya da Hristiyan toplumuna asimile olmuştur. Cemaatin vergilerini ödemeyen, sinagoga katkı sunmayan ya da resmi üye listelerinde yer almayan bireylerin varlığı, topluluk içinde dinî kimlik ve bağlılık açısından belirgin bir farklılaşma olduğunu göstermektedir. Engizisyon'dan kaçan Conversoların hepsi Yahudi kimliğine sıkı sıkıya bağlı kalmamış, bazıları dinî hayattan uzaklaşıp toplulukla yalnızca kültürel ya da ailesel bağlar üzerinden ilişkisini sürdürmüştür.

Amsterdam Yahudi Cemaati'ndeki geleneksel Yahudiliğe geçme konusunda sorun yaşayan bireyleri disipline etmek için kullanılan heremin caydırıcı gücü sınırlı olmuştur çünkü bu cemaatin üyelerinin çoğu hem farklı Yahudi cemaatleriyle hem de Yahudi olmayanlarla sosyal ilişkilere sahip olmuştur. 17. yüzyılda Amsterdam Yahudi Cemaati'nin kararlarında çeşitli ihlaller için heremin tehdit olarak kullanıldığı görülmektedir. Yeni bir dua topluluğu kurmak, topluluktan ayrılmak veya Mahamad'ın kararına karşı çıkmak, cemaatteki diğer üyeleri alaya almak, vergi düzenlemelerini ihlal etmek, Aşkenaz kasabından et almak, sinagogdaki davranış kurallarına uymamak, izinsiz kitap basmak, Hristiyanlarla dinî tartışmalara girmek, Hristiyanları sünnet etmek ya da kadınların saçını kesmek gibi eylemler yasaklanmıştır. Kumar oynamak ve kamuya açık ahlaksız davranışlar sergilemek gibi ahlaki suçlar da herem tehdidi altında sayılmıştır. Yine siyasi olarak yanlış davranışta bulunmak, Portekiz büyükelçisi aleyhinde açıklamalar yapmak veya İspanya'ya Yahudi dini hakkında yazılar göndermek gibi eylemler de yasaklanmıştır. 1622 ile 1683 yılları arasında Amsterdam Yahudi

⁴¹³ Kaplan, "The Social Functions of the 'Herem'", 1/114.

⁴¹⁴ Kaplan, *From Christianity to Judaism*, 338.

Cemaati'nde yüz kadar karar kabul edilmiş ve çoğu için herem cezası uygulanması öngörülmüştür. Amsterdam Yahudi Cemaati, üyelerini diğer cemaatlerde daha hafif cezalarla sonuçlanan ihlallerde bile herem cezası uygulamakla tehdit etmiştir. Çoğu herem kararını kısa süre sonra geri alması Amsterdam Yahudi Cemaati'nin, üyelerinin Yahudi geleneğiyle olan bağlarının net olmadığına farkında olduğunu ancak asi üyelerin cemaate vereceği zararı önlemek için heremi sıkça kullandığını göstermektedir.⁴¹⁵ Orta Çağ'da diğer bazı Yahudi cemaatlerinde olduğu gibi Amsterdam Yahudi Cemaati'nde de parnasim gücün çoğunu elinde bulundurmuş ve hahamlar onlara bağımlı olmuştur. Herem cezasını verme yetkisi de parnasimin elinde olmuştur.

Tarihçi Yosef Kaplan araştırmaları sonucunda 1623-1683 yılları arasında 50 kişiye Amsterdam Yahudi Cemaati tarafından herem cezası verildiğini saptamıştır.⁴¹⁶ İlanı kayda geçmeyen ancak kaldırılması kayda geçen heremler göz önüne alındığında kayda geçmemiş başka heremlerin de olabileceği anlaşılmaktadır.⁴¹⁷ Haham Menase ben İsrail'in de içinde bulunduğu 13 kişi Mahamad'ın otoritesine saygısızlık nedeniyle, 10 kişi zina, ebeveynlerin ya da hahamın izni olmadan evlenmek gibi suçlar nedeniyle, 2 kişi cemaatteki Yahudiler hakkında aşağılayıcı yazılar yazmaktan, bir kişi Tevrat'a karşı suçtan (ayrıntı verilmemiştir) herem cezasına uğramıştır. Bir kişi Yahudi olmayan birini sünnet ettiği için, bir kişi hahamı aşağıladığı için bir kişi ise Hamburg Yahudi Cemaati'nde herem cezasına uğradığı için herem cezasına uğramıştır.⁴¹⁸ Amsterdam Yahudi Cemaati'nde nidduy, herem ve şamta arasında herhangi bir ayrım yapıldığı görülmemektedir. Uriel da Costa, Spinoza ve Juan de Prado ise geleneksel Yahudiliğe karşı açıkça eleştiride bulunmak nedeniyle herem cezasına uğramıştır. Bu üç örnekte cezalandırma, davranıştan ziyade inanç farklılığına yönelik olmuştur.

Sonuç olarak, 17. yüzyıl Amsterdam Yahudi Cemaati'nde herem uygulaması, cemaatin iç disiplinini sağlamak ve dinî otoritesini korumak için kullanılan güçlü bir yaptırım aracı olmuştur. Ancak bu uygulama, bireylerin cemaatten ayrılma özgürlüğüne sahip olduğu Amsterdam'daki özel koşullar nedeniyle, geleneksel Yahudi topluluklarına kıyasla daha sınırlı bir etkiye sahipti. Herem, yalnızca dinî ve toplumsal düzeni sağlama

⁴¹⁵ Kaplan, "The Social Functions of the 'Herem'", 1/121-125.

⁴¹⁶ Yosef Kaplan, "'Karaites' in Early Eighteenth-Century Amsterdam", *Sceptics, Millenarians and Jews*, ed. D.S. Katz - J.I. Israel (Leiden: Brill, 1990), 201 (dn. 17).

⁴¹⁷ Kaplan, "The Social Functions of the 'Herem'", 1/132.

⁴¹⁸ Kaplan, "The Social Functions of the 'Herem'", 1/135-138.

aracı olarak değil, aynı zamanda cemaatin kendi iç dinamiklerini ve otoritesini nasıl şekillendirdiğinin de bir göstergesi olarak önem taşımıştır. Amsterdam'daki Yahudilerin, Avrupa'daki diğer Yahudi topluluklarından farklı olarak, cemaatle bağlarını bireysel tercihler doğrultusunda gevşetebilme imkânına sahip olmaları, modern dönemde Yahudi kimliğinin dönüşümüne dair erken bir örnek teşkil etmiştir. Bu bağlamda, Amsterdam Yahudi cemaatinde herem uygulaması, geleneksel dinî otoritenin modernite karşısında nasıl sınırlandığını gösteren önemli bir vaka olarak değerlendirilebilir.

3.5. Spinoza'nın Heremi ve Sebeplerine Dair Farklı Yaklaşımlar

Spinoza'ya yönelik herem cezası kapsamında 27 Temmuz 1656'da Talmud Tora Cemaati'nin sinagogunda şu metin okunmuştur:

Mahamad'ın Efendileri size bildirir ki, bir süredir Baruch de Espinoza'nın kötü fikir ve davranışlarının farkındadırlar ve onu bu kötü yollarından döndürmek için çeşitli yollar ve vaatlerle çaba göstermişlerdir. Ancak herhangi bir sonuç elde edememişlerdir; aksine, her geçen gün onun benimsediği ve öğrettiği iğrenç sapkınlıklar ile işlediği korkunç fiiller hakkında daha fazla bilgi edinmişlerdir. Bu konuların tümü hakkında birçok güvenilir tanık, adı geçen Espinoza'nın huzurunda ifade vermiş ve tanıklık etmiş; kendisi suçlu bulunmuştur. Tüm bu hususlar hahamların huzurunda incelendikten sonra, onlar (Mahamad üyeleri), onların (hahamların) onayıyla, adı geçen Espinoza'nın İsrail milletinden dışlanmasına ve ayrılmasına karar vermişlerdir ve şimdi onu aşağıdaki herem ile herem altına almaktadırlar.

Spinoza'nın herem metni şöyledir:

Meleklerin ve kutsal kişilerin hükmüyle, Baruch de Espinoza'yı herem altına alıyor, onu toplumdan dışlıyor, lanetliyor ve kahrediyoruz; Kutsanmış Tanrı'nın rızası ve bu kutsal cemaatin tamamının onayıyla, bu kutsal tomarların önünde, içinde yazılı olan 613 emriyle; Yeşu'nun Eriha'ya uyguladığı heremle, Elişa'nın gençleri lanetlediği lanetle ve Tevrat'ta yazılı olan tüm lanetlerle. Gündüz lanetli olsun, gece lanetli olsun; yattığında lanetli olsun, kalktığında lanetli olsun. Dışarı çıktığında lanetli olsun, içeri girdiğinde lanetli olsun. Rab onu affetmeyecektir. Rabb'in öfkesi ve gazabı bu adamın üzerinde yanacak ve bu yasanın kitabında yazılı tüm lanetleri onun üzerine getirecektir. Rab, onun adını göklerin altından silecektir. Rab, onu İsrail kabilelerinden ayırıp kötülüğe

sürükleyecek, bu yasa kitabında yazılı olan ahdin tüm lanetleriyle birlikte. Ve sizler ki Rabbinize, Tanrınıza bağılsınız, hepiniz bugün hayattasınız.⁴¹⁹ Hiç kimse onunla sözlü ya da yazılı olarak iletişim kurmamalı, ona hiçbir iyilik yapmamalı, onunla aynı çatı altında bulunmamalı, dört arşın yakınında bulunmamalı ve onun tarafından yazılmış ya da hazırlanmış herhangi bir belgeyi okumamalıdır.⁴²⁰

Heremde bahsedilen Yeşu'nun Eriha'ya uyguladığı herem Tevrat'ta Yeşu kitabının 6. Bölümünde yer almaktadır. Yeşu, Tanrı'nın emriyle Eriha kentini fetheder ve kenti herem altına alır, yani tamamen yok edilmesini buyurur. İsrailoğulları surları yedi gün boyunca dolanıp sonunda borular eşliğinde bağırarak yıkar. Kentte yaşayan herkes öldürülür, sadece casuslara yardım eden Rahav ve ailesi kurtarılır. Değerli eşyalar Tanrı'ya adanır ve Eriha'nın bir daha inşa edilmesi Tanrı tarafından lanetlenir. Elişa'nın gençleri lanetleme hikâyesi ise II. Krallar 2:23-25'te geçmektedir. Peygamber Elişa Beyt-El'e giderken yolda küçük çocuklar (veya gençler) onunla alay ederler. Elişa Tanrı'nın adıyla onları lanetler. Bunun üzerine ormandan çıkan iki dişi ayı kırk iki çocuğu parçalar.

Spinoza'nın herem metninde “iğrenç sapkınlıklar” olarak nitelendirilen görüşlerin içeriği, bu görüşleri kime öğrettiği, Mahamad'ın onu bu yoldan döndürmek için ne vaat ettiği, kimlerin ona karşı tanıklık ettiği, Spinoza'nın yazdığı hangi eserin yasaklandığı ve neden heremin bu kadar sert ifadelerle yapıldığı gibi soruların çoğuna dair birincil kaynaklarda net bir bilgi bulunmamaktadır. Cemaat tarafından herem cezasına uğrayan de Prado gibi isimlerin görüşleri ve davranışlarıyla ilgili belgelerden oluşan dava dosyaları bulunmaktayken Spinoza'nın heremi için böyle bir dosya bulunmamaktadır. Spinoza'nın herem cezası aldığı dönemde parnaslar Mose Ergas Anriques, Isaac Athias, Abraham Nunes Henriques, Jacob de Mercado, Selomo Abrabanel ve Jacob Nunes Mendes'tir. Gabay Isaac Israel Saussao'dur. Bu dönemde cemaatin hahamları ise Saul Levi Mortera, Isaac Aboab da Fonseca ve David Farrar'dır. Menase ben İsrail'in o dönemde Londra'da olduğu bilinmektedir.⁴²¹

Spinoza'nın herem metni diğer vakalara göre sert dili bakımından öne çıkmaktadır. Metinde hiçbir uzlaşma ihtimaline yer verilmemiştir. Spinoza'ya uygulanan

⁴¹⁹ Bk. Tesniye 4:4

⁴²⁰ Belgenin mevcut tek nüshası Portekizcedir ve Amsterdam Şehri Belediye Arşivleri'nde yer alan *Livro dos Acordos da Nação e Ascamot* adlı eserde bulunmaktadır. İngilizceden Türkçeye çeviri bana aittir. Belgenin İngilizce çevirisi için bk. Nadler, *Spinoza*, 140-141.

⁴²¹ Nadler, *Spinoza*, 140 (dn. 13-15).

herem kararının kökeni büyük ihtimalle Venedik'e dayanmaktadır. Haham Mortera, 1618'de daha önce üzerinde durulmuş olan Farrar olayı nedeniyle Venedik'e yaptığı ziyarette, hocası Haham Modena'nın *Sefer Kol Bo* adlı eski bir Yahudi hukuk derlemesinden uyarladığı ağır lanet ve beddualarla dolu bir herem metnini yanında Amsterdam'a getirmiştir. Cemaatin eserin İbranice orijinal metnine aşına olduğu bilinmektedir. Ancak bu metin o dönemde herem cezasına çarptırılan hiç kimse için kullanılmamıştır.⁴²² Yalnızca bir benzeri 1712 yılında üç Karai'nin herem metninde kullanılmıştır.⁴²³ *Askamot* adı verilen ve cemaatle ilgili alınan kararları içeren kayıt defterinde diğer herem kayıtlarında imza bulunurken Spinoza'nın herem kararının kaydında imza bulunmamaktadır. Spinoza'nın herem cezası kendinden önceki karardan daha önce verilmiş olmasına rağmen onlardan sonra yer almaktadır. 18. yüzyılda yazdığı ve Amsterdam'daki Sefarad Yahudilerin tarihini ele aldığı eserde David Franco Mendes, Spinoza'nın herem cezasının kamuya açık töreninin kararın verilmesinden yaklaşık altı hafta sonra 11 Eylül 1656'da yapıldığını belirtmiştir.⁴²⁴ Daha önce işaret edildiği üzere, heremin öncesinde daha hafif bir dışlanma cezası olan *nidduy* verilebilmektedir. Kişi hatalarını itiraf edip tövbe etmeyi seçerse, cemaat hala ona ikinci bir şans verebilmektedir. Ancak kişi pişmanlık göstermediğinde son aşama olan *şamta* adı verilen en ağır ceza uygulanmaktadır. Benzer şekilde Spinoza'dan bir ay boyunca fikirlerinden dönmesi beklendiğini ve dönmeyince cemaatten atılarak bu durumun kayıt altına alındığını düşünen araştırmacılar bulunmaktadır.⁴²⁵ Spinoza'nın çağdaşı olan Johannes Colerus Spinoza'nın birçok tanıdığıyla görüşmüştür. Dönemin teologları ve filologları sayesinde herem prosedürü hakkında oldukça fazla bilgiye sahip olan Colerus alim bir Yahudi için uygun olan cezanın *şamta* olduğunu söylemiştir.⁴²⁶ Mahamad'ın neden altı haftanın sonunda Spinoza'nın fikirlerinden vazgeçmesini beklemeyi bıraktığı konusu ise dikkat çekicidir.

Spinoza'nın bu denli sert şekilde herem cezasına uğramasının nedeni açık değildir. Spinoza herem cezası aldığı dönemde henüz yirmi üç yaşındaydı ve herhangi bir eser

⁴²² Kaplan, "The Social Functions of the 'Herem'", 1/140.

⁴²³ Yosef Kaplan, "'Karaites' in Early Eighteenth-Century Amsterdam", *Sceptics, Millenarians and Jews*, ed. D.S. Katz - J.I. Israel (Leiden: Brill, 1990), 201.

⁴²⁴ Asa Kasher - Shlomo Biderman, "Why was Baruch de Spinoza Excommunicated?", *Sceptics, Millenarians and Jews*, ed. D.S. Katz - J.I. Israel (Leiden: Brill, 1990), 108-110.

⁴²⁵ Kasher - Biderman, "Why was Baruch de Spinoza Excommunicated?", 101-102.

⁴²⁶ Johannes Colerus, *The Life of Benedict de Spinoza* (Londra: D. L., 1706), 31.

yayımlamamıştı. Mevcut belgelerde onun ne gibi “sapkınlıklar” öğrettiği ve ne gibi “korkunç fiiller” işlediği net olarak belirtilmemektedir. Yahudi din eğitimi bırakıp felsefeye yönelmesi, Van den Enden’in derslerine katılması, sinagoga düzenli gitmemesi ve Şabat ve koşer kurallarını gözetmemesi gibi nedenler imkan dahilindedir. Yine de bu durumlar onun heremindeki aşırı sertliği tek başına açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Spinoza’nın hereminin nedeni yalnızca dinî kurallara uymaması değildir; çünkü benzer şekilde dinî kurallara uymayan cemaat üyeleri çok daha hafif cezalar almışlardır. Ayrıca Yahudi olmayanlarla entelektüel ilişkilerde bulunmak ve dönemin Avrupa literatürüne ilgi duymak da o dönem cemaat içinde yaygın bir durumdu.⁴²⁷ Bununla birlikte, Spinoza’nın durumunu benzersiz kılan bazı dinî, sosyal ve siyasi unsurların bir araya gelmiş olmasıdır.

3.5.1. Dinî Sapma

Daha önce de ifade edildiği üzere Spinoza, babasını kaybettikten sonra aile işlerini yürütmeye başlamıştır. Cemaatin hayır işlerine bağışta bulunmaya ve toplumsal sorumluluklarını yerine getirmeye devam eden Spinoza 1655 yılının sonlarına kadar sinagog ödemelerine devam etmiştir.⁴²⁸ 1655 yılından itibaren Spinoza’nın sinagoga yaptığı ödemelerinin kesilmesini Spinoza’nın dinî aidiyetinde kopuş yaşadığının göstergesi olarak yorumlayan araştırmacılar vardır.⁴²⁹ Spinoza’nın cemaatten kopuşunun nedenleri üzerine birçok teori öne sürülmüştür. 1655 yılında Amsterdam’a gelen eski bir Portekizli Converso olan Juan de Prado’nun Spinoza’nın cemaatten kopmasında etkili olduğu görüşü ortaya atılmıştır. Tabiatçı ve deist görüşleriyle tanınan Prado’nun Spinoza’nın fikirlerini etkilediği düşünülmektedir.⁴³⁰ Ancak bu teori, Spinoza’nın günümüze ulaşan en eski eseri olan *Tractatus de Intellectus Emendatione* adlı eserindeki otobiyografiyle uyuşmamaktadır. Bu otobiyografiden, Spinoza’nın 1656’da Amsterdam Yahudi Cemaati tarafından herem cezası alıp cemaatten kovulmadan önce “Yeni

⁴²⁷ Nadler, *Spinoza*, 152.

⁴²⁸ Nadler, *Spinoza*, 138.

⁴²⁹ Jonathan Israel, “Philosophy, Commerce and the Synagogue: Spinoza’s Expulsion from the Amsterdam Portuguese Jewish Community in 1656”, *Dutch Jewry: Its History and Secular Culture (1500-2000)*, ed. Jonathan Irvine Israel - Salverda Reinier (Leiden: Brill, 2002), 128.

⁴³⁰ Kaplan, *From Christianity to Judaism*, 132.

Felsefe”ye yönelmiş olduğu, ancak cemaatteki statüsünü kaybetmemek için bunu açıkça ifade etmekten kaçındığı anlaşılmaktadır. Araştırmacılar bu eserin yazılış tarihiyle ilgili farklı görüşlere sahip olsalar da son yapılan araştırmalarda eser 1657-1659 yıllarına tarihlendirilmiştir. Bu tarih Spinoza’nın cemaatten kovulmasından hemen sonraya denk gelmektedir. Otobiyografide Spinoza’nın gündelik hayatın yüzeyselliğinden sıyrılma çabası içinde olduğu anlaşılmaktadır. Spinoza toplumun değer verdiği zenginlik, statü ve haz gibi şeylerin insan zihnini meşgul ettiğini ve onun en yüce olanı düşünmesini engellediğini yazmaktadır. Uzun bir tereddüt döneminden sonra Spinoza bir yandan cemaat ve ticaret hayatı, diğer yandan felsefe arasında çifte bir yaşam sürme çabasını terk ettiğini ifade etmektedir.⁴³¹

Spinoza’nın cemaatten kopuşunun aniden değil, uzun süren bir içsel sorgulamanın sonucunda gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Spinoza’nın ölümünden kısa bir süre sonra Jean-Maximilien Lucas tarafından yazılan biyografisinde onun daha on beş yaşındayken Yahudi hocalarını zorlayan sorular sorduğu ve genç yaştan itibaren geleneksel Yahudi öğretilerini sorgulamaya başladığından bahsedilmiştir.⁴³² Ayrıca, bir diğer önemli kaynak olan Jarig Jelles’in *Opera Posthuma*’ya yazdığı önsözde, Spinoza’nın cemaatten kovulmadan önce uzun yıllar boyunca Kartezyen felsefe ve diğer felsefi akımlarla ilgilendiği ve hocalarının savunduğu görüşlere karşı içsel bir başkaldırı içinde olduğu vurgulanmaktadır. 18. yüzyılda David Franco Mendes’in yazdığı kroniklere göre Spinoza çocuk yaşta bile Yahudilikle ilgili sorgulamalarda bulunmuştur. Mendes geç bir kaynak olmasına rağmen o dönemde cemaat içerisinde sözlü olarak aktarılan bilgilerden faydalandığı için güvenilir kabul edilmektedir.⁴³³ Spinoza’nın cemaatten kovulduktan kısa bir süre sonra İspanyolca olarak kaleme aldığı söylenen ancak günümüze ulaşmayan savunma metninden bahsederken de Barrios, Spinoza’nın Musa Şeriatı’nın tamamen siyasi bir kökeni olduğunu ve artık geçerli olmadığını söylediğini öne sürmüştür.⁴³⁴ Bu da Spinoza’nın böyle bir metni kaleme alabilmesi için Yahudi düşüncesiyle çelişen bir felsefi sistemi çok önceden inşa ettiğini göstermektedir. Ayrıca, 1661 yılında Danimarkalı Olaus Borch, Spinoza’nın Hollanda’daki akademik çevrelerde zaten tanınan bir figür

⁴³¹ Bk. Spinoza, *On the Improvement of the Understanding*, 3-7.

⁴³² J. M. Lucas, *The Oldest Biography of Spinoza*, çev. A. Wolf (Abingdon: Routledge, 2020), 42.

⁴³³ Israel, “Philosophy, Commerce and the Synagogue”, 128-129.

⁴³⁴ Kaplan, *From Christianity to Judaism*, 265.

olduğunu ve Kartezyen felsefeyi Descartes'tan bile daha açık ve güçlü bir şekilde yorumladığını belirtmiştir.⁴³⁵ Spinoza'nın kısa süre içinde Kartezyen felsefede uzmanlaşması, kendi felsefi sistemini kurması, Kitab-ı Mukaddes eleştirisinde derinleşmesi ve Latinceyi öğrenmesi mümkün görünmemektedir. Spinoza'nın Kartezyen felsefe ve Latince eğitimine muhtemelen 1640'larda 16-17 yaşlarındayken başladığı düşünülmektedir.⁴³⁶ Bu bilgiler, Spinoza'nın ani bir dönüşüm geçirmediğini, aksine uzun süredir devam eden bir zihinsel ve felsefi sürecin sonucu olarak cemaatten koptuğunu göstermektedir.

Spinoza'nın düşüncelerini anlamak için, ölümünden sonra yayımlanan yazıları ve Engizisyon otoritelerine yapılan bazı tanıklıklar yol göstericidir. Spinoza'nın hereminden sonra yazdığı ya da yayımladığı yazıları onun heremden önce üzerinde çalıştığı fikirleri anlamak açısından önemlidir. 1660'ların başında yazmaya başladığı *Ethica* ve 1660'a tarihlendirilen *Korte Verhandeling van God, de mensch en deszelvs welstand* (Tanrı, insan ve insanın esenliği üzerine kısa inceleme) adlı çalışmalarında Spinoza Tanrı, ruh ve din hakkında yaygın inançlara aykırı fikirler dile getirmiştir. Spinoza'ya göre insan ruhu, ölümsüz bir şekilde varlığını sürdüren bir varlık değildir; ölümle birlikte ruhun varlığı sona erer.⁴³⁷ Bu nedenle, ebedi ödül veya cezaya dair umut ya da korkular anlamsızdır. Bu duygular, din adamlarının insanları itaate yönlendirmek için kullandıkları araçlardır.⁴³⁸ Tanrı'nın insanlara ödül ve ceza veren bir yargıç gibi tasvir edilmesini ise insan biçimci (antropomorfik) bir yanlışlık olarak görmüştür. Spinoza, Tanrı'yı doğayla özdeş, her şeyin zorunlu olarak kendisinden türediği sonsuz bir varlık olarak tanımlamıştır.⁴³⁹ İnsanların özgür iradeye sahip olduğu inancını da reddetmiştir. *TTP*'de, Tevrat'ın Musa tarafından yazılmadığını ve ilahi kökenli olmadığını, Kitab-ı Mukaddes'in birçok yazar ve editörün katkısıyla tarihsel süreçte oluştuğunu ileri sürmüştür. Yahudilerin "seçilmiş halk" olduğu düşüncesine de eleştirel yaklaşmıştır. Bu seçilmişlik, sadece tarihsel süreçte ulaştıkları siyasi düzen ve geçici refahla ilgilidir. Yahudilerin diğer milletlerden ahlaki ya da metafizik bir üstünlüğü olmadığını

⁴³⁵ Israel, "Philosophy, Commerce and the Synagogue", 129.

⁴³⁶ W. N. A. Klever, "Spinoza's Life and Works", *The Cambridge Companion to Spinoza* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 17-18.

⁴³⁷ Spinoza, *The Ethics*, 255-256.

⁴³⁸ Spinoza, *The Ethics*, 39-47.

⁴³⁹ Spinoza, *The Ethics*, 12-15.

savunmuştur.⁴⁴⁰ Spinoza'nın bu düşünceler üzerinde herem cezasına uğramadan önce çalıştığı düşünüldüğünde herem metnindeki “benimsediği ve öğrettiği iğrenç sapkınlıklar” ifadesinin Spinoza'nın bu fikirlerine binaen kullanıldığı söylenebilir.

Spinoza'nın 1656 yılında Yahudi cemaatinden dışlanmasının ardından kaleme aldığı, cemaatten ayrılışını gerekçelendiren savunma metninin, daha sonra yazdığı ve Tevrat'ın ilahi kökenini reddettiği ve Yahudilerin ilahi anlamda seçilmişliği fikrine itiraz ettiği *TTP*'nin ilk taslağı olduğu düşünülmektedir. Bazı çağdaşları, Spinoza'nın bu radikal fikirleri daha 1650'li yılların sonlarında geliştirmeye başladığını ileri sürmüştür. 1660 tarihli bir mektupta, Spinoza'ya ait olduğu düşünülen ve *Theologico-politicus* (teolojik-politik) adını taşıyan bir kitap taslağından söz edilmiştir. Bu mektupta yazarın adı verilme de eserin içeriğinin dönemin dinî çevrelerce büyük tepkiyle karşılanacağı öngörülmüştür. Bu bilgiler, Spinoza'nın *TTP*'yi yıllar öncesinden planlamaya başladığını ve ilk versiyonlarının o dönemde dolaşımda olabileceğini düşündürmektedir. Böylece onun hem Kitab-ı Mukaddes eleştirisi hem de din kurumuna karşı fikirlerinin uzun bir sürecin ürünü olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁴¹

Spinoza'nın Tevrat'ın kökenine yönelik eleştirel fikirleri, büyük olasılıkla Yahudi cemaatindeki eğitim sürecinin sonlarına doğru oluşmaya başlamıştır. Musa'nın beş kitabının yani Tevrat'ın ilahi vahiy olmadığı ve tamamının da Musa tarafından yazılmadığına dair görüşlerinin şekillenmesinde, İbn Ezra'nın Tevrat'taki bazı çelişiklere yönelik yorumlarının ve La Peyrere'in Tevrat'ın farklı kaynaklardan derlendiğini savunan fikirlerinin de etkili olduğu anlaşılmaktadır. Spinoza, *TTP*'de bu düşüncelerini zaten uzun süredir taşıdığını ifade etmektedir.⁴⁴² Spinoza'nın bu fikirleri 1650'li yılların başında dile getirdiğine dair bazı rivayetler de vardır. 1704'te bir tanık, onun Musa'nın kitaplarının ilahi değil, insan ürünü olduğunu söylediği için cemaatten atıldığını belirtmiştir. Ayrıca, Lucas'ın aktardığına göre, Spinoza'nın düşüncelerini öğrenmek isteyen iki genç onu sorgulamış ve onun Tanrı'nın maddi olabileceğini, meleklerin sadece Tanrı'nın mesajlarını ileten hayalet benzeri varlıklar olduğunu ve ruhun ölümsüz olmadığını düşündüğünü öğrenmişlerdir.⁴⁴³ Bu konuşmanın ardından Spinoza'yı cemaat

⁴⁴⁰ Spinoza, *A Theologico-Political Treatise*, 57-72.

⁴⁴¹ Nadler, *Spinoza*, 156-158.

⁴⁴² Spinoza, *A Theologico-Political Treatise*, 160-176.

⁴⁴³ Lucas, *The Oldest Biography of Spinoza*, 44.

içinde ifşa etmişlerdir.⁴⁴⁴ Bu aktarımlar, Spinoza'nın cemaatten kovulmadan önce geleneksel din anlayışına karşı eleştirel yaklaştığını, Tanrı, ruh ve kutsal metin konusunda radikal görüşlere sahip olduğunu göstermektedir.

Spinoza'nın hereminden üç yıl sonra 1659 yılında İspanyol Engizisyonu'na sunulan bir raporda de Prado ve Spinoza hakkında bazı bilgiler yer almaktadır. Raporda Spinoza'nın iyi bir filozof olduğu, de Prado ve Spinoza'nın ruhun ölümsüz olmadığını, Yahudi şeriatının doğru olmadığını ve Tanrı'nın yalnızca felsefi anlamda var olduğunu iddia etmeleri nedeniyle Yahudi cemaatinden atıldıkları kaydedilmiştir. Onların Musa Şeriatı'na uyduklarından ancak ateizme varacak düşünceleri sebebiyle cemaatten kovulduklarından bahsedilmiştir. Dönemin baş hahamları olan Saul Levi Mortera, Isaac Aboab de Fonseca ve o dönemde İngiltere'de olan Menase ben İsrail'in görüşlerine baktığımızda genelde İbn Meymun'a atıfta bulunarak Tevrat'ı inkâr eden kişileri sapkınlar (*minim*), epikürcüler (*apikorosim*) ya da inkarcılar (*koferim*) olarak adlandırmışlar ve bu kişilerin kurtuluşa payı olmadığını öne sürmüşlerdir.⁴⁴⁵

Ruhun bedenle birlikte öldüğü, yani ölümden sonra hayatın olmadığı düşüncesinin de Spinoza'nın hereminin sebeplerinden biri olduğu görülmektedir. Spinoza'dan önce Uriel da Costa'nın hereminin sebebi de ruhun ölümsüzlüğü ve ölümden sonra mükafat ve cezayı inkâr etmesinden kaynaklanmıştır. Önceki bölümde işaret edildiği üzere, da Costa'nın ikinci kez herem cezasına uğramasından sonra 1635 yılında Mortera ile da Fonseca arasında ahiretin sonsuz olup olmadığına dair tartışma ortaya çıkmıştır. Mortera günahkarların sonsuz cezaya çarptırılacağını, da Fonseca ise günahın büyüklüğüne göre cezanın da sınırlı olduğunu söylemiştir. Tartışma büyüyünce Venedik'teki Yahudi cemaatinin mahkemesine başvurmuşlar ve Venedik'teki hahamlar Mortera'yı desteklemiştir. Menase ben İsrail de ruhun ölümsüzlüğünün temel bir Yahudi inancı olduğunu savunmuştur. Yahudi toplumunda, ruhun ölümsüzlüğü inancı ilahi mükafat ve ceza sistemini anlamak için gerekli görülmüştür.⁴⁴⁶

Spinoza'nın, Tanah'daki şahsi tanrı fikrini reddederek Tanrı'nın ancak felsefi anlamda var olduğu görüşünün de bu üç haham tarafından sapkın olarak görülmesi muhtemeldir. Çünkü Yahudi âlimlere göre Tanrı'nın dünya ile olan ilişkisi ve ilahi takdir

⁴⁴⁴ Nadler, *Spinoza*, 159-160.

⁴⁴⁵ Altmann, "Eternality of Punishment", 11.

⁴⁴⁶ Nadler, *Spinoza*, 161-162.

inancı merkezi bir konumdadır. Hahamlar Tanrı'nın varlığı, Tevrat'ın ilahi kökenli oluşu ve mükafat ve ceza, dolayısıyla ruhun ölümsüzlüğünü Yahudiliğin temel inanç unsurları olarak görmüşlerdir. Spinoza'nın Tanrı'yı felsefi bir ilke olarak görmesi, bireysel mükafat ve cezayı reddetmesi ve Tevrat'ın ilahi kaynaklı olmadığını söylemesi hahamlar tarafından sapkınlık olarak görülmüş ve onun Yahudi toplumundan dışlanma sebeplerinden biri olmuştur. Bu görüşler geleneksel Yahudiliğe yöneltilmiş eleştirinin ötesine geçerek hem Yahudiler hem de Hristiyanlar tarafından kabul gören temel inançların inkârı olduğu için radikal bir mahiyete sahiptir. Dolayısıyla, Spinoza'nın bu tür fikirleri o dönemde Amsterdam'da dile getirmesi, onu cemaatten atılmaya götüren temel nedenlerdendir.⁴⁴⁷

Spinoza'nın din ve kutsal metin hakkındaki düşüncelerinin Amsterdam'daki Collegiant topluluğundan etkilenmiş olması da muhtemeldir. Remonstrantlara uygulanan baskılar sonucu kurulan ve her ayın ilk pazar günü yaptıkları toplantılarla bilinen bu topluluk, Kilise hiyerarşisini reddeden, dogmatik inançlara karşı çıkan, mezhepsiz ve özgür bir Hristiyanlık anlayışını savunan, özgür düşünceyi ve dinî tartışmayı teşvik eden Mennonitler, Remonstrantlar ve benzeri gruplardan oluşmuştur. Collegiantlar din adamlığını reddetmiş, herkesin Kutsal Kitap'ı kendi yorumuyla anlaması gerektiğini savunmuşlardır. Calvinist Kilise tarafından tehlikeli görülen bu topluluk baskı görmüştür. Spinoza'nın bu toplantılara 1654'ten önce katılmış olması mümkündür çünkü birçok yakın arkadaşının bu çevreden olduğu bilinmektedir. İbranice bilgisiyle bu ortamlara katkı sunduğu, aynı zamanda bu özgürlükçü yaklaşımlardan etkilendiği düşünülmektedir.⁴⁴⁸

Spinoza ile de Prado'nun yakın ilişkisi, çeşitli tanıklıklar ve cemaat kayıtlarıyla doğrulanmakta, hatta ikisinin aynı dönemde aforoz edildiği düşünülmektedir. Cemaat üyeleri açısından bu durum ayrı ayrı "Spinoza" ya da "de Prado" vakaları değil, bir bütün olarak "Spinoza ve de Prado" olayı şeklinde değerlendirilmiştir. Spinoza'nın sapkın görüşleri yalnızca kişisel düşünce ürünü olarak değil, Amsterdam'daki özgürlükçü ve çok sesli entelektüel ortamın bir sonucu olarak görülmelidir. Collegiantlar gibi topluluklar, eski Marranolar, özgür düşünürler, hatta bazı Kuveykirlar ve radikal entelektüeller, onun

⁴⁴⁷ Nadler, *Spinoza*, 162.

⁴⁴⁸ Nadler, *Spinoza*, 166-167.

düşünsel dünyasında etkili olmuştur. Spinoza'nın eğitimi, özellikle Van den Enden'in okulundaki Latince öğrenimi ve farklı dinî çevrelerle teması, onun geleneksel Yahudi inançlarından uzaklaşmasına katkı sağlamıştır. Dolayısıyla onu “saptıran” belirli bir kişi değil, Amsterdam’ın entelektüel açıdan zengin atmosferidir.⁴⁴⁹

Spinoza’nın Karailerle bağlantısı sebebiyle herem cezasına uğradığı iddiası da bulunmaktadır. Yosef Solomon Delmedigo adında bir Karai’nin Spinoza doğmadan önce Amsterdam’da bulunduğu bilinmektedir. Bazı araştırmacılar Delmedigo’nun görüşlerinin Spinoza üzerinde etkili olduğunu ve Spinoza’nın yazdığı *Korte Verhandeling*’de Delmedigo’nun etkisini gösteren bölümler bulunduğu öne sürmüşlerdir. Ayrıca Spinoza’nın kütüphanesinde Delmedigo’nun bir kitabının bulunması da bu düşüncüyü desteklemektedir. Ancak, Spinoza’nın heremine neden olan Tanrı, Tevrat ve ruhun ölümsüzlüğü ile ilgili görüşleri Karai metinlerde desteklenmemektedir. Karai inancına göre Tanrı yalnızca felsefi bir varlık değildir. O, peygamberlere vahiy gönderen bir yaratıcıdır. Tevrat’ın hakikati tartışmasızdır ve Tanrı her insanı yaptıklarına göre ödüllendirecektir.⁴⁵⁰

3.5.2. Cemaatin Ekonomik İmajına Yönelik Tehdit

Spinoza’nın cemaatten kovulmasının onun felsefi görüşleriyle nispeten az ilgisi olduğu sonucuna ulaşan araştırmacılar da bulunmaktadır. Bunlara göre Spinoza’nın herem kararı onun entelektüel fikirlerinden çok, davranışları ve ekonomik koşullarla bağlantılıdır. O dönemde ticaret ağı genellikle aile şirketleri üzerinden yürütülmüştür. Genç erkekler, henüz reşit olmadan önce aile şirketlerinde çalışmaya başlamış ve babalarının ticari faaliyetlerine dahil olmuşlardır. Aile şirketlerinin mali gücü, topluluk içinde güvenilirlik ve statü anlamına gelmiştir. Birinci İngiliz-Hollanda Savaşı öncesinde yaşanan gerilim Hollanda ticaretine büyük ölçüde zarar vermiştir. Spinoza’nın babasının kurduğu ve büyüttüğü şirketin çöküşü 1650-1651 yıllarında İngilizlerin Hollanda gemilerine saldırmasıyla başlamıştır. Baba Spinoza ve diğer Portekizli tüccarların malları birçok kez İngilizler ve Kuzey Afrikalı korsanlar tarafından gasp edilmiş ve bu büyük bir

⁴⁴⁹ Nadler, *Spinoza*, 165.

⁴⁵⁰ Kasher - Biderman, “Why was Baruch de Spinoza Excommunicated?”, 133-134.

maddi kayba neden olmuştur.⁴⁵¹ Spinoza'nın babası vefat ettiğinde Spinoza şirketin işleriyle birlikte büyük miktarda borcu da devralmıştır. Bu borçların bir kısmı güçlü bağlantıları olan iki Portekizli Converso tüccar, Duarte Rodrigues Lamego ve Antonio Rodrigues de Moraes'e aittir. Ticaret Spinoza'ya maddi bir kazanç sağlamaktan çok, onun borç yükünü artırmıştır. Babasının ödediği vergilerle karşılaştırıldığında Spinoza'nın sinagoga ödediği vergiler 1654-1655 yıllarında önemli ölçüde azalmıştır. 1655-1656'da ise *imposta* vergisi hiç ödenmemiştir ve *finta* azaltılmıştır. Spinoza'nın kardeşi Gabriel'in işlerin başına geçtiği 1656-1657 yıllarında aile tarafından hiçbir vergi ödenmemiştir.⁴⁵² Araştırmacılar bu durumun onun dinî ve toplumsal hayatıyla ilgili değişiklik yapmasını gerektirdiğini düşünmektedir.⁴⁵³ Spinoza ticari ve hukuki sorunlarından kurtulmak ve cemaatin denetiminden çıkmak için 1655 yılında ilk adımı atmıştır. Hollanda yasalarına dayanarak yirmi beş yaşın altında olduğu için Amsterdam'daki yetim mahkemesi tarafından kendisine bir vasi atanmasını sağlamıştır. Bu sayede, borçlarının bir kısmından kurtulmuş, hukuki süreçleri en aza indirmiş ve annesinden kalan mirasın bir kısmını alacaklılardan koruyabilmiştir.⁴⁵⁴

Spinoza daha ileri giderek cemaatin hahamları ve parnasim ile dinî açıdan doğrudan bir çatışma içerisine girmiştir. Franco Mendes'e göre Spinoza açıkça Şabat ve kutsal bayramları ihlal etmiştir. Daha önce ifade edildiği üzere, de Barrios'un belirttiğine göre, Spinoza özellikle Yahudilerin artık Musa Şeriatı'na uymak zorunda olmadıkları iddiası sebebiyle cemaatten dışlanmıştır. Bu da Spinoza'nın 1655-1656 yıllarında zaten Musa Şeriatı'nın tamamen siyasi bir nitelik taşıdığına, eski İsrail siyasi yapılanmasıyla bağlantılı olduğuna ve dolayısıyla Tanrı tarafından verilmediğine inandığını göstermektedir. Cemaat liderleri, Spinoza'yı Yahudi geleneklerinden sapma ve geleneğe başkaldırmayı bırakmaya ikna etmek için çaba sarf etmiş ancak Spinoza bu çabaları reddetmiş ve bu başkaldırıyı bilinçli olarak sürdürmüştür. Spinoza'ya affedilmesi için bir şans daha verilmiş olsa da onun bilerek bu fırsatı kullanmadığını ve kendi heremini zorladığını düşünen araştırmacılar bulunmaktadır.⁴⁵⁵ Amsterdam Yahudi Cemaati

⁴⁵¹ I. İngiliz-Hollanda Savaşı'nın etkileri için bk. Israel, *The Dutch Republic*, 713-725.

⁴⁵² W. G. Van Der Tak, "Spinoza's Payments to the Portuguese-Israelitic Community", *Studia Rosenthaliana* 16/2 (1982), 190-191.

⁴⁵³ Israel, "Philosophy, Commerce and the Synagogue", 135.

⁴⁵⁴ Nadler, *Spinoza*, 139.

⁴⁵⁵ Israel, "Philosophy, Commerce and the Synagogue", 137.

Latince ve Kartezyen felsefe gibi konularda yasak getirmemiş ancak belirli fikirler kamuya açık bir şekilde yayılmaya çalışıldığında cemaatin disiplin mekanizması devreye girmiştir. Tarihçi Jonathan Israel'e göre Spinoza'nın babası da eski bir parnas olduğu için cemaat liderlerinin Spinoza'yı felsefi görüşleri sebebiyle dışlamak yerine onunla uzlaşmayı tercih etmesi daha muhtemeldir.⁴⁵⁶ Ancak, kamuoyuna yansıyan büyük bir olay yaşandığında Amsterdam Yahudi Cemaati onu kovmaya karar vermiştir.

Tarihçi Odette Vlessing diğer araştırmacılardan farklı olarak Spinoza'nın hereminin nedeninin ekonomik sebepler olduğunu öne sürmüştür. Vlessing'e göre Spinoza'nın babasının borçlarını üstlenmeyi reddetmesi ve annesinden kalan mirastaki payını talep etmesi cemaatin ticari güvenilirliğini sarsabilecek ve Yahudi tüccarların ticaretteki prestijine zarar verebilecek bir fiildir. Vlessing Amsterdam Yahudi Cemaati'nin mali kayıtlarını incelemiştir. Bu kayıtlara göre 1650 yılında Amsterdam'daki Aşkenaz Yahudi Cemaati'nde cemaatin mali yönetiminden kaynaklanan bir anlaşmazlık ortaya çıkmıştır. Cemaatin yönetim kurulu yeni bir sinagog inşa etmeye karar vermiş ve gereken parayı toplamak için cemaat mensuplarına ek vergiler yüklemiştir. Kendilerine emanet edilen paraları da başka amaçlar için kullanmıştır. Buna karşı çıkan cemaat üyeleri yeni bir cemaat kurmuştur. Ortaya çıkan sorunları çözmesi için şehir yetkililerine başvurmuşlar, şehir yetkilileri Portekizli Yahudi Cemaati'nin parnasimini arabulucu olarak atamıştır. Bu arabuluculuk sürecinde, Portekizli Yahudilerin yöneticisi olan Spinoza'nın babası, Aşkenaz topluluğunun mali düzenini sağlamak için katı kararlar almıştır. Sinagog inşaatını başlatan kişiler, borçları ödemek için kendi mülklerini satmaya zorlanmıştır. Ayrıca cemaati bölen tarafların bir araya gelmesi sağlanmış ve gelecekte alınacak kararlar için muhalif gruba da söz hakkı tanınmıştır. Bu olay, Amsterdam Yahudi Cemaati'nin finansal düzeni koruma konusundaki titizliğini ve sıkı yönetimini göstermektedir. Vlessing'e göre Spinoza'nın heremi kaçınılmazdır, çünkü Spinoza babasından kalan miras ve borçlar konusunda Mahamad'a itaat etmeyi ve onların otoritesini kabul etmeyi reddetmiştir. Dolayısıyla asıl konu inançla ilgili olmaktan çok, çoğu herem cezasında gördüğümüz üzere cemaat düzeninin ve ileri gelenlerin otoritesini

⁴⁵⁶ Israel, "Philosophy, Commerce and the Synagogue", 131.

bozmakla ilgilidir.⁴⁵⁷ Bu noktada, Spinoza'nın, geçmişte İsa'nın kendi döneminin dinî otoritesine karşı çıkması gibi kendisini de dinî otoriteye karşı duran biri olarak gördüğü düşünülebilir. Bu bağlamda Spinoza'nın İsa'yı Tanrı'nın evrensel yasalarını insanlığa ileten biri olarak gördüğü ve ona sempati beslediği bilinmektedir.⁴⁵⁸ Ayrıca yetim mahkemesinin vesayeti altına alınmak küçük düşürücü bir durumdur. Vesayet altında olan kişi herhangi bir finansal işlem yapabilmek için mahkeme iznine ihtiyaç duymaktadır. Vlessing'e göre bu şartlar altında Spinoza'nın bu durumu kabul etmesi onun teolojik tartışmalarla değil ekonomik sorunlarıyla meşgul olduğunu göstermektedir.⁴⁵⁹

Herem cezası genellikle parnasimin cemaat içindeki disiplini ve bireylerin cemaatin çıkarlarına uygun hareket etmesini sağlamak için kullandığı bir cezadır. Herem metninde genellikle cezanın sebebinin dinî mi yoksa sosyal bir suç mu olduğundan bahsedilmiştir.⁴⁶⁰ Ancak Spinoza'nın herem cezası metni bu anlamda belirsizlik içermektedir. Spinoza'nın herem metninde onun "korkunç sapkınlıklar işlediği ve öğrettiği" belirtilse de bu sapkınlıkların ne olduğu açıklanmamıştır. Metinde parnasimin Spinoza'yı sapkınlığından döndürmek için çeşitli vaatlerde bulunduğu bahsedilmiştir. Vlessing, parnasim tarafından Spinoza'dan para karşılığında fikirlerini değiştirmesinin istenmesinin küçültücü bir durum olduğunu, bunun yerine parnasimin Spinoza'ya ekonomik sebeplerle para teklif ettiğini öne sürmektedir.⁴⁶¹ Bu da Spinoza'nın hereminin sebebinin dinî değil ekonomik olduğunu göstermektedir. Spinoza'nın babasını mali yolsuzlukla suçlayarak yetim mahkemesine başvurmasının cemaat geleneklerine karşı bir sapkınlık olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Musa Şeriatı'nda yer alan anne ve babaya saygı gösterme emrini çiğnemesi ve Yahudi hukukuna göre reşit sayılmaktayken Hollanda yasalarından yararlanarak mahkemeye başvurması Spinoza'nın sapkın ilan edilmesine sebep olmuş görünmektedir. Ayrıca Hollanda yasalarına göre birinin sapkın olarak ilan edilmesi anne-babasından miras hakkını kaybetmesine neden olabilirdi. Vlessing'e göre bunun farkında olan Amsterdam Yahudi Cemaati Spinoza'nın miras davasını engellemek için onu herem cezasına

⁴⁵⁷ Odette Vlessing, "The Excommunication of Baruch Spinoza: The Birth of a Philosopher", *Dutch Jewry: Its History and Secular Culture (1500-2000)*, ed. Jonathan Irvine Israel - Salverda Reinier (Leiden: Brill, 2002), 154-157.

⁴⁵⁸ Gürkan, *The Jews as a Chosen People*, 53.

⁴⁵⁹ Vlessing, "The Excommunication of Baruch Spinoza", 159.

⁴⁶⁰ Vlessing, "The Excommunication of Baruch Spinoza", 160.

⁴⁶¹ Vlessing, "The Excommunication of Baruch Spinoza", 160.

çarpıtmış olabilir. Spinoza'nın hereminde yer alan Yahudiler “onun tarafından yazılmış ya da hazırlanmış herhangi bir belgeyi okumamalıdır” cümlesindeki “belge” kelimesi için kullanılan terim Portekizcede “kağıt” anlamına gelen *papel*'dir. Vlessing *papel* kelimesinin kitap ve yazılı belge anlamında kullanılmasından çok “finansal belge” anlamında kullanılmış olmasının daha muhtemel olduğunu öne sürmektedir. Bu da heremin nedeninin ekonomik olduğu anlamına gelmektedir.⁴⁶²

Spinoza hakkında en ayrıntılı ve araştırmacılar tarafından çokça ilgi gören Johannes Colerus'un 18. yüzyılda yazdığı biyografide Spinoza'nın hereminin sebepleri açıklanırken önce maddi meselelere değinilmiş, ardından Epikürcü yaşam tarzı, dine küfürde bulunmak ve paganizm gibi sebeplerden bahsedilmiştir.⁴⁶³ Vlessing'e göre Corelus'un biyografisinde bazı eksiklikler ve hatalar vardır ve Spinoza'nın hayatına dair tarihî gerçeklikler ile mitler iç içe geçmiştir. Bu biyografide Spinoza'nın iki kız kardeşinden bahsedilirken Gabriel isimli erkek kardeşinden bahsedilmemiş, Spinoza'nın yaşadığı olayların tarihleriyle ilgili hatalar yapılmış ve Spinoza'nın Latince öğrenimi hakkında çelişik bilgiler sunulmuştur. Vlessing'e göre Spinoza Latinceyi Van den Enden'den değil kendi kendine öğrenmiştir. O dönemde Amsterdam Yahudi Cemaati'nde Latince bilmek yaygındı ve kayınbiraderinin kütüphaneci olması sebebiyle Spinoza'nın cemaat kütüphanesine erişimi kolay olmuştur.⁴⁶⁴ Vlessing ayrıca Spinoza'nın tüccar olarak yetiştirildiğini ve cemaatin okulu Ets Haim'de dinî eğitim almadığını savunmaktadır. Spinoza'nın Leiden Üniversitesi'ne gittiğine dair iddianın yalnızca bir Engizisyon raporunda bulunduğuna işaret etmektedir. Vlessing Spinoza'nın çeşitli akademisyenlerle olan yazışmalarında başlangıçta ona “çok değerli beyefendi” olarak hitap edilirken zamanla “çok bilgin ve zarif” gibi unvanlarla hitap edilmeye başlanmasını onun zamanla filozof olarak itibar kazandığının ve kendi kendini yetiştirdiğinin işareti olarak yorumlamaktadır.⁴⁶⁵

Vlessing'e göre Corelus'un biyografisinde iki farklı versiyonu bulunan Spinoza'nın Yahudi cemaatine mensup birkaç kişinin saldırısına uğradığı bilgisi doğrudur ancak detaylarda farklılık görülmektedir. Vlessing, Spinoza'nın yakın

⁴⁶² Vlessing, “The Excommunication of Baruch Spinoza”, 161.

⁴⁶³ Colerus, *The Life of Benedict de Spinoza*, 17.

⁴⁶⁴ Vlessing, “The Excommunication of Baruch Spinoza”, 162.

⁴⁶⁵ Vlessing, “The Excommunication of Baruch Spinoza”, 162-163.

akrabasının bir adam tarafından saldırıya uğraması hikayesinin Spinoza'nın bilinçaltına etki ettiğini ve Spinoza'nın bunu kendi hikayesine dahil ettiğini düşünmektedir.⁴⁶⁶ Colerus'a göre Spinoza Amsterdam'dan bu saldırı sebebiyle ayrılmış ve ilk olarak Ouderkerk'e daha sonra Rjinsburg'a yerleşmiştir. Vlessing Spinoza'nın bireysel dinî tecrübeye önem veren Collegiantlar topluluğunun merkezi olması sebebiyle Rjinsburg'u tercih ettiğini düşünmektedir. Ayrıca Vlessing, Spinoza'nın Amsterdam'dan Rjinsburg'a taşınmasının temel nedeninin hukuki ve ekonomik de olabileceğini ileri sürmektedir. Amsterdam'da yürürlükte olan yasalar, daha önce teminat olarak gösterilmiş malların yeni sahiplerinden geri alınmasını zorlaştırırken, Rijnland'da bu mümkün olabilmekteydi. Vlessing'e göre Spinoza'nın burada daha güçlü bir hukuki konuma sahip olarak babasının sattığı malları geri almayı ummuş olması mümkündür. Ayrıca, Rijnland'da yetimlerin gelirlerini vasilerinin müdahalesi olmadan alabilmesi mümkündü, bu da Spinoza'nın ekonomik olarak bağımsızlığını sağlamasına yardımcı olabilirdi.⁴⁶⁷ Vlessing, Corelus'un Spinoza'nın ölüm tarihine ve mal varlığına dair bilgilerin hatalı olduğunu ve bu sebeple bu kaynağın güvenilir olmadığını öne sürmektedir.

İspanyol Engizisyonu tarafından yürütülen Hristiyanlıktan Yahudiliğe geçmiş olan Lorenzo Escudero davasına dair 1659 yılına ait Engizisyon belgelerinde tanıkların ifadesinde Spinoza ve de Prado'nun da ismi geçmekte ve onların birbirlerini tanıdıkları ve aynı nedenle cemaatten kovuldukları öne sürülmektedir. İlk tanıklığa göre Spinoza ve de Prado'nun kovulma nedenleri onların ateizme eğilimli olmaları, ruhun bedenle birlikte öldüğüne inanmaları ve Tanrı'yı şahsi bir varlık olarak değil, daha çok felsefi bir kavram olarak görüyor olmalarıdır. İkinci tanıklıkta ise onların Musa Şeriatı'nın veya Amsterdam Yahudi Cemaati'nin doğru olmadığını söylemeleri sebebiyle cemaatten kovuldukları belirtilmiştir. Vlessing bu tanıklıkta ilgili neyin sahte olarak nitelendirildiği konusunu belirsiz bulmuş ve Yahudi şeriatının mı, yoksa cemaatin yönetiminin mi kastedildiğinin açık olmadığına işaret etmiştir.⁴⁶⁸

Spinoza 1656 yılında cemaatten kovulurken, de Prado başta cemaatin kendisine sunduğu tövbe etme fırsatını kabul etmiştir. Fakat başka bir sebepten 1658'de kesin olarak cemaatten kovulmuştur. Engizisyon belgelerinde ise hem Spinoza hem de de

⁴⁶⁶ Vlessing, "The Excommunication of Baruch Spinoza", 163.

⁴⁶⁷ Vlessing, "The Excommunication of Baruch Spinoza", 164-165.

⁴⁶⁸ Vlessing, "The Excommunication of Baruch Spinoza", 166.

Prado'nun herem cezasına uğradıkları tarih 1656 olarak verilmiştir. Tanıklıklarda Spinoza'nın yaşının hatalı verilmesi ve hakkındaki bilgilerin yüzeysel olması sebebiyle Vlessing, Engizisyon belgelerinin güvenilir olmadığını iddia etmektedir. Vlessing Spinoza'nın herem kararındaki ifadelerin de Prado'nun kararında kullanılan ifadelerden önemli ölçüde farklı olduğunu vurgulamaktadır. Vlessing'e göre Spinoza'nın heremi daha çok onun davranışlarıyla ilgiliyken de Prado'nun heremi doğrudan onun dinî inançları ve gençler üzerindeki etkisiyle ilişkilendirilmiştir. Tanıklar cemaatin üyelerinden aldıkları de Prado hakkındaki bilgileri sanki doğrudan de Prado ve Spinoza'dan almış gibi aktarmışlar ve muhtemelen Spinoza'nın daha önceki sosyal ve ekonomik sebeplerle herem cezasına uğradığını bilememişlerdir.⁴⁶⁹ Vlessing'e göre Spinoza kişisel çıkarları için cemaatin finansal güvenilirliğini umursamadan hareket etmiştir. Amsterdam Yahudi Cemaati de onun daha fazla hukuki işlem yapmasını engellemek adına onu sapkınlıkla suçlamıştır. Vlessing, Spinoza'nın herem kararını parnasimin verdiğini, hahamların ise sadece bunu onayladığını, yani hahamların meseleye doğrudan dahil olmadığını, heremin sebebinin dinî olması durumunda hahamların da bu konuyla ilgileneceklerini öne sürmüştür.⁴⁷⁰

Vlessing'e göre ilgili herem kararı, Spinoza'nın Tanrı, Tevrat ve ruhun ölümsüzlüğüne ilişkin fikirlerinin ötesinde, cemaatin otoritesine karşı gelerek Amsterdam yönetimine başvurması sebebiyle ve cemaatin Amsterdam'daki varlığını sürdürebilmesi için gerekli olan ekonomik istikrarın korunması amacıyla alınmıştır. Sonuç bölümünde Vlessing'in bu yaklaşımı detaylı bir biçimde ele alınacak ve farklı yorumlarla birlikte değerlendirilerek tartışılacaktır.

3.5.3. Siyasi Baskı ve Uyumu Koruma İhtiyacı

Daha önce işaret edildiği üzere, Spinoza'nın heremi Mahamad tarafından uygulanmış, hahamlar tarafından onaylanmıştır. Yani heremi uygulayan aslında Mahamad'dır.⁴⁷¹ Mahamad'ın herem cezasını vermesindeki asıl etkeni anlamak için başka herem örneklerine bakmak yararlı olacaktır. Örneğin, Mahamad'ın de Prado'ya eğer bir yıl

⁴⁶⁹ Vlessing, "The Excommunication of Baruch Spinoza", 168-169.

⁴⁷⁰ Vlessing, "The Excommunication of Baruch Spinoza", 171.

⁴⁷¹ Kasher - Biderman, "Why was Baruch de Spinoza Excommunicated?", 118.

içinde başka Yahudi topluluğuna gitmeyi kabul ederse heremin kaldırılacağı teklifinde bulunması dikkat çekicidir. 17. yüzyılda Amsterdam Yahudi Cemaati yalnızca dinî bir topluluk değil, aynı zamanda ekonomik ve siyasi bağları güçlü olan bir topluluktur. Cemaatin varlığı ve statüsü Hollanda'daki siyasi atmosfere bağlıydı. Hollanda'da görece bir tolerans ortamı olmasına rağmen bu durum garanti altında değildi. Ayrıca Mahamad'da bulunanlardan bazıları önemli tüccarlardı. Bütün bu sebeplerden dolayı Mahamad cemaatin ekonomik ve siyasi statüsünü dengede tutmaya özen göstermiştir. Çünkü Yahudi cemaatindeki bir bireyin herhangi bir uyumsuz davranışının tüm cemaatin zarar görmesine sebep olma ihtimali vardı.⁴⁷² Dolayısıyla Spinoza'nın hereminin de doğrudan dinî-felsefi sebeplerden ziyade güvenlik meselesi sebebiyle uygulandığını düşünen araştırmacılar bulunmaktadır.

17. yüzyılda Hollanda'da karmaşık bir yönetim sistemi mevcuttu. Amsterdam Yahudi Cemaati'nin de bağlı olduğu dört ana yönetim sistemi bulunuyordu. Amsterdam yönetimi şehrin yönetiminden sorumluydu. Hollanda ve Batı Friesland Eyaleti önemli şehir temsilcileri ve soyluların temsilcilerinden oluşmaktaydı. Genel Eyaletler/Devletler Konseyi Utrech Birliği'ndeki yedi eyaletin temsilcilerinden oluşmaktaydı. Stadholder ise Oranj Hanedanı tarafından atanan genel valiydi.⁴⁷³ Bu dört yönetim zaman zaman birbiriyle çatışan çıkarlara sahip olmuştur. Bu karmaşık yönetim sisteminin Yahudi cemaatinin liderleri için endişe verici olduğunu söylemek mümkündür. Cemaat liderlerinin önceliği Hollanda'daki siyasi otoriteyle iyi ilişkileri sürdürmek olmuştur. 17. yüzyılın başında Hollanda bağımsızlığını yeni kazanmış bir devletti ve iç politikasında anlaşmazlıklar bulunmaktaydı. 1648'de İspanya'nın Hollanda'nın bağımsızlığını tanınması ve barış anlaşmasının imzalanmasından sonra Oranj Hanedanı'nın savaşa devam etmek istemesi ancak Amsterdam'ın barış ve ekonomik refahı tercih etmesi siyasi bir kargaşaya sebep olmuştur.⁴⁷⁴ Ayrıca, daha önce üzerinde durulduğu üzere, İngiltere ile Hollanda arasında ekonomik anlaşmazlıklardan kaynaklanan savaş Hollanda ekonomisine zarar vermiş ve bu da Amsterdam Yahudi Cemaati'ni olumsuz etkilemiştir. 1654'te barış anlaşması imzalanmasının ardından Hollanda'da iç siyasi kriz yaşanmıştır.

⁴⁷² Henry E. Allison, *Benedict de Spinoza: An Introduction* (New York: Yale University Press, 1987), 3.

⁴⁷³ Bk. Pieter Geyl, *The Netherlands in the Seventeenth Century (1609-1648)* (New York: Barnes & Noble Inc., 1961).

⁴⁷⁴ Geyl, *The Netherlands in the Seventeenth Century (1609-1648)*, 1/154-158.

Hollanda eyaleti, İngiltere ile gizli bir anlaşma yaparak Oranj Hanedanı'ndan kimsenin yeniden yönetici seçilmemesini kabul etmiştir. Bu durum, diğer eyaletler tarafından Utrecht Birliği Antlaşması'na aykırı olarak değerlendirilmiştir.⁴⁷⁵

17. yüzyılda Hollanda'daki dinî ortam da dengeli değildi. Hükümet kademeleri Protestan'dı ve Utrecht Birliği Antlaşması'nın 13. maddesine göre her bireyin dinî özgürlüğe sahip olacağı belirtilse de Hollanda ve Zelanda eyaletlerinin dinî konularda bağımsız hareket edebileceği belirtilmiştir. Bu eyaletlerde yalnızca Hollanda Reform Kilisesi'ne özgürlük tanınmıştır. Yani görünürde dinî özgürlük olsa da gerçekte durum çok da böyle değildi. 17. yüzyılın başlarında Calvinistler ile Remonstrantlar arasında yaşanan güç mücadelesinde tartışmanın konusu kader meselesi gibi görünse de asıl mesele Hollanda eyaletinde sivil otoritenin mi yoksa Calvinist Kilise'nin mi üstün olacağıydı.⁴⁷⁶ Ne Calvinistler ne de Remonstrantlar Yahudilere karşı olumlu görüşlere sahipti. Örneğin Remonstrant Caspar Barlaeus Hollanda'da Yahudilere tanınan hakların, Reform Kilisesi mensubu Hristiyanlara bile tanınmamasından şikâyet etmiş ve bu durumu utanç verici ve adaletsiz olarak nitelendirmiştir. Daha önce üzerinde durulan 1619'da gerçekleşen Dordrecht Sinodu Calvinistlerin zaferiyle sonuçlanmıştır ve sinodun kararları arasında Yahudilerin Hristiyanlığa karşıt söylemlerinin ve Hristiyanları Yahudileştirme faaliyetlerinin engellenmesi bulunmaktadır. Grotius ve Pauw tarafından sunulan rapordan sonra Hollanda Yahudiler hakkında genel bir politika belirlemek yerine her şehrin kendi kararını vermesini uygun görmüştür. Amsterdam'da Yahudiler, her ne kadar gettoda yaşamak ve kıyafete işaret takmak gibi kısıtlamalara maruz kalmamış olsalar da, Calvinist din adamları tarafından şehirde istenmemişlerdir. Bu sebeple Yahudiler dinî kimliklerini açıkça sergilememeye özen göstermişlerdir. 1639'da Mahamad cemaat mensuplarının cenaze ve düğün gibi törenleri alenen yapmasını ve Hristiyanlarla konuşurken onların dinini eleştirmesini yasaklamıştır. Amsterdam yönetimi Yahudi cemaatine mensup bireylerden Yahudi inancının temel ilkelerine bağlı kalmalarını beklemiştir. Yahudilerin Hristiyanlarla olan davalarında ettikleri yemin olan More Judaico'da Yahudilerin Tanrı'nın varlığı, Tevrat'ın doğruluğu ve ölümden sonra ruhun yargılanacağı inançlarına sahip olduklarını belirtmeleri gerekmekteydi. Grotius

⁴⁷⁵ Bk. Israel, *The Dutch Republic*, 713-725.

⁴⁷⁶ Bk. Geyl, *The Netherlands in the Seventeenth Century (1609-1648)*, 1/63-60.

ılımlı bir Kalvinist olmasına rağmen hazırladığı raporda Yahudilere bu temel inançlar üzerine dinî bağlılık yemini ettirilmesini önermiştir. Engizisyon raporunda ise de Prado ve Spinoza'nın bu üç temel inancı reddetmiş oldukları belirtilmiştir. Bu durumun yalnızca Yahudi otoriteler tarafından değil Hristiyan otoriteler tarafından da tehdit olarak algılandığı anlaşılmaktadır.

17. yüzyılın ortalarında Hollanda'da Descartes'ın felsefesine karşı akademik ve dinî tepkiler gelişmiştir. 1647'de Leiden Üniversitesi'ndeki profesörlerin eserlerinde veya tartışmalarında Descartes'ın adını anmamalarına dair karar alınmıştır. Spinoza'nın cemaatten kovulduğu yıl olan 1656'da felsefi özgürlüğün sahil teolojiye ve kutsal metne zarar vermemesi gerektiğini belirten kararlar alınmıştır.⁴⁷⁷ Kartezyen felsefe büyük bir tehdit olarak algılanmış ve yayılması engellenmeye çalışılmıştır. Spinoza'nın Kartezyen felsefeyle ilgilenmeye başlama tarihi tam olarak bilinmese de onun yayımlanan ilk eserinin Descartes'ın *Felsefenin İlkeleri* eserinin açıklaması olması bu felsefeyle genç yaşta ilgilenmeye başladığını göstermektedir. Bu sebeple Spinoza'nın hereminin ardındaki nedenlerden birinin de Kartezyen felsefeye yönelik olduğu düşünülmektedir. Buna göre Spinoza'nın Kartezyen felsefeye olan ilgisinin Hollanda'daki siyasi ve dinî otoriteler için sorun teşkil edebileceği sebebiyle Amsterdam Yahudi Cemaati'nden kovulmuş olması mümkündür.⁴⁷⁸

Herem metninde Spinoza'nın hangi görüşleri ve eylemleri sebebiyle herem cezasına uğradığı ayrıntılı olarak belirtilmese de Yahudi cemaatinin genelde hassas meselelerde ayrıntıya girmemesi önemli bir ipucu olarak değerlendirilebilir. Spinoza'nın herem metninde iki ayrı suçlama ifadesi bulunmaktadır: “İğrenç sapkınlıklar ve bunları öğretmek” ve “korkunç eylemler”. Buradaki “iğrenç sapkınlıklar” ifadesi Spinoza'nın Tanrı, Tevrat ve ruhun ölümsüzlüğü konusundaki “sapkın” fikirleriyle bağlantılıyken “korkunç eylemler” ifadesinin farklı bir şeye işaret ediyor olması mümkündür. Bu da Spinoza'nın hereminde dinî ve felsefî meselelerin yanı sıra siyasi meselelerin de etkili olduğunu göstermektedir. Kartezyen felsefe o dönemde devlet-kilise ilişkileri açısından hassas bir konuydu. Eğer Spinoza Kartezyen felsefeyi kamusal alanda tartıştıysa bu

⁴⁷⁷ Nadler, *Spinoza*, 179-180.

⁴⁷⁸ Kasher - Biderman, “Why was Baruch de Spinoza Excommunicated?”, 131.

durum cemaatin Hollandalı yetkililerle olan ilişkileri için tehlikeli olmuştur. Cemaat de çözüm olarak Spinoza'yı cemaatten kovmayı tercih etmiştir.

Spinoza'nın Kuveykır mezhebiyle olan bağlantısını onun hereminin sebebi olarak gören araştırmacılar da bulunmaktadır. Kuveykır 17. yüzyılda İngiltere'de ortaya çıkmış, dinî otoriteyi reddeden ve Tanrı'nın doğrudan her bireyle iletişim kurduğunu savunan bir Hristiyan mezhebidir. Geleneksel kilise yapısına ve ruhban sınıfına karşı çıkan mezhep mensupları “iç ışık” kavramıyla bireyin doğrudan Tanrı'yla doğrudan bağlantı kurabileceğini iddia etmiştir. Amsterdam 17. yüzyılda birçok farklı dinî grubun faaliyet gösterdiği bir merkez olduğundan, Kuveykır da burada misyonerlik faaliyetleri yürütmüşlerdir. Kuveykır misyonu, 1655 ve 1656 yıllarında Amsterdam'da faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu dönemde Spinoza'nın Kuveykırılarla temas kurmuş olabileceği düşünülmektedir. Kuveykır misyonerlerinin Amsterdam'daki Yahudilerle temas halinde olduğu ve onları kendi inançlarını benimsemeye teşvik ettiği bilinmektedir. Spinoza'nın Kuveykırılarla dostane ilişkiler kurduğu ve hatta onlara bazı entelektüel hizmetlerde bulunduğu, Kuveykır misyonunun bir parçası haline gelmiş olabileceği şüphesini doğurmuştur.⁴⁷⁹

Amsterdam'daki Kuveykır mezhebinin lideri olan William Ames 1657 yılında Margaret Fell'e yazdığı mektupta Yahudiler tarafından cemaatten kovulan ve yalnızca ışığı yani Kuveykır terminolojisinde Tanrı'nın doğrudan rehberliğini kabul ettiğini söyleyen bir Yahudi'nin kendisiyle görüşmek isteyip konuştuğunu ve bu Yahudi'nin Ames'in söylediklerini kabul ettiğini belirtmiştir. Bu Yahudi'nin büyük olasılıkla Spinoza olduğu, ancak bahsedilen görüşmenin Spinoza'nın cemaatten kovulduktan sonra gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Başka bir Amsterdamlı Kuveykır olan William Caton'ın da Fell'e aynı yıl yazdığı mektupta bir Yahudi'nin birkaç dili iyi bildiğini ve Fell'in kitaplarını çevirme işini üstleneceğini belirtmiştir. Mektupların tarihine bakılırsa Spinoza'nın Kuveykırılarla olan bağlantısının heremden sonra gerçekleştiği görülmektedir. Öte yandan Spinoza'nın Tevrat eleştirisinin Samuel Fisher isimli bir Kuveykır'ın görüşleriyle benzerlik taşıdığı görülmektedir. Kuveykırılarla etkileşime girmek Hristiyanlarla dinî tartışmalara girmek anlamına gelebilirdi ki bu, cemaat tarafından Hristiyan yönetime uyum sağlanması açısından tehdit kabul edilebilirdi.

⁴⁷⁹ Kasher - Biderman, “Why was Baruch de Spinoza Excommunicated?”, 135.

Ayrıca, Spinoza'nın Kuveykirlarla iş birliği yapması, özellikle Hristiyanların Yahudileri kendi inançlarına döndürme çabalarına destek vermek olarak görülebilirdi. Spinoza'nın Kuveykır misyonerlerle olan görüşmeleri ve onlara kitap çevirme gibi hizmetler sunması, cemaat yönetimi tarafından “tehlikeli” ve “korkunç” eylemler olarak değerlendirilmiş olabilir.⁴⁸⁰

Bütün bu tespitlerden hareketle, Amsterdam Yahudi Cemaati'nin Spinoza'ya karşı aldığı herem kararının yalnızca teolojik bir tepki olarak değerlendirilmesi yetersiz görünmektedir. Cemaatin içinde bulunduğu sosyo-politik bağlam, özellikle hem iç uyumu sağlama hem de dış dünyayla sürdürülebilir siyasi ve ekonomik ilişkileri koruma gerekliliği, bu tür kararların arkasındaki çok katmanlı motivasyonu ortaya koymaktadır. Spinoza'nın fikirleri yalnızca geleneksel dinî yapıyı sorgulamakla kalmamış, aynı zamanda cemaatin iç bütünlüğünü ve dış dünyayla kurduğu kırılgan dengeyi tehdit eden bir unsur olarak görülmüştür. Dolayısıyla herem, bir fikir ayrılığına verilen tepkinin ötesinde, bir topluluğun varlığını ve itibarını koruma çabası olarak da okunabilir.

⁴⁸⁰ Kasher - Biderman, “Why was Baruch de Spinoza Excommunicated?”, 137.

SONUÇ

Amsterdam Yahudi Cemaati'nin gerisindeki tarihi süreç, 15. yüzyılda İber yarımadasında başlayan zorunlu göçlerle şekillenmiştir. Yani Amsterdam Yahudi Cemaati'nin oluşumunu anlamak, yalnızca 17. yüzyıl Hollanda'sındaki toplumsal yapıyı değil, aynı zamanda İber yarımadasından gelen Yahudilerin tarihsel yolculuğunu da dikkate almayı gerektirmektedir. Yahudilerin İber yarımadasındaki varlıkları Antik Roma dönemine kadar dayanmaktadır. Roma hakimiyetinin ardından Vizigot Krallığı döneminde Vizigotların Katolikliği resmî din hâline getirmesiyle birlikte Yahudiler baskıya maruz kalmışlardır. 711 yılında Müslümanların İber yarımadasını fethetmesiyle başlayan Endülüs dönemi Yahudiler için tarihsel olarak “Altın Çağ” olarak adlandırılan bir dönemin başlangıcı olmuştur. Endülüs'te kurulan Emevî yönetimi, Yahudilere hoşgörü ortamı sunmuş; dinî, kültürel ve entelektüel faaliyetlerini sürdürmelerine imkan tanımıştır. Müslüman yönetimi altında yaşayan Yahudiler bilim, felsefe, tıp ve edebiyat gibi alanlarda büyük ilerlemeler kaydetmişlerdir. Ancak 14. yüzyıldan itibaren Hristiyan krallıkların güç kazanmasıyla birlikte Yahudilere yönelik baskılar artmış; 1391'de başlayan pogromlar, zorla vaftizler ve Engizisyon mahkemeleriyle devam etmiştir. Bu olaylar sonucunda Hristiyanlığa geçen Yahudiler Converso/Marrano olarak isimlendirilmiş ve toplumda farklı bir grup oluşturmuştur. Bu sürecin en dramatik dönüm noktası ise 1492'de Yahudilerin İspanya'dan sürülmesi olmuştur. 1497'de Portekiz'de de benzer bir zorla Hristiyanlaştırma ve sürgün süreci yaşanmıştır. Bu gelişmeler sonucunda binlerce Yahudi Osmanlı İmparatorluğu'na, Kuzey Afrika'ya ve İtalya'ya göç etmiştir.

Din değiştirerek İber yarımadasını terk etmeyen ve ticaret sebebiyle diasporadaki Sefarad Yahudilerle bağlantılarını koruyan Portekizli Converso tüccarlar güçlü ticaret ağları kurarak Portekiz'de ekonomik ve sosyal açıdan önemli roller üstlenmiş ve “Milletin Adamları” olarak isimlendirilmişlerdir. Engizisyon'dan korunma çabasıyla ortak hareket eden Portekizli Conversolar hem sağladıkları ekonomik fırsatlar sebebiyle hem de Engizisyon'dan kaçmak için Anvers ve Hamburg gibi Batı Avrupa şehirlerine yerleşmiştir. 16. yüzyıl sonunda İspanya'nın baskıları ve Hollanda'nın isyanı sonucunda

Anvers'in ticarete zayıflamasıyla Portekizli Conversolar Amsterdam'a göç etmiştir. Uzun yıllar boyunca kripto kimlikle yaşamaya zorlanan Portekizli Conversolar Amsterdam'da dinlerini açıkça yaşama ve yeniden örgütlenme imkânı bulmuşlardır.

İber yarımadasından gelerek Amsterdam'a yerleşen ve burada Yahudiliğe geri dönenler Amsterdam yönetimi tarafından "Portekiz Milleti" olarak isimlendirilmişlerdir. "Milletin Adamları"nın burada inşa ettikleri cemaat İber mirası ve Yahudi kimliğinin harmanlanması açısından oldukça özgün bir yapı oluşturmuştur. Bu yapıda cemaatin idari mekanizmasını oluşturan Mahamad'ın otoritesi tartışmasız hale gelmiş ve cemaat içi disiplini sağlamak için herem cezasına sıkça başvurulmuştur. 17. yüzyılda Amsterdam Yahudi Cemaati'nde önemli bir Yahudi tüccar ailesinde dünyaya gelen ancak 1656 yılında henüz yirmi üç yaşındayken cemaatten kovulan Spinoza da herem cezasına uğrayanlardan biridir. Spinoza'nın herem metninde onun cemaatten kovulmasına götüren sebepler konusunda netlik olmaması ve herem metninin dilinin cemaatin başkaları için düzenlediği herem metinlerine göre oldukça sert olması Spinoza'nın Amsterdam Yahudi Cemaati'nden kovulmasını ilginç hale getirmiştir. Ayrıca Spinoza'nın herem öncesinde yayımladığı ve günümüze ulaşan herhangi bir çalışmasının bulunmaması bu dönemi belirsiz kılmaktadır. Bu sebeple Spinoza'nın hereminin sebebine dair birçok teori öne sürülmüştür. Bazı araştırmacılar Spinoza'nın herem sürecini doğrudan dinî sebeplere, özellikle Spinoza'nın Tanrı, Tevrat ve ruhun ölümsüzlüğü hakkındaki görüşlerine bağlamaktadır. Spinoza'nın herem cezasına uğradıktan kısa bir süre sonra, Tevrat ve Yahudilikle ilgili görüşlerini açıkça ifade ettiği ancak günümüze ulaşmayan bir risale yazdığına dair kanıtlar bulunmaktadır. Spinoza'nın, bu görüşlerini *Tractatus Theologico-Politicus* adlı eserinde sistemli bir şekilde dile getirdiği düşünülmektedir. Ayrıca Spinoza'nın hereminden sonra yazdığı ve yayımlanan eserlerinin de onun herem öncesi fikirlerine ışık tuttuğunu söylemek mümkündür. O, Tevrat'ın doğruluğu, mükafat ve ceza ve ilahi takdir gibi konuları inanç dogması olarak görmemiş, bunların serbest yoruma açık meseleler olduğunu savunmuştur. Spinoza'nın Marrano ve Sefarad kökenleri, düşünsel gelişiminde belirleyici bir rol oynamıştır. Geçmişte zorla Hristiyanlaştırılmış Sefarad Yahudilerin oluşturduğu Amsterdam Yahudi Cemaati'ne mensup olan Spinoza, kimlik, inanç ve aidiyet gibi konularda derin çelişkiler ve sorgulamalarla şekillenen bir kültürel mirasın içinde yetişmiştir. Özellikle Marrano tecrübesinde görülen ikili yaşam tarzı, dinî şüphecilik ve geleneksel otoritelerden bağımsız düşünme eğilimini felsefi bir zemine

taşımıştır. Bu miras, onun vahye dayalı din anlayışına mesafeli duruşunu, akli merkeze alan bir kurtuluş anlayışı geliştirmesini ve din ile siyaset arasındaki ilişkiyi eleştirel biçimde değerlendirmesini mümkün kılmıştır.

İlgili Engizisyon raporundaki tanıkların Spinoza'yı herem cezasına uğramış bir diğer cemaat üyesi olan Juan de Prado'yla birlikte görmelerinden hareketle, de Prado'nun 1658'de sebepleri belirtilmiş olan herem belgelerinin Spinoza'nın hereminin sebebini anlamaya yardımcı olması mümkündür. De Prado'nun da Spinoza gibi Musa Şeriatı'na ve Tevrat'ın doğruluğuna yönelik çeşitli şüpheler dile getirdiği, Tanrı'nın varlığını felsefi bir yaklaşımla savunduğu, mükafat ve ceza gibi konuları inanç kapsamında görmesine rağmen, ruhun ölümsüzlüğünü reddettiği belirtilmiştir. Bu noktada Spinoza'nın herem cezasına uğramasının nedeninin aslında onun fikirleri değil, davranışları olduğunu, zira Yahudilikte kişinin düşüncelerinden ziyade davranışları nedeniyle kusurlu bulunduğunu düşünen araştırmacılar bulunmaktadır. Ancak, Yahudi şeriatının başlıca kitapları olan Talmud ve Şulhan Aruh'ta belirli inançları reddeden veya Tevrat'a hakaret eden kişilerin cemaatten kovulması gerektiği belirtilmektedir. Bu durum, sadece fiili ihlaller değil, aynı zamanda yazılı veya sözlü kanunları küçümseme veya dine karşı görüş beyan etme durumlarında da geçerlidir.

Bazı araştırmacılar ise Spinoza'nın hereminde ekonomik sebeplerin etkili olduğu görüşünü savunmaktadır. Tarihçi Odette Vlessing, Spinoza'ya uygulanan herem cezasının arkasında, onun babasının borçlarından kurtulmak için Hollanda mahkemelerine başvurarak kendisini yetim ilan ettirmesinin yattığını öne sürmektedir. Bu durumun hem Yahudi şeriatına aykırı olması hem de cemaatin ticari itibarını zedelemesi bakımından dikkat çektiğini ve cemaatin iç meselelerinin üst sivil makamlara taşınmasının cemaatin otoritesine karşı bir meydan okuma olarak görülerek Spinoza'nın heremine giden yolu hazırladığını savunmuştur. Ancak herem metninde geçen "sapkın fikirler" ifadesi ve daha önce üzerinde durulan Spinoza ve de Prado'nun dinî görüşleri nedeniyle cemaatten kovulduklarını belirten Engizisyon raporu Spinoza'nın hereminde belirleyici rolün ekonomik fiiller değil felsefi fikirler olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Vlessing'in Spinoza'nın herem metninde geçen "papel" kelimesini finansal belgeler olarak çevirmesi de mantıklı görünmemektedir. Çünkü, metinde Spinoza'ya ait "papel"lerin Yahudiler tarafından okunması yasaklanmıştır. Bir belgenin okunmasını yasaklamak onun okuyan kişi üzerinde istenmeyen etkileri olabileceğini düşünmekten

kaynaklanmaktadır. Finansal belgelerin ise okuyan kişi üzerinde herhangi bir etkisi söz konusu değildir. Herem metninde geçen “papel” kelimesinin Spinoza’nın günümüze ulaşmayan ve felsefi fikirlerini içeren herhangi bir mektubuna ya da yazısına atıf yapması daha olası görünmektedir. Vlessing, Spinoza’nın herem metninde geçen “sapkınlık” ifadesini onun davranışlarıyla ilişkilendirmektedir. Ona göre Spinoza, babasını mali yolsuzlukla suçlayarak On Emir’de yer alan anne-babaya itaat emrine karşı gelmiş, ayrıca reşit olmadığını öne sürerek kendini miras yükümlülüklerinden kurtarmaya çalışmıştır. Vlessing, Yahudi hukukuna aykırı olan bu davranışın parnasim tarafından “sapkınlık” olarak nitelendirip Spinoza’yı mirastan mahrum bırakmak için hukuki bir araç olarak kullandığını öne sürmüştür. Ancak bu görüşe katılmak güçtür; çünkü sapkınlık kavramı, eylemlerden çok fikirlerle ilgili bir suçlamayı çağrıştırmaktadır.

Spinoza’nın hereminin, yalnızca dinî sapkınlık nedeniyle verilmiş bir cemaat içi ceza değil, aynı zamanda toplumsal ve siyasi yönleri olan bir olay olması daha imkan dahilindedir. Herem, cemaatin birliğini ve geleneksel Yahudi kimliğini korumak için kullanılan bir disiplin yöntemidir. Spinoza’nın fikirleri, cemaatin bu birliği sağlama amacına ters düştüğü için sert bir şekilde cezalandırılmıştır. Ancak mesele sadece inançla sınırlı değildir; olayın siyasi boyutu da vardır. Spinoza’nın hereminden sonra yazdığı eserlerde onun düşünce özgürlüğünü savunan liberal bir cumhuriyetçi olduğu anlaşılmaktadır. Amsterdam Yahudi Cemaati’nin liderleri ise muhafazakâr siyasi görüşlere sahipti ve kendileri cemaati otokratik şekilde yönetmişlerdir. Spinoza’nın Van den Enden gibi radikal görüşe sahip kişilerle birlikteliği ve cumhuriyetçi görüşleri cemaatin liderlerini rahatsız etmiş olabilir. Ayrıca 17. yüzyılda Amsterdam’daki Sefarad Yahudiler, İber yarımadasından yeni göç etmiş mülteciler olarak Hollanda’daki toplumsal ve dinî huzursuzlukların farkındaydılar ve kendilerini kırılgan bir konumda görmüşlerdir. Özellikle Calvinistlerin baskıcı kanadının güç kazandığı 1618 ve 1640’ların sonlarında, Yahudiler ve diğer dinî azınlıklar büyük bir tehdit hissetmişlerdir. Amsterdam yönetimi 1619’da Yahudilere yerleşme izni verirken, onlara Hristiyanlığa yönelik eleştiriden kaçınmalarını ve cemaat içinde dinî disiplin sağlamalarını şart koşmuştur. Bu durum, cemaatin kendi içinde düzeni sağlamasına ve dış dünyaya karşı temkinli olmasına sebep olmuştur.

Amsterdam Yahudi Cemaati’nin liderleri Hollanda’daki toleransın sınırlarının farkında olarak son derece dikkatli davranmıştır. 1639’da üç cemaat Talmud Tora adı

altında birleştğinde cemaat Yahudilerin halka açık cenaze ve düğün alayları yapmasını yasaklamıştır. Yahudilerin Hristiyanlarla dinî konularda tartışması ve onları Yahudiliğe döndürmesi de yasaklanmıştır. Bu temkinli tutum 1670’te cemaat yeni bir sinagog inşa etme isteğini şehir yönetimine ilettiğinde de sürdürülmüştür. Cemaatin ileri gelenleri bu isteklerini şehir yönetimine iletirken parnasimin asi cemaat üyelerini cemaatten kovma yetkisinin bulunduğunu tekrarlamışlardır. Ayrıca 1650’lerde cumhuriyetçilerle Oranj Hanedanı destekçilerinin karşı karşıya gelmesi ve Amsterdam’daki yönetim değişikliği gibi sebeplerle Hollanda’da siyasi ortamın değişkenlik gösterdiği bilinmektedir. Yahudiler bu değişken ortamda gelişen toleransın geçici olabileceğinin farkında olmuşlardır. Bu sebeple, cemaatin liderleri temkinli davranarak dışarıya güven vermek için disiplinli ve geleneklerine bağlı olduklarını göstermek istemiştir.

Öte yandan Spinoza’nın ruhun ölümsüzlüğü ve ilahi takdir konusundaki görüşleri yalnızca Yahudiler için değil Hristiyanlar için de sapkın kabul edilen ve rahatsız edici görüşlerdir. Bu sebeple Spinoza hakkındaki herem kararının cemaat liderlerinin yalnızca Yahudiliğe değil Hristiyanlığa aykırı görüşlere karşı da sert davrandığını gösterme amacı taşıdığı kabul edilmektedir. 1640’larda Kartezyen felsefe Hollanda’da tehdit olarak algılanmıştır. Descartes’ın mekanik evren anlayışı, Hristiyan teolojisinin temelini oluşturan Aristotelesçi felsefeye, dolayısıyla da Hristiyanlığa karşı bir tehdit olarak algılanmıştır. Fiziksel dünyayı sadece hareket halindeki madde olarak açıklayan bu yaklaşım, mucizeler ve kutsal metinlerdeki anlatılarla çeliştiği için tehlikeli görülmüştür. Bu nedenle, Kartezyen felsefe sadece akademik değil, dinî ve toplumsal düzen açısından da tehdit olarak görülmüştür. Spinoza’nın bu dönemde Descartes’ın fikirlerini benimsemesi ve yaymasının, Yahudi cemaatinde de endişe yaratmış olması muhtemeldir. Cemaat liderlerinin Hollandalı yetkililere “biz de bu tür tehlikeli felsefelere karşıyız” mesajı vermek istemesi de Spinoza’nın heremine sebep olmuş olabilir.

Mevcut bulgular, Spinoza’nın herem cezasının yalnızca dinî-felsefî görüşlerinden kaynaklanmadığını, aynı zamanda bağlı olduğu Amsterdam Yahudi Cemaati’nin dönemin sosyal, dinî ve siyasal koşulları içindeki konumunu koruma çabasıyla da doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir. Mahamad’ın otoritesi ve cemaatin şehir otoriteleriyle olan ilişkileri, Yahudi bireylerin ifade özgürlüğü üzerindeki sınırların şekillenmesinde belirleyici rol oynamıştır. Bu tez çalışmasının sunduğu perspektif, Spinoza’nın düşünce dünyasını anlamaya yönelik felsefî yaklaşımların ötesine geçerek

onu doğrudan etkileyen tarihsel ve toplumsal bağlama odaklanmaktadır. Bu çalışmanın bir sonraki aşaması, Amsterdam Yahudi Cemaati'nin benzer süreçlerden geçen diğer üyelerinin hikâyeleri üzerinden, cemaatin farklı dönemlerde değişen tolerans sınırlarını, iç dinamiklerini ve otorite yapılarını daha derinlemesine incelemek olabilir.

KAYNAKLAR

- Allison, Henry E. *Benedict de Spinoza: An Introduction*. New York: Yale University Press, 1987.
- Altmann, Alexander. "Eternality of Punishment: A Theological Controversy within the Amsterdam Rabbinate in the Thirties of the Seventeenth Century". *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 40 (1972), 1-88.
- Ashtor, Eliyahu. "Spain". *Encyclopaedia Judaica*. ed. Haim Beinart - Fred Skolnik. 19/67-83. New York: Macmillan Reference USA, 2006.
- Badillos, Angel S. - Pearce, S. J. "Languages and Translation". *The Cambridge History of Judaism Volume 5: Jews in The Medieval Islamic World*. ed. Phillip I. Lieberman. 5/634-665. Padstow, Cornwall: The Cambridge University Press, 2021.
- Baer, Yitzhak. *A History of the Jews in Christian Spain*. Philadelphia: Jewish Publication Society, 1992.
- Baer, Yitzhak. *A History of the Jews in Christian Spain: from the Age of Reconquest to the Fourteenth Century*. çev. Louis Schoffman. Skokie: Varda Books, 2001.
- Baron, Salo Wittmayer. *A Social and Religious History of the Jews: Late Middle Ages and Era of European Expansion 1200-1650*. New York: Columbia University Press, 2. Basım, 1973.
- Beinart, Haim. "Granada". *Encyclopaedia Judaica*. ed. Fred Skolnik. 8/32. New York: Macmillan Reference USA, 2006.
- "Sepharad". *Encyclopaedia Judaica*. ed. Haim Beinart - Fred Skolnik. 18/292. New York: Macmillan Reference USA, 2006.
- Bernfeld, Tirtsah Levie. "Religious Life among Portuguese Women in Amsterdam's Golden Age". *The Religious Cultures of Dutch Jewry*. ed. Yosef Kaplan - Dan Michman. 57-99. Leiden: Brill, 2017.
- Bodian, Miriam. "Amsterdam, Venice, and the Marrano Diaspora in the Seventeenth Century". *Dutch Jewish History*. ed. Jozeph Michman. 2/47-65. Tel Aviv: Hebrew University of Jerusalem, 1989.
- Bodian, Miriam. *Hebrews of the Portuguese Nation: Conversos and Community in Early Modern Amsterdam*. Bloomington: Indiana University Press, 1997.
- Bodian, Miriam. "The Biblical 'Jewish Republic' and the Dutch 'New Israel' in Seventeenth- Century Dutch Thought". *Political Herbaism: Judaic Sources in*

- Early Modern Political Thought*. ed. Gordon Schochet vd. 148-166. İsrail: Shalem Press, 2008.
- Catlos, Brian A. *Kingdoms of Faith: A New History of Islamic Spain*. New York: Basic Books, 2018.
- Cohen, Mark R. *Under Crescent and Cross: The Jews in the Middle Ages*. New Jersey: Princeton University Press, 2008.
- Cohen, Martin A. “Marrano”. *Encyclopaedia Judaica*. ed. Fred Skolnik. 13/559. New York: Macmillan Reference USA, 2006.
- Cohen, Robert. “‘Memoria Para Os Siglos Futuros’: Myth and Memory on the Beginnings of the Amsterdam Sephardi Community”. *Jewish History* 2/1 (1987), 67-72.
- Cohn-Sherbok, Dan. *The Blackwell Dictionary of Judaica*. Wiley-Blackwell, 1993.
- Colerus, Johannes. *The Life of Benedict de Spinoza*. Londra: D. L., 1706.
- Sefaria. “Talmud Bavli, Berakhot 19a”. çev. William Davidson. Erişim 12 Mart 2025. <https://www.sefaria.org/texts/Talmud>
- Dias, A. M. Vaz - Van Der Tak, W. G. “Spinoza Merchant & Autodidact Charters and Other Authentic Documents Relating to the Philosopher’s Youth and His Relations”. *Studia Rosenthaliana* 16/2 (1982), 109-195.
- Disney, A. R. *A History of Portugal and the Portuguese Empire: From Beginnings to 1807*. New York: Cambridge University Press, 2009.
- Feldman, Louis H. - Meyer Reinhold (ed.). “‘Sympathizers’ (‘God-Fearers’)”. *Jewish Life and Thought among Greeks and Romans: Primary Readings*. 137-146. Edinburgh: T&T Clark, 1996.
- Fernández-Morera, Darío. *The Myth of the Andalusian Paradise: Muslims, Christians, and Jews under Islamic Rule in Medieval Spain*. Wilmington: ISI Books, 2016.
- Finn, James. *Sephardim; Or, the History of the Jews in Spain and Portugal*. London: J. G. F.& J. Rivington, 1841.
- Freund, Scarlet - Ruiz, Teofilo. “Jews, Conversos, and the Inquisition in Spain, 1391-1492: The Ambiguities of History”. *Jewish-Christian Encounters over the Centuries: Symbiosis, Prejudice, Holocaust, Dialogue*. ed. Martin Perry - Frederick M. Schweitzer. 136/169-196. 9. New York: Peter Lang, 1994.
- Gampel, Benjamin R. “A Letter to a Wayward Teacher: The Transformations of Sephardic Culture in Christian Iberia”. *Cultures of the Jews: A New History*. ed. David Biale. 871-1004. New York: Schocken Books, 2002.

- Gerber, Jane S. "The Jews of Muslim Spain". *The Cambridge History of Judaism: Jews in The Medieval Islamic World*. ed. Phillip I. Lieberman. 164-198. Padstow, Cornwall: Cambridge University Press, 5. Basım, 2021.
- Gerber, Jane S. *The Jews of Spain: A History of the Sephardic Experience*. New York: The Free Press, 1994.
- Geyl, Pieter. *The Netherlands in the Seventeenth Century (1609-1648)*. New York: Barnes & Noble Inc., 1961.
- Glick, Thomas F. *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages*. Leiden: Brill, 2. Basım, 2005.
- Gonzalez-Salinerio, Raul. "Catholic Anti-Judaism in Visigothic Spain". *The Visigoths: Studies in Culture and Society*. ed. Alberto Ferreiro. 123-150. Leiden: Brill, 1999.
- Greenberg, Moshe - Cohn, Haim Hermann. "Herem". *Encyclopaedia Judaica*. ed. Fred Skolnik. 9/10-16. Macmillan Reference USA, 2006.
- Gürkan, S. Leyla. "Some Implications of Ibn Khaldun's Approach to the History of the People of Israel: The Relation Between 'Asabiyyah and Chosenness". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/35 (Haziran 2017), 103-119. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.298032>
- Gürkan, S. Leyla. *The Jews as a Chosen People: Tradition and transformation*. Abingdon: Routledge, 2009.
- Hauben, Paul T. "Marcus Perez and Marrano Calvinism in the Dutch Revolt and the Reformation". *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 29/1 (1967), 121-132.
- Herculano, Alexandre. *History of the Origin and Establishment of the Inquisition in Portugal*. çev. John C. Branner. California: Stanford University Press, 1926.
- Huussen, Arend H. "The Legal Position of the Jews in the Dutch Republic c. 1590-1796". *Dutch Jewry: Its History and Secular Culture (1500-2000)*. ed. Jonathan Irvine Israel - Salverda Reinier. Leiden: Brill, 2002.
- Isaac, Jules. *The Teaching of Contempt: Christian Roots of Anti-Semitism*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1966.
- Israel, Jonathan. "Philosophy, Commerce and the Synagogue: Spinoza's Expulsion from the Amsterdam Portuguese Jewish Community in 1656". *Dutch Jewry: Its History and Secular Culture (1500-2000)*. ed. Jonathan Irvine Israel - Salverda Reinier. 125-140. Leiden: Brill, 2002.
- Israel, Jonathan. "Sephardic Immigration into the Dutch Republic, 1595-1672". *Studia*

Rosenthaliana 23 (1989), 45-53.

Israel, Jonathan. *Spinoza, Life and Legacy*. New York: Oxford University Press, 2023.

Israel, Jonathan. *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall 1477- 1806*. New York: Oxford University Press, 1995.

Ivry, Alfred L. "Jewish Philosophy". *The Cambridge History of Judaism Volume 5: Jews in The Medieval Islamic World*. ed. Phillip I. Lieberman. 5/796-824. Padstow, Cornwall: The Cambridge University Press, 2021.

İbn Meymun, Musa. "Mishneh Torah, Hilchot Talmud Torah, 6. bölüm". çev. Moses Hyamson. *Sefaria*. Erişim 12 Mart 2025. https://www.sefaria.org/Mishneh_Torah%2C_Torah_Study.6.11?ven=english|The_Mishneh_Torah_by_Maimonides._trans._by_Moses_Hyamson,_1937-1949&lang=bi&with=all&lang2=en

Kaplan, Yosef. *An Alternative Path to Modernity: The Sephardi Diaspora in Western Europe*. Leiden: Brill, 2000.

Kaplan, Yosef. *From Christianity to Judaism: The Story of Isaac Orobio De Castro*. Portland: The Littman Library of Jewish Civilization, 1989.

Kaplan, Yosef. "'Karaites' in Early Eighteenth-Century Amsterdam". *Sceptics, Millenarians and Jews*. ed. D.S. Katz - J.I. Israel. Leiden: Brill, 1990.

Kaplan, Yosef. "The Social Functions of the 'Herem' in the Portuguese Jewish Community of Amsterdam in the Seventeenth Century". *Dutch Jewish History*. ed. Jozeph Michman. 1/111-155. Jerusalem: The Institute for Research on Dutch Jewry, 1984.

Kaplan, Yosef. "The Travels of Portuguese Jews from Amsterdam to the 'Lands of Idolatry'". *Jews and Conversos: Studies in Society and the Inquisition*. 197-224. Kudüs: The Magnes Press, 1985.

Kaplan, Yosef - Dan Michman (ed.). *The Religious Cultures of Dutch Jewry*. Boston: Brill, 2017.

Karo, Yosef. "Shulchan Arukh, Choshen Mishpat 34". çev. Chaim N. Denburg. *Sefaria*. Erişim 12 Mart 2025. https://www.sefaria.org/Shulchan_Aruk%2C_Choshen_Mishpat.9?ven=english|Code_of_Hebrew_Law_by_Chaim_N._Denburg,_Montreal,_1955&lang=bi&with=all&lang2=en

Kasher, Asa - Biderman, Shlomo. "Why was Baruch de Spinoza Excommunicated?" *Sceptics, Millenarians and Jews*. ed. D.S. Katz - J.I. Israel. 98-. Leiden: Brill, 1990.

- Katz, Jason. *Tradition and Crisis: Jewish Society at the End of the Middle Ages*. çev. Bernard Dov Cooperman. New York: Syracuse University Press, 2000.
- Kennedy, Hugh. *Muslim Spain and Portugal: A Political History of al-Andalus*. New York: Routledge, 1996.
- Kerem, Yitzhak. "Sephardim". *Encyclopaedia Judaica*. thk. Haim Beinart - Fred Skolnik. 18/292-305. New York: Macmillan Reference USA, 2006.
- Klever, W. N. A. "Spinoza's Life and Works". *The Cambridge Companion to Spinoza*. 13-60. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Koen, E. M. "Notarial Records Relating to the Portuguese Jews in Amsterdam up to 1639". *Studia Rosenthaliana* 10/2 (Temmuz 1976), 212-231.
- Koen, E.M. "The Earliest Sources Relating to the Portuguese Jews in the Municipal Archives of Amsterdam up to 1620". *Studia Rosenthaliana* 4/1 (Ocak 1970), 25-42.
- Lewis, Bernard. *The Jews of Islam*. New Jersey: Princeton University Press, 1984.
- Lichtenstein, Aaron. "Portugal". *Encyclopaedia Judaica*. ed. Fred Skolnik. 16/409-414. New York: Macmillan Reference USA, 2006.
- Lindo, E. H. *The History of the Jews of Spain and Portugal*. New York: Burt Franklin, 1970.
- Lucas, J. M. *The Oldest Biography of Spinoza*. çev. A. Wolf. Abingdon: Routledge, 2020.
- Melammed, Renee Levine. *A Question of Identity: Iberian Conversos in Historical Perspective*. New York: Oxford University Press, 2004.
- Meral, Yasin. "Spinoza'nın Teolojik-Politik İncelemesi'nde Tanah Eleştirisi". *Mukaddime* 6/1 (2016), 19-45. <https://doi.org/doi: 10.19059/mukaddime.55566>
- Mintz-Manor, Limor. "The Phoenix, the Exodus and the Temple: Constructing Self-Identity in the Sephardi Congregation of Amsterdam in the Early Modern Period". *The Religious Cultures of Dutch Jewry*. ed. Yosef Kaplan - Dan Michman. Boston: Brill, 2017.
- Nadler, Steven. *Spinoza: A Life*. New York: Cambridge University Press, 1999.
- Nadler, Steven. *Spinoza: A Life*. Cambridge: Cambridge University Press, 2. Basım, 2018.
- Parrondo, Carlos Carrete. "Nostalgia for the past (and for the future?) Among Castilian Judeoconversos". *Mediterranean Historical Review* 6/2 (Haziran 1991), 25-43.

<http://dx.doi.org/10.1080/09518969108569612>

- Pérez, Joseph. *History of a Tragedy: The Expulsion of the Jews from Spain*. çev. Lysa Hochroth. Chicago: University of Illinois Press, 2007.
- Ray, Jonathan. *After the Expulsion: 1492 and the Making of Sephardic Jewry*. New York: New York University Press, 2013.
- Reilly, Bernard F. *The Medieval Spains (Cambridge Medieval Textbooks)*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Roth, Cecil. *A History of The Marranos*. Varda Books, 2001.
- Roth, Cecil. *Life of Menasseh ben Israel: Rabbi, Printer and Diplomat*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1945.
- Roth, Cecil. "The Religion of the Marranos". *The Jewish Quarterly Review* 22/1 (Temmuz 1931), 1-33. <https://doi.org/10.2307/1451908>
- Roth, Norman. *Conversos, Inquisition, and the Expulsion of the Jews from Spain*. Londra: University of Wisconsin Press, 2002.
- Rutgers, Leonard V. - Bradbury, Scott. "The Diaspora, c. 235–638". *The Cambridge History of Judaism Volume 4: Late Roman-Rabbinic Period*. ed. Steven T. Katz. 4/492-518. New York: Cambridge University Press, 1. Basım, 2006.
- Salihoğlu, Mahmut. *Spinoza's Use of the Bible in the Tractatus Theologico-Politicus*. Ann Arbor: University of Manchester, Faculty of Arts, Doktora Tezi, 2001.
- Sim, David C. - Maclaren, James S. "Gentiles, God-fearers and proselytes". *Attitudes to Gentiles in Ancient Judaism and Early Christianity*. 9-27. New York: Bloomsbury Publishing, 2013.
- "Aljama". *Encyclopaedia Judaica*. ed. Fred Skolnik. 1/661. New York: Macmillan Reference USA, 2006.
- Sloan, Dolores. *The Sephardic Jews of Spain and Portugal: Survival of an Imperiled Culture in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. Toledo: McFarland & Co, 2009.
- Smend, Rudolf - Fraenkel, Carlos. "Spinoza". *Encyclopaedia Judaica*. ed. Fred Skolnik. 19/112-119. Macmillan Reference USA, 2006.
- Soyer, François. *The Persecution of the Jews and Muslims of Portugal: King Manuel I and the End of Religious Tolerance (1496–7)*. Leiden: Brill, 2007.
- Spinoza, Baruch. *A Theologico-Political Treatise*. çev. R. H. M. Elwes. İstanbul: Karbon Editöryal, 2020.

- Spinoza, Baruch. *On the Improvement of the Understanding*. çev. Joseph Katz. New York: The Library of Liberal Arts, 1958.
- Spinoza, Baruch. *The Ethics*. çev. R. H. M. Elwes. İstanbul: Karbon Editoryal, 2020.
- Spivakovsky, Erika. "The Jewish presence in Granada". *Journal of Medieval History* 2/3 (1976), 215-238. [https://doi.org/10.1016/0304-4181\(76\)90021-X](https://doi.org/10.1016/0304-4181(76)90021-X)
- Swetschinski, Daniel M. *Reluctant Cosmopolitans: The Portuguese Jews of Seventeenth-Century Amsterdam*. Oxford: The Littman Library of Jewish Civilization, 2004.
- Swetschinski, Daniel M. "The Portuguese Jews of Seventeenth-Century Amsterdam: Cultural Continuity and Adaptation". *Essays in Modern Jewish History: A Tribute to Ben Halpern*. ed. Frances Malino - Albert Cohen. 56-80. East Brunswick: Fairleigh Dickinson University Presses, 1982.
- Şeyban, Lütfi. *Reconquista: Endülüs'te Müslüman-Hristiyan İlişkileri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- Toch, Michael. *The Economic History of European Jews: Late Antiquity and Early Middle Ages*. Leiden: Brill, 2012.
- Van Der Tak, W. G. "Spinoza's Payments to the Portuguese-Israelitic Community". *Studia Rosenthaliana* 16/2 (1982), 190-195.
- Vlessing, Odette. "The Excommunication of Baruch Spinoza: The Birth of a Philosopher". *Dutch Jewry: Its History and Secular Culture (1500-2000)*. ed. Jonathan Irvine Israel - Salverda Reinier. 141-172. Leiden: Brill, 2002.
- "Sephardim". *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*. ed. R. J. Zwi Werblowsky - Geoffrey Wigoder. 620-621. Oxford University Press, 1997.
- Yovel, Yirmiyahu. *Spinoza and Other Heretics: The Marrano of Reason*. Oxford: Princeton University Press, 1989.
- Zernatto, Guido - Mistretta, Alfonso G. "Nation: The History of a Word". *The Review of Politics* 6/3 (Temmuz 1994), 361-366. <http://www.jstor.org/stable/1404386>

ÖZGEÇMİŞ

Adı, Soyadı	Sevdenur		YILDIZ
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Diller			
ve Düzeyi			
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı	Kurum Adı	
Lise	2013	2017	Adapazarı Anadolu İmam Hatip Lisesi
Lisans	2017	2022	Marmara Üniversitesi
Yüksek Lisans	2022		İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
Doktora			
Çalıştığı Kurum/lar	Başlama - Ayrılma Yılı	Çalışılan Kurumun Adı	
1.	2024		Samsun Üniversitesi
2.			
3.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayımlar:			
Diğer:			
İletişim (e-posta):			
Tarih İmza Adı Soyadı		27.06.2025 Sevdenur YILDIZ	

